Büyüme Sonrası

Tim Jackson

KAPİTALİZMDEN SONRA YAŞAM

İngilizceden Çeviren: Akın Emre Pilgir

AYRINTI

TIM JACKSON

Tim Jackson 1957 yılında Britanya'da doğdu. Kendisi ekoloji ekonomisti ve Surrey Üniversitesi'nde sürdürülebilir kalkınma alanında profesör olarak hizmet vermektedir. Sürdürülebilir refahın ekonomik, sosyal ve politik boyutlarını anlamayı amaçlayan çok disiplinli, uluslararası bir araştırma konsorsiyumu olan Sürdürülebilir Refah Anlayışı Merkezi'nin direktörüdür. Tim Jackson, *Prosperity Without Growth* [Büyüme Olmadan Refah] (2009 ve 2017) ve *Material Concerns* [Maddi Kaygılar] (1996) kitaplarının yazarıdır.

Ayrıntı: *1664*
İnceleme Dizisi: 347

Büyüme Sonrası
Kapitalizmden Sonra Yaşam
Tim Jackson

Kitabın Özgün Adı
Post Growth
Life after Capitalism

Dizi Editörü
Güven Gürkan Öztan

İngilizceden Çeviren
Akın Emre Pilgir

Yayıma Hazırlayan
Güven Gürkan Öztan

Son Okuma
İdil Sancar

© Tim Jackson 2021
This edition is published by arrangement with Polity Press Ltd., Cambridge

Bu kitabın Türkçe yayım hakları Ayrıntı Yayınları'na aittir.

Kapak Tasarımı
Arslan Kahraman

Dizgi
Esin Tapan Yetiş

Baskı ve Cilt
Ali Laçin - Barış Matbaa-Mücellit
Davutpaşa Cad. Güven San. Sit. C Blok No. 286
Topkapı/Zeytinburnu - İstanbul - Tel. 0212 567 11 00
Sertifika No: 46277

Birinci Basım: *2023*

ISBN 978-605-314-631-5
Sertifika No.: 10704

AYRINTI YAYINLARI
Basım Dağıtım San. ve Tic. A.Ş.
Hocapaşa Mah. Dervişler Sok. Dirikoçlar İş Hanı
No: 1 Kat: 5 Sirkeci/İstanbul
Tel.: (0212) 512 15 00 Faks: (0212) 512 15 11
www.ayrintiyayinlari.com.tr & info@ayrintiyayinlari.com.tr

twitter.com/ayrintiyayinevi facebook.com/ayrintiyayinevi instagram.com/ayrintiyayinlari

Büyüme Sonrası

Kapitalizmden Sonra Yaşam

Tim Jackson

AYRINTI

İNCELEME DİZİSİ SON ÇIKAN KİTAPLAR

RUSYA'DA SOL
Muhalifler Arasındaki Muhalifler
Ilya Budraitskis

BÜYÜK GERİ TEPME
Popülizm ev Pandemi Sonrası Politika
Paolo Gerbaudo

AYKIRI KÜLTÜR
Yazarın Yeni Önsözüyle
Paul E. Willis

SAĞLIĞIN VE HASTALIĞIN TOPLUMSAL NEDENLERİ
William C. Cockerham

KÜRESEL POLİS DEVLETİ
William I. Robinson

BİR BORU HATTI NASIL PATLATILIR
Yanmakta Olan Bir Dünyada Mücadele Etmeyi Öğrenmek
Andreas Malm

NEDEN VEGAN?
Etik Beslenme
Peter Singer

YEMEĞİN PSİKOPOLİTİKASI
Neoliberal Çağda Yemek Ritüelleri
Mihalis Mentinis

SİYASET TEORİSİ
Pete Woodcock

ELEŞTİREL BİLİNÇ İÇİN EĞİTİM
Paulo Freire

ADINI SÖYLEMEYE CESARET EDEN BİR SOL
34 Zamansız Müdahale
Slavoj Žižek

FREDRIC JAMESON
Diyalektik Eleştiri Projesi
Robert T. Tally Jr.

ENGELSİZ ANARŞİ
Peter T. Leeson

KÜLTÜR TEORİSİNDE ESKİZLER
Zygmunt Bauman

SAPKIN
Gey Normalleşmesi ve Queer Antikapitalizm
Peter Drucker

SOSYOLOJİ NE İŞE YARAR?
Zygmunt Bauman

NE ADAM NE HAYVAN
Feminizm ve Hayvanların Savunulması
Carol J. Adams

AKIŞKAN KORKU
Zygmunt Bauman

TAHRAN 1979
Ekber'i Hatırlamak
Behrooz Ġhamari

PSİKOTERAPİDE İNTERNET BAĞIMLILIĞI
Daria J. Kuss & Mark D. Griffiths

KENT HAKKI
Sosyal Adalet ve Kamusal Alan Mücadelesi
Don Mitchell

AHLAKİ KÖRLÜK
Akışkan Modernlikte Duyarlılığın Yitimi
Zygmunt Bauman & Leonidas Donskis

ANLATININ SÖYLEMİ
Yöntem Hakkında Bir Deneme
Gérard Genette

EĞİTİM ÜZERİNE
Riccardo Mazzeo ile Söyleşi
Zygmunt Bauman

MİZAH
Terry Eagleton

MARKSİZM VE KENT
Ira Katznelson

MARKSİZM, ORYANTALİZM, KOZMOPOLİTANİZM
Gilbert Achcar

GREV!
Jeremy Brecher

İçindekiler

Önsöz 7
1. Büyüme Miti 15
2. Kapitalizmi Kim Öldürdü? 35
3. Sınırlı Olanlar ve Sınırsız Olanlar 56
4. Refahın Doğası 75
5. Aşk ve Entropi Hakkında 97
6. Hikâye Anlatma Sanatı olarak Ekonomi 117
7. İşe Dönme 146
8. Umut Gölgesi 172
9. İktidar Sanatı 192
10. Venedik'te Yunuslar 216
Teşekkür 238
Kaynakça 243

Önsöz

Tarih, verdiği korkunç acıya rağmen,
Bir daha yaşanamaz ve eğer
Cesaretle yüzleşilirse tekrar yaşanmasına gerek de kalmaz.
Maya Angelou, 1993[1]

Geçmişte kalanlar önsöz; gelecek olansa,
Senin ve benim açığa vuracaklarımız.
William Shakespeare, 1610[2]

"Ona dayanak olan muhabbetler gücünü kaybetmeye başladığı anda dünya sarsılmaya başlar" diye yazmıştı sosyolog Peter Berger. 2020 yılı bu rahatsız edici hakikate yadsınmaz

1. "On the Pulse of Morning", *On The Pulse Of Morning*, Maya Angelou, telif hakkı 1993, Maya Angelou. Penguin Random House LLC'nin baskısı ve kolu, Random House'un izniyle kullanılmıştır. Bu şiir ABD Başkanı Bill Clinton'un göreve geliş konuşmasında Maya Angelou tarafından nakledilmiştir, 20 Ocak 1993 (bkz. Angelou, 1993). Canlı performansa şuradan erişilebilir: *https://www.youtube.com/watch?v=M9nTt2FoKdc.*
2. Shakespeare, *Fırtına*, Perde 2, Sahne 1.

bir şekilde tanıklık etmiştir. Bizi ayakta tutan muhabbetler sadece güçten düşmekle kalmamıştır. Aniden çark edip yüzümüze tokat yapıştırmıştır. Hem de sıkıca. Bugün bile dünyanın birazcık sarsılmış olmaktan daha fazlasını hissetmesinde şaşılacak bir yan yoktur.[3]

Oysa her şey çok iyi gidiyordu. Güneş ocak ayının üçüncü haftasında Avrupa'nın en yüksek kenti üzerinde göz kamaştırıcı bir biçimde yükselmişti. Erken sabah ışıkları karla kaplanmış doruklara muhteşem şekilde yansımış, Alpler'in derin mavisiyle süslenmiş gökyüzünü adeta altından parıltılarla süslemişti. Doğa tüm ihtişamını kuşanmış haldeydi. Ayrıcalıklı ve iktidar sahiplerinin yıllık buluşmasına mükemmel bir fon oluşturmuştu. Başbakanlara ve milyarderlere. Limuzinlere ve helikopterlere. İsviçre'nin Davos kentindeki 50. Dünya Ekonomi Forumu başlamak üzereydi.

Beni misafir eden kişi, önceki gece geç saatlerde beni küçük tren istasyonundan aldığında "bu bir cümbüş" diye içini döktü ve bana konaklayacağım geçici yeri gösterdi. Kentin uzağında dağlara bakan ödünç alınmış bir daireydi. Ona eşlik eden "bu bir cangıl" diye yanıt verdi. Ve hepimiz gülmeyi başardık.

Liderlerimiz bu oyunun kurallarını biliyorlar. Sezgisel olarak bu fiyakalı gösteri alayının bir güzellik sergisi olduğunu anlıyorlar. Ödenecek bedeller her zaman yüksek. Spotlar, keskin hatlı takım elbiseler ve düzgün saç kesimleri üzerinde parlamak zorunda. Kafileler üstünlük için birbirleriyle itişmeliler. Retorikler o güne has mücadelelere uyacak şekilde incelikle elden geçirilmeli. Güneş gerektiği gibi doğru kişiler üzerinde parlamalı. Bu saçma oyun şüpheye hiç yer bırakmamalı. Dağlar sonsuza dek dağların eteğinde anlaşmaya bağlanan pazarlıkların mührü olmalı: Fazla olan daha fazlasını, iktidar iktidarı, büyüme daha çok büyümeyi doğurur. Sahip olanlara hepsi verilecektir.

Elli yıldan bu yana bu göz kamaştırıcı tatil yerine akın edip, yüce tanrı Büyüme'ye bağlılık yeminleri etmektedirler. Hava ister karlı ister güneşli ister iyi ister kötü olsun, görevleri daima

3. Berger, 1967, s. 22.

apaçık ve net: Zayıfların imdadına yetişmek, korkaklara cesaret aşılamak. Nerede açığa çıkarsa çıksın şüpheci ejderhaları öldürmek. Ekonomik büyüme bir üçkağıttan ibaret. İnandığınız sürece gerçekleşir. Her şey iyi olacak ve her şey iyi olacak, her tür şey iyi olacak.[4]

Ejderhalardan hep bol sayıda var. Bu yıl da farksız değildi. Avrupa popülizmin yükselişinden endişe ediyordu. Avustralya, uzun "kara yazı" boyunca ortalığı kasıp kavuran yangınlarıyla kaygı içindeydi. ABD, Çin'le arasındaki ticaret savaşından endişeliydi. Hemen hemen herkes birdenbire kafayı karbona takmıştı. İklim değişikliği bu yılın ilgi çekme mücadelesinin şaşırtıcı yararlanıcılarından olmuştu. 2019 yılındaki okul grevleri nihayet meseleyi Forum'un büyüme karşısındaki uzun soluklu riskler listesinin en tepesine itmişti.

Bu bir ilkti. Bütün olanaksızlıklara rağmen Davos'tan seller ve kontrol edilemeyen yangınlar yahut kentlere girip çıkan limuzin akınlarını arada sırada engelleyen rahatsız edici eylemciler ekonominin lokomotifini raylarından çıkarmadan önce bir şeylerin yapılması gerektiği konusunda (tam anlamıyla oy birliğiyle olmasa da) geniş bir konsensüs çıktı.

"Genç insanlarımızın sabırsızlığı değinmemiz gereken bir şey" demişti Angela Merkel konferansta. Elbette kastettiği şey, kente ikinci kez gelip bir kâhinin olağanüstü açık seçikliğiyle hakikati iktidar sahiplerine anlatan genç İsveçli eylemci Greta Thunberg'in gösterdiği muazzam önderlikti. Güvercinler arasında bir kumru. Bu yıl mesajının sadeliği, güçbela tanıyabildikleri bir savaş alanının içine yepyeni bir eylemci kuşağını çekmişti. Etraflarına başkaldırı ve huşu içinde bakıyorlardı. Alman Şansölye gözlerinden sempati yaşları fışkırdığı görülen tek eski toprak değildi.[5]

---

4. WEF'in tarihi: *https://www.weforum.org/about/history.* "Her şey iyi olacak", *Revelations of Divine Love,* Norvichli Julian. Çevrimiçi: *https://www.gutenberg.org/files/52958/52958-h/52958-h.htm.*

5. Merkel, Davos'ta: *https://www.theguardian.com/business/live/2020/jan/23/davos-2020-javid-merkel-soros-us-brexit-trump-trade-wef-business-live?page=with:block-5e299d708fo879d539efd9c5.* Ayrıca bkz.: *https://www.bundesregierung.de/*

Herkes bundan etkilenmemişti. "Kendisi baş ekonomist mi veya kim? Kafam karıştı." diye espri yapmıştı ABD Hazine Bakanı Stephen Mnuchin. Büyük ihtimalle neredeyse söyler söylemez pişman olduğu bir anda hem de. "Koleje gidip ekonomi okuduktan sonra geri gelip bize bunu açıklayabilir." Stephen, bir çukura girdiğinde kazmayı bırak.[6]

Fakat bunu yapamadılar tabii ki. Yani kazmayı bırakamadılar. Amerikan Başkanı bu saçmalığı ebedi bir akidenin geniş bağlamı içine yerleştirmeye kararlıydı. "Yarının getireceği ihtimalleri kucaklamak için, devamlı karşımıza çıkan felaket tellallarını ve onların kıyamet tahminlerini reddetmeliyiz" diye ilan etti Trump. "Onlar geçmişteki budala falcıların mirasçıları." Kahramanımız altüst olmuş yüzlerin meydana getirdiği savanadan sonsuz olasılıklar ufkuna bakmaktadır. Eminim bir yerlerde kendi kendine tatmin olmuş, kendini beğenmiş bir halde gülümseyen bir metin yazarı vardır. Hayat Hollywood'dan çıkmış bir B filminden ibaret.[7]

Cennet hudut zihniyetiyle yaratılmış topraklardır. Onu yıkıp yak, kaz ve üzerine inşa et. İlerleme bir şantiye alanıdır. Şu an karman çorman görünebilir ama yarının alışveriş mağazaları ve apartman blokları görkemli bir manzara sunacaklar. Bu vizyona şüpheyle bakanlar yok olup gitsinler. Okullu çocuklar, iklim grevcileri, tükenmeden bahseden asiler: Hepsi cehenneme gidebilir. Geçmişteki budala falcıların mirasçılarına lanet olsun. Günümüzün moda tadı mecburi iyimserliktir. Dahası kör edercesine bariz olan şeyler iktidarın söyleminden silinip atılmıştır.

Davos'un üzerindeki karlar her yıl daha da inceliyor. Alpler'deki kayak mevsimi, Klaus Schwab'ın Forum'u ilk kez başlattığı 1971 yılından bir ay daha kısa. İklim değişiyor. Buzullar eriyor. Bir milyon tür yok olma tehdidiyle karşı karşıya. Ekolojik dengeleri tümüyle öngörülemez şekillerde değiştiriyoruz. Kimi

---

breg-en/news/speech-by-federal-chancellor-dr-angela-merkel-at-the-2020-annual-meeting-of-the-world-economic-forum-in-davos-on-23-january-2020-1716620.
6. Mnuchin: *https://time.com/5770318/steven-mnuchin-greta-thunberg-davos/.*
7. Trump v. Greta: *https://www.cnbc.com/2020/01/21/our-house-is-still-on-fire-greta-thunberg-tells-davos.html.*

zaman büsbütün ölümcül olduğu görülen biçimlerle hem de. Evimiz dediğimiz sınırlı gezegen, insan faaliyetlerinde baştan çıkartıcı ilerleme bayrağı altında sergilenen devasa genişleme sonucunda belki de geriye dönülmez bir değişimden geçmektedir. Fakat lütfen bu gerçekleri ilgi alanımıza taşımaya kalkmayın. Bunları kabul etmemek için bile çok uğraştık.[8]

Aynı Davos sahnesinden sergilenen bir başka çarpıcı anda, Avusturya'nın yeni seçilen Şansölyesi kürsüdeki zamanını Avrupa'yı daha yenilikçi, daha ileriye dönük ve daha dinamik olmaya çağırmak için kullandı. 33 yaşındaki Sebastian Kurz dünyada onca yıldan sonra ikinci kez devlet başkanlığına gelmiş en genç kişi olmuştu. Eski Avrupa ekonomisinin "karamsarlığını" yerden yere vurmuş, daha genç ve "daha aç" olanların dinamizmini göklere çıkarmıştı. Hudut retoriğini yankılar bir söylemle, yenilenmiş bir iyimserlik, daha fazla yenilik ve daha hızlı büyüme için çağrıda bulundu. Bunlarda yeni hiçbir şey yoktu.

Fakat tartışmanın ilerleyen kısımlarında, Kurz çok tuhaf bir şeyi kabul etti. "Yakın zamanda çeşitli düşünce şekilleriyle bir tartışmam oldu: bir büyüme sonrası toplumu" dedi dinleyicilerine. "Bize bir ülke için büyümemenin belki iyi olabileceği, ekonomik büyümeden ziyade mutluluğu ölçmenin daha iyi olacağı söylendi." Konuşma tarzı merak uyandırıcıydı. Genç adamın dudaklarında zayıf bir gülümseme hasıl olmuştu. Bir an için, nihayet daha makul bir siyasetçi neslinin geldiğine inanacak noktaya getirilmiştiniz. İşlerin artık farklı olacağına. "Hepsi kulağa harikulade ve romantik geliyor" dedi. Gözlerini bilerek kırpıştırdı. "Ne var ki mutluluk emeklilik maaşlarını ödemiyor!"[9]

Kurz büyüme sonrası toplumu, onu gerçeklikte hiçbir temeli olmayan, tozpembe ve ütopyacı bir kavram olarak bir kez daha kenara atabilmek için gündeme getirmişti. Fakat haftalar içinde bu kolay inkâr adeta geçmişin aklına dönüşmüş gibiydi. Tarihin

8. Alpler'de daha az kar: *https://time.com/italy-alps-climate-change/.*
9. Sebastian Kurz, Davos'ta: *https://www.weforum.org/events/world-economic-forum-annual-meeting-2020/sessions/a-conversation-with-sebastian-kurz-federal-chancellor-of-austria-dbo8d177be.*

en sıcak ocak ayının sonu, arkasında çok çetin bir ders saklıyordu. Ayrıcalıklı Davos'ta bile çok az kişi bunun farkındaydı. Bazı aşırı kaygılı zihinler içlerinde gizli gizli şüpheler taşıyordu muhtemelen. Birkaç vicdansız politikacı şahsi zenginliklerini finansal çöküş tehlikesinden kaçırmak için çoktan içeriden elde ettikleri bilgilerinden yararlanmaya koyulmuştu. Fakat çoğu ya olan bitenden habersizdi ya da inkâr ediyorlardı. Kimse her şeyden habersiz bir dünyanın başına çökmek üzere olan ciddi ekonomik ve toplumsal şokun boyutunu öngörememişti. Hatta Trump'ın hudut övgülerini düzdüğü sırada, Li Wenliang isimli genç bir Çinli doktor, Wuhan Merkez Hastanesi'nde yaşamı için mücadele ediyordu.[10]

Li bir aydan kısa bir süre önce dünyayı, hayvan pazarının işgal ettiği bir kent alanı içinde patlak vermiş yeni, bilinmeyen ve şaşırtıcı derecede ölümcül bir koronavirüs türüne karşı uyarmıştı. Gayretlerinden ötürü açık açık azarlanmıştı. İki hafta sonra ölecekti: Tırmanan bir pandeminin dehşet verici derecede üssel eğrisi içinde destansı bir istatistik olacaktı. Ön saflarda çalışanlar başkalarıyla ilgilenirken hayatlarını kaybettikçe, Li gereksiz ve nihayetinde önlenebilecek sayısız ölümden ilki olacaktı.[11]

Haftalar içinde küresel ekonomi varoluşsal bir krizin içine düşecekti. İnkârlar yerini kafa karışıklığına bırakacak, kafa karışıklığı ise menfaatçiliğe dönüşecekti. Menfaatçilik her şeyi altüst edecekti. Normallik az çok bir gecede buhar olup uçacaktı. İşletmeler, evler, topluluklar, koca koca ülkeler tecride gireceklerdi. Büyüme meşguliyeti bile geçici süreliğine insanların hayatlarını korumanın aciliyetiyle azalacaktı. Hayatta en önemli şeyin ne olduğunu bize gösteren rahatsız edici bir hatırlatmanın yanı sıra bize, büyüme tamamen ortadan kalktığında ekonomilerin neye benzeyeceğine ilişkin tarihi bir ders verilmiş oldu. Dahası bir

10. En sıcak ocak: *https://edition.cnn.com/2020/02/13/weather/warmest-january-noaa-climate-trnd/index.html.* İçeriden bilgiye dayalı ticaret: *https://fortune.com/2020/03/20/senators-burr-loeffler-sold-stock-coronavirus-threat-briefings-in-january/.*

11. Li Wenliang'ın ölümü: *https://edition.cnn.com/2020/02/06/asia/li-wenliang-coronavirus-whistleblower-doctor-dies.intl/index.html.*

şey çok hızlı bir şekilde netleşti: Modern dünyanın daha önce gördüklerine hiç benzemeyen bir şey.

Er ya da geç dünyamızı tarif etmek için daha iyi bir terminoloji bulacağız. Dil, kendisini inceleme nesnesine biraz fazla yakın konumlandırır. Mutluluk yarının emeklilik maaşlarının para birimi olabilir de olmayabilir de. O zamana kadar görüş alanlarımızın yeniden ayarlanması gerekecek. Vizyonlarımız yenilenmiş olacak. Yaratıcılığımızı demode olmuş bir dogmanın diline bağlayan prangalardan özgür ekonomimiz için bir gelecek ifade etme becerisine kavuşacağız.

Fakat şimdilik *Büyüme Sonrası* hâlâ zorunlu bir düşünce dünyası. Değişimin orta yerinde bile büyümeye saplanıp kalmış haldeyiz. *Büyüme Sonrası* bu saplantı sona erdiğinde olabilecek şeyler hakkında bir düşünme şeklidir. Bizi toplumsal ilerlemenin yeni hudutlarını keşfetmeye davet etmektedir. Haritası çıkarılmamış toprakların olduğu bir yöne, bolluğun dolarlarla ölçülmediği ve tatminin amansızca maddi servet biriktirerek elde edilmediği keşfedilmemiş topraklara işaret etmektedir.

Kapitalizmden Sonraki Hayat bu kitabın belirsiz, spekülatif alt başlığı olmuştur. Okuyucuyu hâkim ekonomik paradigmamızı geçici bir şey olarak hayal etmeye; kendi varsayımıyla değişmez ve sabit bir hakikatten ziyade eski var olma biçimlerinin güçbela varlığını sürdüren bir kalıntıları olarak düşünmeye yönelten bir davetiye. Bu satırların yazıldığı ilk aylarda, kapitalizm hayat kurtarmak ve normalliğe geri dönmek için verilen, parmak ısırtan mücadeleler içinde ilmek ilmek parçalara ayrılıyordu. 2020 yılı sırasında dünya, hayal etmemizin mümkün olduğu kapitalizm dışı dünya içinde en olağanüstü deneye tanık oldu. Artık böyle bir şeyin sadece olası olmadığını biliyoruz. Belli koşullar altında elzem olduğunu. Eldeki kitabın hedefi bu hayal meyal göz atılmış hinterlantta bizi bekleyen fırsatları dışa vurmaktır.[12]

Büyüme Sonrası tarihten ders çıkarmak için bir davet. Geçmişin başarısız olmuş akidelerinden kendimizi kurtarma fırsatı.

12. Alt başlığı seçerken Wolfgang Streeck'in provokatif başlığı *Kapitalizm Nasıl Sona Erecek* beni bir hayli etkiledi (Streeck, 2016). Fakat burada Peter Frase'nin aynı alt başlığı kullanan harikulade *Dört Gelecek*'ine saygılarımı iletmem gerek.

Aynı şair ve sivil haklar eylemcisi Maya Angelou'nun zamanında Amerikan halkını, bu önsöze başlarken sunulan şiirdeki şeyi yapmaya davet etmesi gibi. İşi şu an kendimizi içinde bulduğumuz duruma dürüstçe kafa yormamıza yardımcı olmak. Daha derinde yatan göreviyse, gözlerimizi kirlenmiş bir ekonominin zemininden kaldırıp, beşeri ilerlemenin ne anlama gelebileceğini görmenin yeni yollarına bakış atmaktır. Kısa süre sonra buna gerek olmayacaktır. Bugün gücü dilimizi dünün sloganlarından kurtarmak ve farklı türden bir yarını telaffuz etme imkânı vermektir.

1
Büyüme Miti

Kitlesel bir yok oluşun başındayız. Ve konuşabildiğiniz tek şey parayla, bitmek bilmez ekonomik büyümeyle dolu masallar.

Greta Thunberg, Eylül 2019[1]

Görünüşe göre fazlasıyla ve çok uzun zamandır şahsi mükemmellikler ve topluluk değerlerini sırf maddi şeyler biriktirme uğruna terk etmiş durumdayız.

Robert F. Kennedy, Mart 1968[2]

Aziz Patrick Günü, 17 Mart 1968. Mevsim normallerinin aksine ılıman bir pazar akşamıydı. Senatör Robert F. Kennedy New York'tan Kansas'a vardığında gece havası adeta erken

1. Greta Thunberg'in BM İklim Değişikliği Konferansı'nda yaptığı konuşma, Eylül 2019. Çevrimiçi adres: *https://www.theguardian.com/commentisfree/2019/sep/23/world-leaders-generation-climate-breakdown-greta-thunberg.*
2. Kennedy'nin Kansas Üniversitesi konuşması, 18 Mart 1968: *https://www.jfklibrary.org/learn/about-jfk/the-kennedy-family/robert-f-kennedy/robert-f-kennedy-speeches/remarks-at-the-university-of-kansas-march-18-1968.*

bir baharın vaadinde bulunuyordu. 1968 başkanlık seçimlerine adaylığını daha o gün ilan etmişti. Yarışmak için görevi başındaki Başkan Lyndon B. Johnson'a karşı durmak zorundaydı. Başkana karşı Senatör; Demokrata karşı Demokrat: Belli ki önlerinde çetin bir kavga vardı ve Kennedy kesinlikle galip geleceğine ikna olmuş değildi.[3]

Fakat Kansas Şehri'nin asfaltına adımını atar atmaz, kendisi ve eşi Ethel polis kordonunu aşıp yolun karşısına "Yürü Bobby Yürü!" diye bağıran ve ondan konuşma yapmasını isteyen birkaç binlik destekçi kitlesi tarafından kuşatıldı. Hiçbiri öncesinden ayarlanmamıştı ve ortada megafon da yoktu. Bunun üzerine Kennedy sportmen bir tavırla rüzgârın içinde kaybolan birkaç yorumda bulundu ama çok geçmeden sesinin güçbela işitilebildiğini fark etmişti. "Bu benim ilk kampanya konuşmamdı" demişti. "Haydi şimdi hepimiz ellerimizi çırpalım." Ellerini çırpmış, kitle de ellerini çırpmış ve herkes kahkahalara boğulmuştu. Adeta Başkanlık kampanyası için uğurlu bir başlangıçtı.

Senatör ertesi sabah kampanyasının ilk resmi konuşması için Kansas Devlet Üniversitesi'ne (KDÜ) vardığında hâlâ belirgin derecede gergindi. Etkinlikte söyleyecekleri konuşma yazarı Adam Walinsky tarafından özenle yazılmıştı. İlk izlenim çok önemliydi. Kampanya ekibinden hiç kimse etkisini öngöremezdi. Kansas yerleşik düzene ve Amerikan bayrağına bağlılığıyla ülkenin en muhafazakâr eyaletlerinden biriydi. Belki Bobby Kennedy'nin savaş karşıtı mesajlarına sempati göstermesi beklenen son yerdi.

Konuşmasını zekice bir hamleyle, Kansas gazetelerinden birinin eski editörü William Allen White'tan bir alıntı yaparak başlattı. "Kolejlerimiz ve üniversitelerimiz isyan eden, ayaklanan, hayata genç bir vizyon ve enerjiyle saldıran [öğrenciler] yetiştiremiyorsa, kolejlerimizde yanlış giden bir şeyler var demektir" dedi. "Kolej kampüslerimizden ne kadar çok isyan çıkarsa, yarının dünyası o kadar iyi bir yere dönüşür." Vietnam karşıtı protesto hareketini gettolardan çıkarıp Amerika'nın genelinde,

3. Kansas'taki günün ayrıntıları, Halberstam, 1968; Kennedy, 2018; Newfield, 1969 ve Kennedy'nin konuşma yazarı Adam Walinsky'nin kişisel hatıraları.

liberal ve orta-sınıf üniversitelerin kampüslerine taşımış nesle samimi bir çağrıydı. Öğrenciler bunu sevdiler. Kennedy'nin açılış salvosu "mutlu bir gürlemeyle" karşılandı.[4]

Heyecan elle tutulur haldeydi. Salondaki öğrenciler (kimileri çatının kirişlerine ilişmişlerdi) RFK'nin Vietnam Savaşı'na yönelttiği topyekûn saldırıyı, Johnson idaresine duyduğu hoşnutsuzluğu ve gerek yurtiçinde gerekse yurtdışındaki çağdaş ABD politikalarının ahlaki düzeysizliğine gösterdiği öfkeyi çılgınca alkışlıyorlardı. Kesinlikle dikkatle yürütülen bir Başkanlık kampanyasının ihtiyatlı bir açılış hamlesi değildi. Dinamit gibiydi. Tepkiler insanların ummaya cesaret ettiğinden çok daha iyiydi. Görgü tanıkları gazetecilerden birinin, *Look Magazine* fotoğrafçısı Stanley Tettrick'in kendisini bir öğrenci kalabalığıyla çevrelenmiş halde bulduğunu, o kıyamette ayakta durmaya çalışırken ortaya şöyle bağırdığını aktarıyorlardı: "Burası Kansas, lanet olsun Kansas! Sonuna kadar gidecek!"[5]

Tarihin cilvesine bakın ki Bobby Kennedy "sonuna kadar gidemeyecekti". Fakat o can alıcı Başkanlık kampanyasının açılış gününde kimse bunu bilmiyordu. Ekip tümüyle kendinden geçmişti. Kampanya başlamıştı. Gazeteciler öykülerini yazıyorlardı ve medyada çıkanların adaylarına hiçbir zararlı yoktu. Maiyetindekiler o günün ikinci konuşması için, KDÜ'nün spor müsabakalarındaki en büyük rakibi Kansas Üniversitesi'ne giderken somut bir rahatlama duygusu vardı.

Walinsky bu kısa yolculuğu, ikinci etkinlik için hazırladığı konuşmayı revize ederek geçirdi. Senatörün daha düşünceli ve entelektüel yanlarını gösteren, daha sakin ve üzerine çok durulmuş bir konferans izlenimi verme niyetiyle yazılmıştı. Özellikle ekonomik büyümenin başat göstergesi Gayri Safi Yurtiçi Hasılanın (GSYH) kullanım ve suiistimal edilme şekilleriyle ilgili bir bölüm içeriyordu. Bir kampanya konuşması için tuhaf, bir

4. Kennedy'nin Kanada Devlet Üniversitesi konuşması, 18 Mart 1968: *https://www.k-state-edu/landon/speakers/robert-kennedy/transcript.html.* "Mutlu gürleme": Newfield, 1969, s. 232.

5. Bu özel anekdot Adam Walinsky'nin o güne ilişkin değerlendirmelerinden gelmektedir (şahsi görüşme). Ayrıca Newfield'in (1969, s. 232-5) seyahat değerlendirilmesinde de aktarılmaktadır.

miktar esrarengiz bir konuydu. Kennedy'nin politik vizyonunun radikalliğine kanıt niteliğindeydi.

Sabahki konuşmasına verilen coşkulu tepkilerden şaşıran ve hoşnut olan Kennedy, öğleden sonra aynısının daha fazla olmasını istiyordu. Bu yüzden konuşma yazarına, sade unsurları atmasını ve konuşmaya biraz sabahki ruhtan aşılamasını söylemişti. Ortaya çıkan, sevimli bir tabirle "karışık bir püre" olarak adlandırılabilecek bir şeydi: Önceki konuşmalardan (KDÜ'deki konuşması da dahil) parçalar anekdotlarla ve ara sıra iyi zamanlanmış esprilerle iç içe dokunmuştu. GSYH ile ilgili kısım yerli yerindeydi. Nitekim kaderin bu basit cilvesi, eldeki kitap ve aslında bunların hepsi olup biterken ufak bir çocuk olan yazarın yaşamı üzerinde devasa bir etki bırakacaktı.[6]

Mit Önemlidir

Her kültür, her toplum yaşattığı bir mite tutunur. Bizimkisiyse büyüme mitidir. Ekonomi genişlemeye devam ettiği müddetçe hayatın daha iyiye gittiğinden emin oluruz. Sadece birer birey olarak değil toplum olarak da ilerlediğimize inanırız. Kendimizi dünyanın yarın çocuklarımız ve onların çocukları için daha parlak, pırıltılı bir yere dönüşeceğine ikna ederiz. Aksi olduğunda hüsran ve hayal kırıklığı hasıl olur. Çöküş istikrarımızı tehdit eder. Karanlık ufku kaplar. Ve belki bütünüyle büyümeye bağımlı bir ekonomide gerçeğe dönüşmüş olan bu şeytanlar, bizi ayakta tutan temel anlatımızdaki inanç kaybı sonucu çok daha güç kazanırlar. Büyüme miti.

Burada "mit" kelimesini olabilecek en kibar anlamıyla kullanıyorum. Mitler önemlidir. Anlatılar bizi ayakta tutar. Düşünce dünyalarımızı yaratırlar ve toplumsal muhabbetlerimizi şekillendirirler. Politik iktidarı meşrulaştırırlar ve toplumsal sözleşmenin altına imzalarını atarlar. Bir mite bağlılık yemini etmek özü itibariyle yanlış değildir. Bu, şu veya bu şekliyle, örtük veya açık olarak hepimiz yaparız. Fakat mitin gücünü kabul etmek

6. Newfield (1969, s. 234) RFK'nin o gün yaptığı ikinci konuşmayı doğaçlama ürünü olarak tarifeder. Walinsky'nin KDÜ'den yaptıkları yolculukta yeniden yazdığını söylemesi, bu ufak gayri resmi niteliğin nereden kaynaklandığını açıklamaktadır.

onu her zaman tasvip etmez. Bazen mitler bize çalışırlar. Kimi zaman da bize karşı işlerler.

Uyum gösterdiklerinde bunun bir sebebi vardır. Ekonomik büyüme muazzam bolluk getirmiştir. Milyonlarca insanı yoksulluktan çıkarmıştır. Yeterince zengin ve şanslı olanlar için, akıl almaz derecede konfor, karmaşıklık ve lüksle dolu hayatların önünü açmıştır. Atalarımızın hayal dahi edemeyeceği olasılıklar getirmiştir. Toplumsal ilerleme düşünü kolaylaştırmıştır. Beslenme, tıp, barınma, hareketlilik, uçuşlar, bağlantılar, eğlence: Bunlar ekonomik büyümenin sayısız meyvelerinden bazılarıdır.

Fakat ekonomik faaliyetlerde yaşanan devasa patlama tabii dünya üzerinde eşi görülmedik zararlar doğurmuştur. İnsanlık tarihinin diğer aşamalarına kıyasla çok daha hızlı bir şekilde türleri kaybediyoruz. Ormanlar kırılıp yok oluyor. Yaşam alanları kayboluyor. Tarım arazileri ekonomik yayılmanın tehdidiyle karşı karşıya. İklim istikrarsızlığı güvenliğimizi baltalıyor. Yangınlar koca arazi şeritlerini yutuyor. Deniz seviyeleri yükseliyor. Okyanuslar asitleniyor. Özlemini çektiğimiz bolluk ödenmesi imkânsız bir bedelle satın alınmış durumda. Bizi ayakta tutan mit bizi yok etme sürecinde.

Burada hedefim bu etkileri tekrarlamak veya yarattıkları tehlikeleri belgelendirmek değil. Şimdiden bu konu üzerine yazılmış sayısız mükemmel değerlendirme erişim dahilinde. "Otuz yılı aşkın bir süredir bilim gayet açık ve net" diye hatırlatıyordu Greta Thunberg, 2019'daki BM İklim Konferansı'nda. Sözleri kültürel bir moda deyişine dönüştü. Hatta bilim insanlarının ulaşabildiği kitlelerin ötesine uzanan sanatsal ve müzikal yorumlamalar doğurdu. Arkalarında yatan somut deliller, geniş kesimlerce erişilebilir olan çalışmaların tonlarca sayfası arasında.[7]

Bunun yerine niyetim onun derinden yaptığı meydan okumayı idrak etmek. "Ekonomik büyüme masallarının" ötesinde ilgimize layık karmaşık bir dünya uzanıyor. Bu masallar modern ekonomilerin rehberlerine kodlanmış durumda. On yıllardır

7. Kült fenomen: *https://www.youtube.com/watch?v=kmkmJk7LHdk; https://www.youtube.com/watch?v=YgLSH-VvwRY.* Bilimsel kanıtlar için örnek olarak bkz. IPBES, 2019; IPCC, 2018; Klein, 2019; Porritt, 2020.

oradalar. Toplumsal ilerlemeyi kavrama şeklimizi çarpıtmaya ve insani koşulları daha derinden düşünmemize engel olmaya devam ediyorlar.

Bu kitabın genel tezi iyi yaşantıların bize dünyaya mal olmak zorunda olmadığıdır. Maddi ilerleme hayatlarımızı değiştirmiş, birçok açıdan daha iyiye taşımıştır. Fakat sahip olmanın yükü ait olmanın hazzını karartabilir. Üretme saplantısı yaratmanın getirdiği tatmini bozabilir. Tüketme baskısı var olmanın sade hafifliğini baltalayabilir. Refaha yeniden kavuşmak inkârdan çok fırsatla ilgilidir.

Bu kitap geliştiğimiz koşullara değinmektedir. Daha iyi, daha dolu, daha tatminkâr ve daha sürdürülebilir hayatlar yaşama potansiyelimizi bulma gayretindedir. Büyümenin sonu toplumsal ilerlemenin sonu değildir. Maddi yayılımı tahtından indirmek insani refahtan vazgeçmek değildir. Başka (daha iyi) bir dünya mümkündür. En azından bu kadarı Kansas'tan beri bariz bir şeydir.

Kennedy Kansas Üniversitesi basketbol takımının evi "Phog" Allen Fieldhouse'a vardığında, atmosfer adeta elektrik yüklüydü. Yirmi binin çok üzerinde bir insan topluluğu arenayı doldurmuştu: Öğrenciler ve personel, gazeteciler ve yorumcular sarı kortun içine kadar gelmişler, Kennedy'ye mikrofonlarla kaplı tahta bir kürsüde duracak kadar ufak bir daire bırakmışlardı.

Açılışı az çok ağzından kendiliğinden döküldüğü kesin bir şakayla yaptı. "Buraya aslında konuşma yapmak için gelmedim" diye espri yaptı. "Buradayım çünkü Kansas Devlet Üniversitesi'nden geliyorum ve hepinize sevgilerini iletmek istiyorlar. Gerçekten istediler. Orada tek konuştukları şey bu, sizi ne kadar çok sevdikleri." Kansas'ın en başarılı iki üniversitesi arasındaki rekabet efsanevi boyutlardaydı. İki basketbol takımı arasında yapılan "Ayçiçeği Müsabakası" 1907'den bu yana çetin bir şekilde sürmekteydi. Arena kahkahalarla çınladı. Onu zaten seviyorlardı. Anlaşılan o ki onlara biraz makroekonomiden sunumlar yapması için yeterliydi.[8]

8. RFK'nin Kansas Üniversitesi'nde yaptığı konuşmanın tam metni çevrimiçi or-

Biraz Makroekonomi

En basit ifadeyle GSYH bir ülkenin ekonomisinin boyutlarını gösteren bir ölçüttür: Ne kadar çok şeyin üretildiğini ne kadar çok şeyin kazanıldığını ve ülke genelinde ne kadar harcama yapıldığını gösterir. Söylemeye gerek yok ki parasal değerlerle sayılır: Dolarlar, eurolar, yuanlar ve yenlerle. 1953'ten itibaren ulusların ekonomik performanslarının ölçülmesine uluslararası standartlar getirmiş karmaşık bir Ulusal Hesaplar Sistemi içinde ilk sıraya yerleşmiş ölçüttür. II. Dünya Savaşı sırasında geliştirilen hesaplar, kısmen hükümetlerin savaşa ne kadar harcama yapabileceğini belirleme ihtiyacıyla ortaya çıkmıştır.[9]

1968'de GSYH'nin boyutları politik başarının neredeyse her tarafa yayılmış göstergesine dönüşmüştü. 1970'lerin başında Grup Yedi (G7) ve 1990'larda Grup Yirmi (G20) ülkelerinin oluşumu tesirini iyice pekiştirdi. Bu tek rakam dünya genelinde en önemli politika göstergesi oldu. Yarım yüzyılı aşkın bir süredir toplumsal ilerlemenin yerine kullanılan rakipsiz bir gösterge olarak varlığını sürdürdü. Hal böyle olunca bir Başkanlık kampanyasının açılış gününde ona eleştiriler getirmek çok daha olağanüstü bir şeydi.

Walinsky'nin bana anlattığına göre Kennedy ekonomiden konuşmaya başladığında, kalabalık giderek sessizleşmiş ve Senatör'ün vizyonundaki retorik kadar içeriğe de kulak kabartmışlardı. Argümanın kendisi aşırı derecede basitti. Büyük güven duyduğumuz o istatistik en basitiyle yanlış şeyleri sayıyordu. Yaşam kalitemizden çok şey eksilten bir dolu "kötü" şeyi içeriyor ve bizim için gerçekten önemli olan sayısız "iyi" şeyi de dışarıda bırakıyordu. Kennedy Kansas Üniversitesi'ndeki kalabalığa, GSYH "hava kirliliğini ve sigara reklamlarıyla kıyımdan geçmiş yollarımızı temizleyecek ambulansları sayıyor" diyordu:

---

tamda bulunabilir (bkz. Not 2). Konuşmanın bir kaydına YouTube'tan erişilebilir: *https://www.youtube.com/watch?v=z7-G3PC_868.*

9. GSYH'nin açığa çıkışının daha ayrıntılı bir tarihi için örnek olarak bkz. Coyle, 2014; Fioramonti, 2015; Philipsen, 2015.

> Kapılarımıza taktığımız özel kilitleri ve onları kıran insanlar için kurulmuş hapisleri sayıyor. Kızılağaçların yıkımını ve kaotik yayılma içinde doğal harikalarımızın yok oluşunu sayıyor. Napalm bombalarını, nükleer başlıkları ve polisin kentlerimizde çıkan isyanlarla mücadele etmek için aldığı zırhlı araçları sayıyor. Whitman'in tüfeğini ve Speck'in bıçağını, çocuklarımıza oyuncak satmak için şiddeti yücelten televizyon programlarını sayıyor.[10]

Dahası kazara bize faydası olan şeylerin yanında bu şeylerin hepsini içerse bile, hayatlarımızın basitçe istatistiki değerlendirmelerde eksik kalan sayısız yönü vardır. Toplumumuzdaki eşitsizlik. Ücret almayanların yaptıkları katkılar. Evlerde gençlere ve yaşlılara bakanların emeği. "Çocuklarımızın sağlığını, eğitim kalitelerini veya oyunlardan aldıkları hazzı" ölçmekte başarısızdır. "Şiirlerimizin güzelliğini ... kamusal tartışmalarımızdaki zekayı ... kamu görevlilerimizin dürüstlüğünü" ıskalamaktadır.

Bugün bu tür tabirlerle konuşan bir politikacı bulmak çok nadirdir. Büyüme diliyle daha da kuşatılmış haldeyiz. Politikalarımız edep, dürüstlük ve kamusal değerlerden giderek uzaklaşmaktadır. Bunun bir sorumlusu da GSYH saplantımızdır. Bu tek sayı "ne zekâmızı ne cesaretimizi ne bilgeliğimizi ne aldığımız dersleri ne şefkatimizi ne de ülkeye adanmışlığımızı ölçüyor" diye bağlamıştı konuşmasını Kennedy. "Kısaca hayatı yaşanır kılan şeyler hariç her şeyi ölçüyor." Getirdiği eleştirinin sonunda bir anlığına durdu. Dinleyiciler alkışlamaya başladılar.

---

10. Günün tercihlerine bağlı kalan RFK, konuşmasında *Gayri Safi Yurt İçi Hasıla* yerine bugün o kadar sık kullanılmayan Gayri Safi *Milli* Hasıla terimini kullanmaktaydı. Resmi açıdan konuşursak, GSYH bir ülkenin sınırları içinde üretilen mallar ve hizmetlerin değerini ölçerken, GSMH ülke sınırları içinde yaşasalar da yaşamasalar da o ülke yurttaşlarının ürettiği mal ve hizmetlerin değerini ölçer. Mesele ulusal ilerlemenin göstergeleri olarak kullanıldığında, bu iki ölçüt arasında hayati ve önemli farklılıklar vardır. Son on yılın bazı "ekonomik mucizeleri" (örneğin İrlanda ve Portekiz) GSYH değil de GSMH kullanıldığında o kadar da mucizevi görünmezler. Whitman'ın tüfeği ve Speck'in bıçağına yapılan göndermeler, 1966 yazında Amerika'yı dehşete boğan iki meşhur seri katilin silahlarına gönderme yapmaktadır. Aslında konuşmanın bu kısmının Kansas ziyaretinden daha eski bir zamanda yazıldığını göstermektedir. İlk kez 1966'da Utah, Salt Lake Kenti'nde bir etkinlikte kullanıldığını hatırlayan Walinsky bu şüpheyi doğrulamıştır. Bu ilk gezi hakkında hiçbir resmi kayıt yoktur.

Walinsky önceki alkış ve tezahüratların çılgınlığını taşımadığını hatırlıyordu. "Şimdi alkışları ciddi, düşünceliydi. Fakat tüm gün sürecek gibi görünüyordu" diyordu.

Kennedy'nin o gün yaptığı yorumların ne kadar olağanüstü olduğunu aktarmak çok güçtür. 1960'ların sonunda ABD ekonomisi her yıl yaklaşık %5 oranında büyümekteydi. Bu büyüme seviyelerinin sınırsızca devam edeceği farz ediliyordu. Ekonominin kendisi bunun sonsuza dek süreceği varsayımı üzerine inşa edilmişti. Ne var ki bir politikacı, hele sıradan bir siyasetçi değil de gezegendeki en büyük ekonominin Başkanı olma özlemiyle hareket eden biri çıkmış, kapitalizmin en kutsal parolasına gölge düşürüyordu: Durmak bilmeyen bir servet birikimi.[11]

Ekonominin "yoğunluğunu" ölçmek ve buna ilerleme demek asla kalıcı refaha giden bir yol olmamış ve asla da olmayacaktır. RFK'nin Kansaslı öğrencilere yaptığı konuşmasında bu denli etkili bir şekilde iletilen kaba mesaj işte buydu. GSYH'ye getirilen eleştirinin, bugüne dek varlığını sürdürecek poster konuşması olması kaçınılmazdı.[12]

Arka Plan

Özellikle Kansas Üniversitesi'nde yapılan konuşmanın canlı bir kaydı yaklaşık yirmi yıl önce bir depodan gün yüzüne çıkarıldıktan sonra, Kansas'ta geçen o yıl uzun süre merakımı uyandırdı. Hâlâ marjinalleştirilen bir tartışma içinde büyük bir tarihsel heyecan uyandırmıştı. Aradaki yıllar içinde varlığını kanıksamaya başladım. RFK'nin sözleri ekonomi büyümeyi veya onu ölçmek için kullandığımız araçları eleştirenlerin yararlandığı gündelik kelime dağarcığının parçalarına dönüşmüştü.

Ancak kendimi giderek, fikirlerinin kaynağını merak eder halde bulmuştum. Büyüme sonrasına odaklanan bir eleştiri nasıl oldu da o dönemde ve o yerde bir Başkanlık kampanyasının

11. GSYH ve büyüme oranlarıyla ilgili tarihsel veriler Dünya Bankası'nın Dünya Gelişmişlik Göstergeleri Veri Bankası'nda bulunabilir. Çevrimiçi kaynak: *https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators*.

12. Büyüme eleştirileri: d'Alisa vd, 2014; Jackson, 2017; Kallis vd, 2020; Raworth, 2017; Trebeck ve Williams, 2019; Victor, 2019.

konuşmasına girdi? Bakıldığında oldukça esrarengiz görülmesi muhakkak bir tartışmada, o adamı o an böyle karşı-kültürel bir tutum almaya ne itmişti? Belki bunu çözersem, fikirlerin kendisinin mesafeli de olsa ciddiye alınması için neden yarım yüzyıldan uzun bir sürenin geçmesi gerektiğini anlamaya başlayabilirdim. Ve neden hâlâ büyük kısmının ihmal edildiğini de.

Konuşmanın ellinci yıl dönümüne vurgu yapan bir etkinlikte, tesadüf eseri RFK İnsan Hakları Vakfı'nın kurucusu ve Bobby Kennedy'nin kızı Kerry Kennedy ile aynı konferans platformunu paylaştım. Ekonomik büyümeyle ilgili düşüncelerinin kaynağı hakkında benden daha fazla şey bilip bilmediğini anlamaya çok hevesliydim. Fakat babası Kansas'tayken kendisi daha bir çocuktu. Dahası ömrü boyunca yaptıkları insan hakları için düzenlediği kampanyalarla onun mirasını sürdürse de GSYH'nin özellikleri onun için bilinmeyen topraklardı. Bana söylediğine göre birlikte düzenlediğimiz etkinliğe dek, o konuşmanın önemini bilmiyordu.

Fakat sohbetimiz kritik bir şekilde beni Adam Walinsky'nin şahitliğine yöneltti. Kendisi daha fazla şey kavramaya duyduğum açlığa hemen yanıt vermişti. Ayrıca şahsen fikirlerin kaynağı olmadığı konusunda da çok açıktı. İçerik her zaman Kennedy'nin kendisinden gelmişti. "Onları yazıyordum, sözcükleri seçiyordum" diyordu. "Fakat tüm örnekleri seçen RFK idi: Senato'ya gittiğimizden beri konuştuğumuz meselelerdi. Dolayısıyla tüm konuşma aslında yaşamak istediğimiz ülkeyle ilgiliydi. Onun Amerika ve neyin peşinden gitmemiz gerektiğiyle ilgili vizyonuydu."

Biraz daha soruşturunca RFK'nin düşüncesindeki fikirsel arka planda iki kritik bağlantı ortaya çıkıverdi. Biri tüketimcilik üzerine inşa edilmiş bir toplumun hoşnutsuzluklarını keşfetmeye başlayan, yirminci yüzyıl ortalarına dayanan Amerikan liberalizmiydi. Diğeriyse Rachel Carson'un *Sessiz Bahar* adlı kitabının yarattığı muazzam etkiydi. 1962'de yayımlanan bu kitabın hakkı, uzun yıllar modern çevre hareketini tek başına harekete geçiren şey olarak teslim edilmişti. Kennedy'leri etkilediği kesindi. Bobby'nin kardeşi Başkan John F. Kennedy kitabın

yazımı boyunca Carson'u desteklemiş ve ilk kez kamuoyuna çıkarıldığı günlerde endüstri dünyasından gelen sert muhalefet karşısında çalışmalarını alenen desteklemişti.

JFK yönetiminin "filizlenen çevreciliği" başarıyla sonuçlanan 1960 seçim kampanyası sırasında, yakın danışmanlarından Yüksek Mahkeme Yargıcı William O. Douglas'ın verdiği bir demeçte sıkı bir şekilde oturtulmuştu. Bobby Kennedy ve Douglas 1950'lerden bu yana dostlardı. Yabani ortamlarda birlikte yürüyüş yapıyorlardı. RFK'nin doğa sevgisi, en azından bir yerde ona aşina olmasının sonucunda açığa çıkmıştı. Douglas daha ekolojik bir devlet inşa etme mücadelesinde istekli bir müttefikti. "Teknolojinin yok edeceği değerlerin muhafazası ... aslında yeni hudut çizgileridir" diye ilan etmişti San Francisco'daki Yaban Hayatı Konferansı'nda.[13]

Bu düşünce Amerikan liberalleri içinde yankısını buldu. Açığa çıkan tartışmada diğerlerinin içinde sivrilen iki entelektüel figür vardı. (Biri kelimenin gerçek anlamıyla sivriliyordu: İktisatçı John Kenneth Galbraith 2 metre 5 santim boyundaydı.) Galbraith tüketimciliğin şaibeli getirileri üzerine çok iğneleyici yazılar kaleme almıştı. En çok satan kitabı *Bolluk Toplumu*'nun (1958) en fazla alıntılanan pasajında şöyle yazıyordu:

> Leylak ve kiraz kırmızısı rengine boyanmış, klimalı, hidrolik direksiyonlu ve mekanik frenli otomobilleriyle tura çıkan aile, kötü asfaltlanmış, çerçöp, çürümüş binalar, reklam panoları ve uzun süre önce yer altına konması gereken kablo direkleriyle çirkinleşmiş kentlerden geçiyor.[14]

Harvard'dan meslektaşı ve bir keresinde komşusu olmuş Arthur Schlesinger, artan kamusal bakımsızlık içinde göze batan zenginliğin yarattığı uyumsuzluk hakkında çok benzer şeyler yazmıştı. 1956'da yazılan *Liberalizmin Geleceği* isimli bir kitapçıkta şundan şikâyet ediyordu:

13. JFK üzerine Carson ve Douglas, bkz: *https://www.audubon.org/magazine/may-june-2012/rachel-carson-and-jfk-environmental-tag-team.*
14. Bkz. Giriş, Galbraith, 1958, s. xi.

> Hep daha büyük hünerlerle yaratılan ve lüks tüketim malları kulaklarımızdan dökülüyor ama okullarımız daha kalabalık ve köhnemiş hale geliyor, öğretmenlerimiz daha bitkin hale gelip az ücret alıyor, oyun sahalarımız giderek kalabalıklaşıyor, kentlerimiz kirleniyor, yollarımız daha da dolup taşıyor ve pisliğe batıyor, milli parklarımız bakımsız bırakılıyor, kolluk kuvvetleri daha çok çalışıyor ve sayıları yetersizleşiyor.[15]

Her ikisi de JFK yönetimi sırasında Kennedylerin danışmanı oldular. GSYH eleştirisinin zemini, dönemin iki önemli kültürel sohbetiyle döşendi. Biri toplumsal diğeri çevresel sebeplerle olsa da ikisi de Amerikan rüyasını eleştiriyordu. Fakat günün sonunda Bobby Kennedy'nin Kansas Üniversitesi'nde yaptığı konuşmanın esin kaynağı, bir kişinin deneyimi, içgörüsü ve hislerinin ürünü olmayı sürdürmektedir. Belki artık bundan ayrı bir açıklamaya ihtiyaç da yoktur.

"Her Şey Yolunda Değil"

Neredeyse Kansas konuşmasının arka planı kadar tuhaf olan bıraktığı kalıcı mirastır. Konuşmada doğrudan konuyla ilgisi olan bol miktarda şey vardı. İnsani ilerlemenin doğasıyla daha derin, daha felsefi bir ilişkilenme şeklinden bahseden çok şey vardı. Fakat takip eden on yıllar boyunca kalıcılaşan şey, konuşmanın o kadar felsefi olmayan, daha teknik bir yönüydü. Retoriğin arkasında açık biçimde tanımlanabilen bir ölçüm sorunu yatmaktadır. Devletlerin ekonomik başarı için kullandığı başat gösterge hatalıdır.

Ölçüm mükemmel derecede teknik bir meseledir. Kullandığımız ölçüt amaca uygun mudur, değil midir? Sınırlılıklarının önemi var mıdır? Üstesinden gelinebilir mi? Onları daha iyi iş görecek şekilde nasıl ayarlayabiliriz? İşin bu kısmı büyümenin kendisine saplanıp kalmamızdan daha rahat düzeltilebilir bir şeydi. Bu nokta, dikkatli kişilerin bile Bobby Kennedy'nin içgörülerinin öne çıkardığı derin meydan okumalarla illa yüz yüze gelmeden onların üzerine kafa yormalarına izin veren güvenli

15. Schlesinger, 1956, s. 10.

bir alan vardı. Partide boy göstermeleri için bunun kabul edilmek zorunda olduğunu görmek biraz zamanlarını aldı. Ama neticede bazı beklenmedik ziyaretçiler gelmişti.

Avrupa Komisyonu'nun 2007'deki GSYH'nin Ötesinde programı ve OECD'nin 2014'teki Ekonomik Performans ile Toplumsal İlerlemenin Ölçülmesi Amacıyla Toplanmış Üst Düzey Grubu, ölçümün teknik ayrıntılarına duyduğumuz iştaha birer delil niteliğindeydi. Dünya Ekonomi Forumu bile GSYH'nin alternatifleri üzerine olumlu terimlerle konuşabilir hale gelmiştir. Bu yolda Kennedy'nin sözleri bir şekilde ikonik sözcüklere dönüşmüştür. Tekrar tekrar alıntılanmışlardır. Bunu yapanlar sadece "çılgınlar, idealistler ve devrimciler" olmamış, yakın dönemlerin Başkan adayları ve muhafazakâr Başbakanları bile söyler olmuştur.[16]

Ölçümle ilgili tartışmalar hâlâ büyümenin ideolojik örtüsünü kaldırıp atmaya uğraşan bir fikir çatışması içinde gerçek politik yeniliklere açık bir alan oluşturmaktadır. Butan, Yeni Zelanda, Finlandiya ve İskoçya gibi çeşitli ülkeler (çoğu örnekte ancak yakın zamanlarda) ilerlemeyi ölçmenin yeni yollarını geliştirmeye başlamışlardır. Bu girişimlerden bazıları, kimi zaman "uydu değerlendirmeler" denen ve GSYH'nin tahakkümüne asla meydan okumayan şeyler sunmaktadır. Diğerleriyse alternatifleri ekonomi politikalarına ve bütçe kararlarına eklemlemeye dönük sahici girişimlerde bulunmaktadırlar.[17]

Bu sohbetler önemlidir. Ölçüm önemlidir. "Yanlış şeyleri ölçersek yanlış şeyler yaparız" demişti Nobel Ödülü sahibi iktisatçı ve OECD grubunun eş başkanı Joseph Stiglitz. "Ölçümlerimiz bize aslında her şey yolunda değilken, yolunda olduğunu söylerse kayıtsız ve rahat oluruz" demiştir yakın zamanda. "Ve arkamızda

16. AB: *https://ec.europa.eu/environment/beyond_gdp/background_en.html*. OECD: *https://www.oecd.org/statistics/measuring-economic-social-progress/*. Dünya Ekonomi Forumu: *https://www.weforum.org/agenda/2020/01/gdp-alternatives-growth-change-economic-development/*. Çılgınlar vb: bkz. Jackson, 2017, s. 21. Başbakanlar: *https://www.gov.uk/government/speeches/pm-speech-on-wellbeing*.

17. Genel bir bakış için bkz. Corlet Walker ve Jackson, 2019. Ayrıca bkz. Kubiszewski vd, 2013; *https://treasury.govt.nz/information-and-services/nz-economy/higher-living-standards/our-living-standards-framework*.

bıraktığımız 2008 krizine rağmen GSYH'deki artışlara karşın her şeyin yolunda *olmadığına* açıklık kazandırılmalıdır."[18]

Nitekim büyüme eleştirisinin kendisi, Kennedy'nin konuşmasının her tarafına yayılmış o sahici büyüme sonrası sakınım bugün çok nadiren işitilmektedir. Fiilen hâkim politik yapılar on yıllarca onu görmezden gelmiştir. Gençliğin eylemciliği sayesinde daha görünür hale gelmiştir. Fakat bugün bile çoğu kez, ana akım söyleme açık şekilde karşıt, tuhaf bir anomali olarak aktarılmaktadır. Kurz'ün Davos'taki gülümsemesi çok şey söylüyordu. Önce sizi görmezden gelirler. Ardından gülerler. Ta ki birdenbire gerçeklikle yüzleşme ihtiyacı önümüze çıkıncaya dek.

Durağan Hal

Kennedy daha Kansas'ta konuşma yaparken, Herman Daly isimli genç bir tarım iktisatçısı ilk ana akım makalesini yayınlamak üzereydi. 1965'ten beri bunun üzerine çalışıyordu. "Canlı Bilimi Olarak Ekonomi" adlı yazısındaki temel argüman, en nihayetinde ekonominin ve biyolojinin tek ve aynı şeyin incelemesiyle meşgul olduğuydu: Yaşam sürecinin kendisi.

Bu argüman, eldeki kitapta geliştirmek istediğim savların özüne inen bir düşüncedir. Ekonominin tabii dünyadan ayrı veya koparılabilir bir parça olmadığını, aksine çevrenin "yüzde yüz iştiraki" olduğunu anlamaları için iktisatçılara yapılmış bir çağrıdır. Daly makalesini gelişmiş ofis ekipmanları olmadan prestijli *Journal of Political Economy*'ye ilettiğinde Brezilya'daydı. Dolayısıyla yazısı üzerine elle düzeltmelerin yapıldığı bir müsvedde halindeydi. Aksine kendisini şaşırtan bir gelişmeyle hemen kabul edildi. Mayıs 1968'de yani Kennedy'nin GSYH eleştirisinden sadece birkaç ay sonra basıldı.[19]

Zamanlama öyle tuhaf bir rastlantı yaratmıştı ki Daly'nin Kennedy'nin yaptığı konuşmayı bilip bilmediğini veya bu konuşmayla bir bağlantısı olup olmadığını merak etmekten kendimi

18. Stiglitz: *https://www.theguardian.com/commentisfree/2019/nov/24/metrics-gdp-economic-performance-social-progress.*
19. Daly, 1968. Makaleye ilişkin bir tartışma ve yayımlanma koşulları için bkz. Victor, 2021, 4. Bölüm.

alamamıştım. Bana anlattığına göre konuşmadan ancak çok sonrasında haberdar olmuştu. Fakat Kennedy'ye doğrudan etki etmiş iki şeye (Carson'un *Sessiz Bahar*'ı ve Amerikan liberallerinin yazıları) elbette o da aşinaydı. Özellikle Galbraith'in *Bolluk Toplumu* kitabı, genç bir ekonomi öğrencisi olarak üzerinde ciddi etkiler bırakmıştı.[20]

"Canlı Bilimi Olarak Ekonomi" yazısının yayımlanmasını takip eden yıllarda, Daly ekolojik ekonomi olarak bilinecek bilime giderek daha fazla ayrıntı kazandırmaya başladı. Sorgulamasının merkezinde ölçek sorunu yatıyordu. Gezegenin boyutları telafi edilmez biçimde sınırlıyken, insan ekonomisi basitçe nasıl büyümeye devam edebilirdi? Daly'nin iddiasıyla neticede edemeyecekti. 1970'lerin başlarında yayınlarında "durağan hal" ekonomisi demeye başladığı, sabit bir sermaye stoku ve sabit bir nüfusla tanımlanan şeyin temellerini attı. En kritiği bu sabit stokun boyutları, onu sürdürmek için gereken materyal ve enerji akışının, gezegenin taşıma kapasitesi içinde kalmasına yetecek kadar küçük olmalıydı. Aksi takdirde er ya da geç çökecekti. "Nüfus bilimcilerin durağan nüfus için geliştirdikleri modelin, fiziki yapıların toplamını içerecek şekilde genişletilmesiydi" diye yazmıştı 1974'te. Aynı temel fikir "[iktisatçı] John Stuart Mill'in klasik ekonominin durağan durumu üzerine yaptığı tartışmasında da bulunmaktadır."[21]

Bu noktada kültürel mitin en acayip yönlerinden birine ulaşmaktayız. Her kültür kendi mitsel doğasına kördür. Hepimiz balonun içinde yaşamaya bırakılmışızdır. Jim Carrey'in Peter Weir filmi *Truman Show*'daki Truman Burbank karakteri gibi, her şey gerçekmiş gibi görünür. Yaşamımızın rutinleri ve dünyamızın sınırları değişmeyecekmiş gibi görünür. Balonun içinden

20. Daly'nin çalışmasına esin kaynağı olan bir diğer kişi, o dönemde termodinamik bir sistem olarak ekonominin temelde "entropik" doğasıyla meşgul olan doktora danışmanı, Romanya doğumlu matematikçi Nicholas Georgescu-Roegen'di. Bu konuda daha fazlası 5. Bölüm'de.

21. Ekolojik iktisat: Common ve Stagl, 2005; Costanza, 1991; Daly ve Cobb, 1989; Daly ve Farley, 2011; Martinez-Alier, 1991. Ayrıca *Ecological Economics* dergisine bakınız: *https://www.journals.elsevier.com/ecological-economics.* Durağan hal: Daly, 1974, s. 15-16; ayrıca bkz. Daly, 1977; 2014.

bakıldığında büyüme kaldırılamaz bir normdur ve durağan hal kavramı delice bir sapma gibi görünür. Bir saniyeliğine dışarıdan baktığınızda roller tamamen tersine döner. Ekonomi biliminin kurucu babalarından biri iki buçuk asır önce büyüme sonrası ekonomi üzerine yazılar kaleme almıştır.

John Stuart Mill Sanayi Devrimi'nin zirvesinde etrafında şekillenip gelişen toplum için duyduğu ciddi hoşnutsuzluğu hep açığa vurmuştu. "İnsanların olağan halinin geçinme mücadelesi olduğunu yani birbirimizi çiğneme, ezme, itekleme ve ayaklarımızın üzerine basma gibi mevcut toplumsal yaşam türünü meydana getiren davranışların insan türünün en arzulanır kaderi olduğunu düşünen kişilerin zihinlerindeki yaşam ideali beni hiç büyülemiyor" diye yazmıştı 1848'de yayımlanmış *Politik Ekonominin İlkeleri*'nde. Durağan halin kendisi üzerineyse şunu itiraf ediyordu: "Ona, genel olarak eski ekolden politik iktisatçıların gösterdikleri yapmacıksız tiksintiyle bakamıyorum." Tam tersine şöyle diyordu: "Bütüne bakıldığında bunun mevcut koşullarımızda oldukça hatırı sayılır bir gelişme olacağına inanma eğilimindeyim."[22]

Başka bir deyişle bu büyük klasik iktisatçı şunu diyordu: Büyüme sonrası dünya hepimiz için daha yoksul değil daha zengin bir yer olabilir. Dahası bu kitaptaki savlara esin kaynağı olan, daha zengin, daha eşitlikçi ve daha tatmin edici (Mill'in göz kırptığı, Kennedy'nin talep ettiği ve Daly'nin geliştirdiği) dünya vizyonu işte budur.

Bu Kitabın Yolculuğu

Hâkim toplumsal ilerleme vizyonumuz ölümcül bir biçimde yanlış bir vaade dayanmaktadır: Herkes için her zaman daha fazlasının olacağına. Kapitalizmin potasında eritilip şekillendirilmiş olan bu kurucu mit, tehlikeli bir şekilde rakipsiz hale gelmiştir. Amansızca sonsuz büyümenin peşinden koşmak, ekolojik yıkım, finansal kırılganlık ve toplumsal istikrarsızlık getirmiştir.

22. Mill, 1848, s. 593.

Peki mit gerçekten de amacıyla örtüşüyor muydu? Bu tümüyle net değildir. Vahim kavrama hatası, "daha fazlasının" her zaman "daha iyi" olduğunu farz etmesinde yatmaktadır. Hâlâ yetersizliğin olduğu yerde, bu değerlendirme en azından koşulsal anlamda geçerliliğini korumaktadır. Ancak zaten aşırılığın olduğu yerde, kategorik açıdan geçerliliğini yitirir. Kapitalizmin kalbinde yatan iki kritik kusurdan biri, bu noktanın nerede olduğunu bilememesidir. Diğeriyse oraya ulaşıldığında nasıl duracağını bilmemektir.

Bu kusurlar öyle derine işlemiştir ki kaçınılması hiç de kolay değildir. Kendi kültürel inançlarımızın temellerini sarsmadan bu tuzaktan kendimizi çıkarmamızı sağlayacak işe yarar hiçbir sihirli numara yoktur. Bu kitabın hedefi işte bu görevin üzerine düşmektir. Kapitalizmin içinde kodlanmış varsayımları sertçe eleştirerek ve altta yatan önermeleri yeniden çerçeveye oturtarak büyüme sonrası anlatının temellerini yeniden inşa etmeyi hedefliyorum.

Yolculuğun kendisi düşünce tarihiyle iç içe. Bu tarihse bazı olağanüstü insanlar tarafından yazılmıştır. Hayatları ve mücadeleleri teoriyi öykü içinde temellendirmek için bir yöntem sunmaktadır. Saygıyla kulak verildiğinde rehberlerimiz olurlar. Bu bölümde birincil rehberimiz aşikâr biçimde, eski ABD Başsavcısı ve 1968 kampanyasının gelecek vaat eden Başkan adayı Robert F. Kennedy'ydi. Kitabın sayfalarını çevirdikçe, oyuncuların sayısı artmaya başlayacak.

Bu karakterleri benim mi seçtiğim, yoksa onların mı beni seçtiği konusunda yüzde yüz emin değilim. Anlatılarının takip ettiği istikamete benim yön verdiğimi de kendimden emin bir şekilde söyleyemem. Bu satırları kaleme alırken sesleri bana durmadan sataşıp en başta belirlediğim, daha basit hedeflerden beni uzaklaştırdılar ve değinmeye niyetimin olmadığı karmaşık yönlere ittiler. Bu kadınlar ve erkekler benim entelektüel yoldaşlarım oldular. Tekrar tekrar hayatları ve mücadeleleri içinde kayboldum. Umarım gereğinden fazla değildir. Ne var ki arada sırada beklenmedik şeylerin olabileceği o sınırlı alana varmaya yetecek kadardı. Çoğu kez vardım da.

Ancak bu özel yolculuğun icrasında binlerce kişilik bir kadronun olabileceğini de gayet iyi biliyordum. Tercih edebileceğim başka isimlerin olduğu son derece bariz bir gerçektir. Iskaladığım seslerin olması kaçınılmaz bir şeydir. Nihayetinde bu yanıtlarla dolu bir kitap değildir. Sorularla dolu bir kitaptır. Arada içinden çıkan bazı belli belirsiz öneriler taşımaktadır. Ayrı bir günde (veya farklı bir yılda) yazılacak başka bir kitabın çok farklı bir oyuncu listesi içermesi pekâlâ mümkündür. Düşünmeye cüret ettiğim şeyse, buna rağmen benzer bir istikamete varabilecek olmasıdır.

Tüketimciliğin demir kafesi içine hapsolmuş haldeyiz. Fakat bu kendi yarattığımız bir kafes. Büyüme mitine kilitlenmiş durumdayız. Fakat anahtarı zihnimizde yaratılmış durumda. Varoluşumuzun fiziki, maddi sınırları var. Ancak ruhlarımızda bizi anlamlı bir şekilde yaşamak ve birlikte gelişmek için özgürleştirebilecek bir yaratıcılık da var. Bunlar entelektüel rehberlerimle yaptığım bitmek bilmez sohbetlerim sonucunda, bende açığa çıkmış olan içgörüler. Farklı okuyucular için başka şeyler de açığa çıkabilir. Çıkarsa görevimi başarıyla tamamlanmış sayacağım.

"Fazlasıyla ve Çok Uzun Süredir"

Kennedy'nin Kansas'taki konuşmasının sadece birkaç kısa dakikası GSYH'nin ölçüm problemiyle ilgiliydi. Bazıları savaş retoriğine yöneltilmiş içgüdüsel bir tepkiydi. "Bir hükümetin parçası olmak istemiyorum, Birleşik Devletler'in parçası olmak istemiyorum, Amerikan halkının parçası olmak istemiyorum" demişti "ve yazılarında bizden Roma gibi bahsetmelerine neden olmak da: Bir çöl yaratıyorlar ve adını barış koyuyorlar."

RFK'nin politik vizyonunun altta yatan çekirdeği, toplumsal adalet için duyulan yakıcı kaygıydı. Etrafında gördüğü ve Amerika'nın tam da kalbini yozlaştıran ezici yoksulluğu tutkuyla dile döküyordu. Mississippi'de karnı şişmiş çocuklardan, iç karartıcı okullarıyla Siyahilerin gettolarından, Appalachia'nın eski madenci topluluklarındaki uzun dönemli işsizlikten, yerli

insanlar arasındaki artan intiharlardan bahsediyordu. "Bunun kabul edilebilir olduğunu düşünmüyorum" diye ilan ediyordu "ve bana göre ABD yani Amerikan halkı, *bizler* çok ama çok daha iyisini yapabiliriz. İşte bu sebeple başkanlık için yarışıyorum."

Bu asla bitiremeyeceği bir yarıştı. Kaliforniya çıkarmasını yaptığı 4 Haziran 1968 günü gece yarısından kısa bir süre önce, Kennedy Los Angeles Ambassador Otel'in Elçilik Balo Salonu'nda son konuşmasını yaptı. Rakipleri karşısında nihayet belirleyici üstünlüğü kazandığı uzun bir günün sonuydu. Yardımları için destekçilerine teşekkür ederken haleti ruhiye oldukça canlı ve neşeliydi. Çıkan sonuçlar, ona Demokratik adaylığı neredeyse kesin bir şekilde garanti etmiş durumdaydı. Fakat mutfaktan otelin diğer tarafındaki basın konferansına yürürken yakın mesafeden üç kurşunla vuruldu.

Hemen yere yıkılmıştı. Hemen öncesinde elini sıkmış 17 yaşındaki otel komisi, Senatörün başını zeminin soğuk sertliğinden korumak için dizleri üzerine çökmüştü. Hâlâ bilinci yerinde olan Kennedy şunu sordu: "Herkes iyi mi?" "Evet herkes iyi" diye cevapladı çocuk. Genç garson cebinde taşıdığı dua tespihini çıkardı ve Senatör'ün sağ eline sardı. Fakat dualar için çoktan geç kalınmıştı. Kurşunlardan biri Bobby'nin sağ kulağının arkasından kafatasına girmişti ve parçaları beynine onulmaz hasarlar bırakmıştı. Yalnızca bir gün sonra Good Samaritan Hastanesi'nde hayatını kaybetti.[23]

O trajik günden birkaç hafta önce Kansas'taki dinleyicilerine "fazlasıyla ve çok uzun süredir şahsi mükemmellikle topluluk değerlerini, sadece maddi şeyler biriktirme çabasına terk etmiş gibiyiz" demişti.

Büyüme mitine yöneltilmiş bu çarpıcı eleştirinin politikada gerçek anlamda alıcı bulması için bir kırk yılın daha geçmesi gerekti. Ne tuhaf ki değişime sebep olan şeyler büyüme önündeki

23. Kennedy'nin vurulması, bkz. Newfield, 1969, s. 289-304. Ayrıca bkz. *http://jfk.hood.edu/Collection/Weisberg%20Subject%20Index%20Files/K%20Disk/Kennedy%20Robert%20F%20Assassination%20Clips/Item%20054.pdf.*

çevresel ve toplumsal sınırlardan ziyade ekonominin kendisiyle ilgiliydi. Büyüme mitinin çözülme hikayesi, sonraki bölümde göreceğimiz gibi sınırlı gezegenimizin kısıtlamalarından çok kapitalizmin başarısızlıklarıyla bağlantılı bir öyküdür.

2
Kapitalizmi Kim Öldürdü?

> Bir kapitalist olarak hepimizin doğru olduğunu bildiğimiz bir şeyi gür sesle söyleme zamanının geldiğine inanıyorum: Kapitalizm, bildiğimiz şekliyle ölmüştür.
>
> Marc Benioff, 2019[1]

> İşte kapitalist toplum utanç içinde, onursuzca, kan içinde ve üzerinden dökülen pisliklerle karşımızda duruyor.
>
> Rosa Luxemburg, 1915[2]

BK'da 2016'daki Brexit Referandumu'na hazırlık sürecinde yaşanan tuhaf bir olayda, Britanyalı bir akademisyen mi-

1. *https://www.nytimes.com/2019/10/14/opinion/benioff-salesforce-capitalism.html?auth=login-email&login=email.*
2. Luxemburg'un (1915) Junius Broşürü'nden bir alıntının tercümesi, Waters, 1970.

tingde toplanmış insanları, ülkenin kendisini Avrupa Birliği (AB) üyeliğinden çıkarması halinde onu bekleyen tehlikelere inandırmaya çalışıyordu. Uzman kalabalığa, GSYH üzerinde oluşacak etkinin tasarruflarda, BK'nın AB'ye yapabileceği bütçe katkılarından çok daha büyük azalmalara yol açacağını anlatıyordu. O anda dinleyicilerin içinden bir kadın "O senin lanet olası GSYH'n!" diye bağırdı. "Bizim değil!"[3]

Bu öfkeli yorumun arkasında bir dolu rahatsız edici gerçek yatmaktadır. Finansal krizden sonra geçen o on yıla yakın dönemde, ekonomik büyüme krizden önceki eğilimlere dönmeyi başaramadı. Kemer sıkma politikalarını takip eden yıllar en yoksul kesimlerin hayatlarını daha da çetin hale getirdi. İktisatçıların ve politikacıların uzmanlığına duyulan inanç bu süreçte ciddi şekilde aşındı. Bu istatistik seçkin azınlıkların menfaatleri içinde silah haline geldi. "Hakikat sonrası" çağda bu sayıların kendileri artık değişmez gerçekler olarak her şeye hâkim olmaktan çıkmışlardı.[4]

Fakat hepsinden öte öfke inkâr edilmesi imkânsız bir kaybetme duygusunu açığa sermekteydi: Büyüme mitine duyulan inancın yitip gitmesi. Ekonominin sürekli genişlemesi (GSYH'deki büyüme) insanların hatırlayabildiği en eski tarihlerden bu yana toplumsal ilerleme fikriyle eş anlamlı tutulmuştu. Fakat bu konforlu düşünce artık dünyanın en gelişmiş ekonomilerinden birinde yaşayan sıradan insanlar için gündelik hayatın gerçekliğini yansıtmıyordu. Kalabalıktaki kızgınlığın ardında parçalanmaya başlayan kültürel bir mitin işitilebilir gümbürtüleri vardır.

Tuhaf olan bu inanç kaybının, sadece ekonomik sistemin arkada bıraktığı kişilerle sınırlı olmamasıydı. En beklenmedik

3. Bahsi geçen uzman Londra Kings Koleji'de Avrupa Politikaları ve Dış İlişkiler Profesörü Anand Menon'du. Değişen Avrupa Projesi'nde BK için 2016'da yazdığı bir incelemede deneyim hakkındaki düşüncelerini yazmıştı ve şu çevrimiçi adreste bulunabilir: *http://ukandeu.ac.uk/2016-a-review/#*.

4. Gelecek nesillerin etkisi üzerine BM Özel Elçi Philip Alston'un BK'deki yoksulluğun etkileri üzerine hazırladığı yıkıcı rapora bakınız: *https://www.ohchr.org/Documents/Issues/Poverty/EOM_GB_16Nov2018.pdf.* Hakikat sonrası: Davies, 2019; ayrıca bkz.: *https://www.nytimes.com/2016/08/24/opinion/campaign-stops/the-age-of-post-truth-politics.html.*

yerlerde bile açığa çıkıyordu. Kimi zaman da yerleşik düzenin kalbinde beliriyordu. Plansızca büyüme sonrası toplumdan yana tavır alan kesim, Davos'ta işlerin değiştiğini gösteren tek kanıt değildi. Dünyanın en büyük bankalarından biri 2020 Dünya Ekonomi Forumu'nda, "Büyüme Bir İllüzyon Mu?" başlığıyla bir hafta boyunca sürecek bir tartışma dizisi başlatmayı seçti.[5]

Büyüme Bir İllüzyon mu?

Deutsche Bank için kötü bir yıl (doğrusu zorlu bir on yıl) olmuştu. Trump imparatorluğuyla arasındaki finansal anlaşmaların kopardığı ihtilaflarla sarsılan ve finansal krizin öncesine uzanan mahkeme sonuçlarının etkilerinden hâlâ kurtulmaya çalışan Banka, Davos'un hemen öncesinde birbirini takip eden iki çeyrek dönem boyunca ciddi kayıplar yaşadığını duyurmuştu. 1,4 trilyon dolarlık varlıkları onu 2020'de hâlâ dünyanın en büyük on yedinci bankası yapıyordu. Fakat bu varlıklar krizden önceki 3,6 trilyon dolarlık zirveye kıyasla çarpıcı oranda gerilemişti. Büyüme zayıf düşmüş dev için kelimenin neredeyse gerçek anlamıyla bir illüzyondu.[6]

Genel anlamda gelişmiş ekonomiler için giderek ulaşılması güç bir şeye dönüşmüştü. 1968'de ABD ekonomisi için tipik sayılan %5'lik büyüme oranları çoktan geride kalmış durumdaydı. 2020 başlarında, hatta pandemiden önce OECD ülkelerinin ortalama büyüme oranları güçbela %2'yi buluyordu. Bu dönemlerde *kişi başına düşen* ortalama büyüme oranını ölçecek olursak (ki iktisatçıların yaşama standartları olarak dediği şeyin daha iyi bir göstergesidir) gerileme çok daha belirginleşmektedir. Dahası "emek verimliliğini" ölçtüğümüzde (ekonomide çalışılan saat başı üretilen ortalama çıktı miktarı) işler yine daha kötüleşmiş görünmektedir.[7]

---

5. *https://www.db.com/company/en/davos--the-world-economic-forum.htm.*
6. Zorlu yıl: *https://www.nytimes.com/2020/01/30/business/deutsche-bank.html.* Varlıklar: *https://ycharts.com/companies/DB/assets.*
7. Bu istatistiklerin ayrıntılı bir analizi için bkz. Jackson, 2019. Güncellenmiş istatistikler (örneğin) şuradan bulunabilir: *https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.KD.ZG.* Ayrıca bkz.: *https://stats.oecd.org/Index.aspx.*

Gelişmiş ekonomilerin en eskisi BK'de tablo özellikle çok çarpıcıdır. Emek verimliliğindeki büyüme eğilimi 1968'te %4 civarlarındaki doruk noktasından, 2008'deki finansal kriz arifesinde çoktan %1'in gerisine düşmüştü. Sonrasında da gerileme devam etti. Koronavirüs krizinden önceki yıllarda, emek verimliliğinde neredeyse hiçbir büyüme ve artış yoktu. Kimi zaman (ve en çarpıcısı pandemi döneminde) verimlilik artışı tersine döndü. Ekonominin genelinde emek verimliliği mutlak verilerle geriledi.[8]

Bu eğilimler önemlidir. Emek verimliliğinin durağan olduğu veya azaldığı bir ekonomiden GSYH büyümesi çıkarmak, ancak orada çalışmayla geçen saatleri artırarak mümkündür. Ya daha fazla insan çalışmalı ya da her biri daha uzun saatler boyunca çalışmalıdır. Bu şeylerin hiçbiri kapitalizmin bize sunduğu vaatlerle uyumlu değildir. Aslında emek verimliliğindeki artış tersine döndüğü an, hangi açıdan bakılırsa bakılsın büyüme sonrası bir dünyaya çoktan adım atmış oluruz. Bu koşullar altında (bırakın gelişmeyi) nasıl sağ kalacağımızı çözmek artık önemsiz bir şey olmaktan çıkar.

Çoğu kez iktisatçılar çaba dahi göstermezler. Ya bu eğilimlerin gerçekliğini inkâr ederler ya da geminin yönünü bir şekilde çevirebileceğimizi ve eski güzel günlere dönebileceğimizi farz ederler. Bu inkârı bir kaygı duygusu sarar. Davos işte bu duyguyla doluydu. "Yeni ve derin çatlaklar toplumumuzun dokusunu parçalara ayırmakta" diye uyarmıştı kalkınma iktisatçısı Paul Collier, çünkü "Kapitalizmin hepimiz için yaşam standartlarını istikrarlı bir şekilde arttırabilecek çekirdeği sönmüştür." Hemen ertesi gün, sıra Salesforce'un Başkanı ve eş CEO'su milyarder Marc Benioff'taydı. Benioff, "bildiğimiz şekliyle kapitalizm ölmüştür," diye yakınmaktaydı.[9]

8. Bkz. Jackson, 2019. Ayrıca bkz. *https://www.ft.com/content/1043eec8-e9a7-11e9-a240-3bo65ef5fc55.*

9. Collier: *https://www.weforum.org/agenda/2020/01/the-future-of-capitalism-by-paul-collier-an-extract/*; ayrıca bkz. Collier, 2019. Benioff: *https://www.cnbc.com/2020/01/21/stakeholder-capitalism-has-reached-a-tipping-point-says-salesforce-ceo-benioff.html;* ayrıca bkz. Benioff'un *New York Times* için yazdığı

Kafa karışıklığının yarattığı hava hissedilebiliyordu. Oysa ki yakın zamana kadar işler gayet yolunda gidiyordu. Yaşam standartları artıyordu; demokrasi gelişiyordu, özgürlük (Batı liberalizminin moda sözcüğü) her yerdeydi. Dahası Demir Perde'nin de çöküşüyle, hâkim ekonomik modelin karşısındaki politik muhalefet silinip gitmiş gibiydi. Kapitalizm şimdiye dek ihtiyacımız olan ilerlemenin tümünü bize verebilirdi. Hatta siyaset bilimci Francis Fukuyama, insanlığın ideolojik evriminin doruk noktasına, "tarihin sonuna" vardığımızı ilan etmeye kanaat getirmişti.[10]

Temsili devlet; piyasa ekonomisi, tüketim toplumu: Bunlar toplumsal ilerlemenin reçetesi olmuştu. Dünyanın her yerinde devletler onun yönergelerini takip etmekten memnun haldeydiler. Yine de formül açık bir şekilde başarısız oldu. Peki, tam olarak yaşanan neydi? Hepsi nasıl oldu da bu denli kötüye gitti? Kapitalizmi kim öldürdü?

Olay Yeri İncelemesi

Bu sorunun en bariz yanıtı şudur: Hiç kimse. Kapitalizm canlı ve sapasağlamdır, çok teşekkür ederiz ve New York, Dubai ve Londra'da gayet lüks bir hayat sürdürmektedir. Hatta Pekin'de de. Ve hiç kuşkusuz Davos'ta. Kaygılarına rağmen Dünya Ekonomi Forumu'ndan kimse kapitalizmden ciddi ciddi vazgeçmek üzere değildi. İçe yöneltilen gözlem ayrıntılı bir gösteriydi sadece. Aslında kendi kendine indirdiği bu şaşırtıcı kamçının başat sonucu son derece bilindik bir nakarattı: Kapitalizm öldü; çok yaşa kapitalizm!

Paydaş kapitalizmi; amacı olan kapitalizm, *New York Times*'ın eğlenceli ifadesiyle "uyanık" [*woke*] kapitalizm. Bunlar eski bir rejimin yeni tezahürleri olacaklardı. Kimi zaman kendi itiraflarıyla eski rejimden en çok yararlanan kişiler hemen hemen her gün bunları teşhir ediyorlardı. (Neden tümüyle onlara

---

makale (not 1). Davos manifestosu: *https://www.weforum.org/agenda/2019/12/davos-manifesto-2020-the-universal-purpose-of-a-company-in-the-fourth-industrial-revolution/*.

10. Tarihin sonu: Fukuyama, 1989 ve 1992.

güvenmeyelim ki? Hayal dahi edemiyorum!) Fakat zaman zaman tatsızlaşan retoriğin ve iktidara sıkıca tutunmuş bariz güç belirtilerinin ötesinde, toplumsal ilerlemenin dayandığı kurucu anlatıda olağanüstü bir şeylerin olduğunu gösteren ve yeni yeni beliren bir farkındalık uzanmaktadır. Dolayısıyla soru geçerliliğini korumaktadır. Olup bitenlerin sorumlusu kim veya neydi?[11]

Bir süredir en uygun şüpheli küresel mali krizdi. 2008'den önceki ortalama büyüme oranlarını takip eden yıllardaki ortalama büyüme oranlarıyla karşılaştırdığını gördüğüm girişimleri sayamaz oldum. Sorunların krizin neden olduğu bitmek bilmez "pruva rüzgârlarından" kaynaklandığı sonucuna varmak çok kolaydır. Bu yorumcular esas hususu tümüyle kaçırmaktadırlar. Krizin vurmasından on yıllar önce gerileme zaten yaşanmaktaydı. En gelişmiş ekonomilerde emek verimliliğindeki artışın doruk noktasına ulaşmasından yarım yüzyılı aşkın zaman geçmişti.

Ara sıra sorunların çok daha derinlere kök saldığına ilişkin bir şüphe hasıl olmuştur. Kasım 2013'te yani Lehman Kardeşlerin iflasından beş yıl sonra, Dünya Bankası'nın eski baş ekonomisti ve ABD Hazine Bakanı Larry Summers, Uluslararası Para Fonu'na bir demeç verdi ve bu demeç, kitlelerin üzerinde şok dalgasına benzer bir şey yarattı. Krizden sonraki yılların devam eden belirsizlikleri, geçici birer artçı sarsıntıdan ibaret değildi. "Altta yatan sorun sonsuza dek varlığını sürdürebilir" demişti. Düşük ve gerileyen büyüme oranlarının "yeni normale" dönüşmesi muhtemeldi.[12]

Hiç kuşku yok ki Summers yalnız değildi. Hatta bunu söylemiş ilk kişi de değildi ama böyle bir iddiada bulunmuş en meşhur iktisatçı olduğu kesindi. Yankıları çok ciddiydi. Bir süre daha önce düşünülmesi imkânsız soruların sorulması kabul edilir hale geldi. Ya artık erişilebilecek ciddi bir büyüme kalmamışsa? Ya ağır ve durağan talep kalmaya devam ederse? "Uzun süreli durgunluk" terimi (ilk kez 1930'larda icat edilmişti) artık ıskalanamayacak

11. Uyanık kapitalizm: *https://www.nytimes.com/2020/01/23/opinion/sunday/davos-2020-capitalism-climate.html.*

12. Summers, 2014; ayrıca bkz. *https://www.ft.com/content/87cb15ea-5d1a-11e3-a558-00144feabdco.* Yeni normal: bkz. Galbraith, 2014; Jackson, 2019; Storm, 2017.

kadar belirgin hale gelmiş bir fenomeni tarif etmek için yeniden canlandırıldı: Büyüme oranlarında, özellikle de Batı'daki olgunlaşmış ekonomilerde giderek görünür hale gelen uzun vadeli gerileme. Fütürist Martin Ford'un belirttiği gibi, "ekonominin Altın Sarısı [*Goldilocks*] döneminin birçok gelişmiş ulus açısından sona geldiğine inanmak için sağlam sebepler vardır."[13]

Ekonomik sistemin (ve ekonominin kendisinin) saygınlığı finansal kriz sırasında kesinlikle çok ağır bir darbe almıştır ve aradan geçen on yıllarda veya o günden itibaren cazibesini geri kazanmak için çok mücadele etmiştir. Fakat kapitalizmin sıkıntılarını sadece ve sadece bu döneme atfetmek kesinlikle hatalı olur. Parlak yüzeyin altındaki çatlaklar, zaten kriz "onları açığa sermeden" çok önce görünür olmuştu.

Fargonomi

Diğer yaygın şüpheli ise 1980'lerde gerçekleşen ekonomik kaymalardır. "Monetarist" (parasalcı) ekonomi, özelleştirmeler ve deregülasyonlarla dolu radikal bir gündemin habercisi oldu. Günümüzün ağırlıkla neoliberal, serbest piyasa politikaları bu dönemden gelmektedir. Toplum üzerinde ciddi bir etki bırakmıştır. Özellikle o günden itibaren eşitsizlik artmış, borçlar büyümüş, kaygı ve intihar oranları katlanmış, obezite ve hayat tarzına bağlı hastalıklar ivme kazanmıştır.

"Kapitalizmin sembolik merkezi Amerika'da, 1980 kuşağının yarısı anne babalarının bağlı olduğu kuşağın aynı yaştaki hallerine kıyasla kesinkes daha kötü durumdadırlar" diye açıklamaktadır Collier. Aradan geçen on yıllar içinde kapitalizm, "bazılarına bir şeyler sunmaya devam etmiş ama ötekilerini teğet geçmiştir."[14]

Bu kibar bir yorumdur. Noah Hawley'in kara komedi suç dizisi *Fargo* ise o kadar kibar değildir. Dizinin 1979'da geçen

13. Uzun süreli/seküler durgunluk" terimi ilk kez 1938 Amerikan Ekonomi Derneği'ne verdiği Başkanlık Konuşması'nda (Hansen, 1939), Alvin Hansen tarafından ekonomik temel göstergelerin büyüme paradigması için ciddi sorunların varlığına işaret ettiği bir durumu aktarma amacıyla icat edilmiştir; ayrıca bkz. Teulings ve Baldwin, 2014. Altın sarısı: bkz. Ford, 2015.

14. Collier, 2019, s. 4; ayrıca bkz. Collier WEF bağlantısı, not 9'da.

ikinci sezonunda, Kuzey Dakota'nın Fargo kentinde yaşayan yerli bir aile Kansas Kenti'nin meşhur Mafya Ailesiyle çekişme içine girerler ve çatışmadan daha kötü bir halde çıkarlar. Sezonun son bölümünde, Kansaslı gangsterlerden Mike Mulligan (Bokeem Woodbine canlandırmaktadır), Fargo ailesinin yenilmesinde oynadığı rol nedeniyle terfi edilme beklentisiyle sendika merkezine gelir. Ona alelade binalardan birindeki yeni ofisini gösterirler ve yöneticisi ona "muhasebe departmanıyla yakın çalışıp, gelirleri optimize etmenin yollarını arayacağını" anlatır. Mike'ın kafası karışır. "Gelecek işte bu" diye açıklar yöneticisi. "Dünyada sadece tek bir işin kaldığını yani sıfırlardan ve birlerden ibaret para işinin kaldığını ne kadar erken anlarsan, durumun o kadar iyi olur."

Hawley'in mesajı öykünün geçtiği zamana varıncaya dek açık ve nettir: 1979. Ronald Reagan'ın Başkanlık kampanyasını duyurduğu ve Margaret Thatcher'ın BK'de iktidara geldiği yıldır. Monetarizm, Chicago Okulu iktisatçılarından Milton Friedman şu kötü şöhretli demeci verdiği bir çağın duyurusunu yapmıştır: İşletmelerin işi iştir. Sosyal sorumluluk önemsiz hale gelmiştir. Kentin etik anlayışı organize suçun etiğinden neredeyse ayırt edilemez noktaya gelmiştir. Charles Ferguson'un 2010 tarihli belgeseli *Inside Job* ile Adam McKay'in 2015 tarihli komedi-dram filmi *The Big Short* (iki film de finansal krizle ilgilidir) aynı hususa parmak basmaktadır.[15]

Bunların hepsi kapitalizmin kurucu babası Adam Smith'i dehşete düşürürdü. Fakat ufacık da olsa şaşırmazdı. Kendisi denetlenmeden bırakılan şahsi çıkarın, piyasanın çıkarlarını zayıflattığını çok iyi biliyordu. Bir keresinde "çıkarları asla halkın çıkarıyla tam olarak aynı olmayan, genelde halkı kandırmaktan, hatta bastırmaktan menfaatleri olan ve birçok vesilede buna uygun bir biçimde onu hem aldatan hem de ezen insan güruhuna" karşı hoş ifadelerle sövüp saymıştı. Saldırısının hedefinde "kâr sayesinde yaşayanlar" veya başka bir ifadeyle kapitalistlerin kendileri vardı.[16]

15. İşletmelerin işi: Friedman, 1962.
16. Smith, 1776, Kitap I, Bölüm XI, Kısım III.

Smith, sadece devletin geminden kopmuş şahsi çıkarın yarattığı tehlikeleri önleyebileceğini fark etmişti. Neoliberalizmin saçma düşüncesi bu tavsiyeyi tümüyle ihmal etmekti. Bunun yerine, kapitalizmin olabildiğince devletten özgürleştirilmesi gerektiğini iddia ettiler. Ortaya çıkan şey felsefi bir garabetti. Piyasanın "özgürlüğüyle" hiçbir alakası yoktu ve ne teorik ne pratik inandırıcılığı vardı. Ancak 20. yüzyılın son yirmi yılını aşkın bir süredir, fikirleri dünya geneline derinden tesir etti. Bu en basit haliyle *Fargonomidir*. Ahlak anlayışı gangster ahlakı, vahşi orman hukukudur. Dahası azınlık için istisnai derecede iyi işleyen ama çoğunluğu hüsrana uğratmaya devam eden bir kapitalizm formu yaratmıştır.

Davos'taki sesler bu hatanın farkındalığının artışını yansıtmaktadır. Saldırganın hepimiz tarafından bilindiğini ima eder gibidirler. Onlara güvenmekle hata yaptık. Şimdi Smith'in bize öğretmeye çalıştığı dersi anlıyoruz. Geçmişin zararlı politikalarını tersine çevirmeli ve kapitalizmi herkes için işler hale getirmeliyiz. Benioff'un bakış açısıyla amaç uğruna kâr etmek. Collier'in kitabındaki "karşılıklı yükümlülüklerin" güçlendirilmesi. Bunlar kesinlikle önemli önermelerdir. Hatta son zamanların standartlarına göre devrimci bile sayılabilir. İşletmelerin daha nazik olduğu, eşitsizliğin daha düşük seyrettiği ve sosyal refah kavramının önem taşıdığı kapitalist "altın çağa" (hemen savaştan sonraki dönem) dönüş çağrılarını temsil etmektedirler.

Fakat *Financial Times*'ın köşe yazarı Martin Wolf'un belirttiği gibi, işler o kadar basit değildir. Koşullar değişmiştir. "1950 ve 1960'lı yılların eşitlikçi batı toplumları, endüstri üzerinde küresel bir tekele ve ortak düşmanın yarattığı toplumsal bir dayanışmaya sahiplerdi" diye yazıyordu. "Bu geçmiş artık yabancı bir ülke. Bir daha asla oraya gidilemeyecek."[17]

17. *https://www.ft.com/content/10b7f566-f3fd-11e8-ae55-df4bf4of9dod.* Gelecek için yeni bir vizyonun çıkarılmasında geçmişten dersler çıkarıp çıkaramayacağımız sorusu önemli bir sorudur. Bu kitabın çeşitli noktalarında buna geri döneceğiz. Burada en azından söyleyeceğimiz şey, önceki dönemlerde ne kadar başarılı olurlarsa olsunlar her önermenin onları yeniden kullanmaya çalıştığımız değişmiş koşullarla uyumlu da olma zorunluluğudur. Wolf'un parmak bastığı

Yazdıkları tarihi geriye sarmamızın imkânsızlığını anlatan yararlı bir hatırlatıcı. Fakat belki Maya Angelou'nun önerdiği gibi, derslerinden hâlâ bazı şeyler öğrenebiliriz. Suçlu neoliberalizm ise, bunca yıl boyunca etrafta serbestçe gezinip toplumlara acı vermesine neden izin verildi? Neden verdiği zararlar bunca sene görmezden gelindi? Bizi Smith'in piyasa vizyonunu yanlış okuyan bu yorumunu satın almaya en başta ne ikna etti?

Ciddi Para

Bu soruları yanıtlamak için biraz daha geriye gitmemiz gerek. Savaştan hemen sonraki dönem, Wolf'un tanımladığı bazı sebeplerden ötürü ideolojik sağ için donuk bir dönemdi. Savaş sonrasında oluşan konsensüs, Büyük Buhran'ın katı dersleriyle inşa edilmişti. John Maynard Keynes'in ekonomisi hâkim durumdaydı. Keynes'in deyişiyle devlet ekonomide vazgeçilmez bir role sahipti. Devletin açık bütçe harcamaları ABD ekonomisini yıkımdan kurtaran tek şeydi. Burada serbest piyasacılara hiç yer yoktu.

Fakat sonrasında 1970'lerdeki petrol krizleri yaşandı. Hızla yükselen kaynak fiyatları karşısında Batı hazırlıksız yakalanmıştı. 1930'ların açık bütçe harcamalarının "stagflasyon" koşulları karşısında etkisiz kaldığı görüldü. Daha kötüsü kamu borcunun derinleşmesine yol açmıştı ve bunun ekonominin ötesinde sonuçları vardı. İşte bu tam da neoliberallerin bekledikleri fırsattı. Fırsatı hemen değerlendirip dümenin keskin bir şekilde politik sağa çevrilmesini sağladılar.[18]

---

husus, bunların işlediği bir döneme çağrı yapmanın onların tekrar işlemesini kesinlikle garanti etmeyeceğidir.

18. "Açık bütçe harcaması" devlet harcamalarında vergi gelirlerinin ötesine çıkan artışlara karşılık gelmektedir. 1930'lardaki Büyük Buhran'dan sonra iktisatçı John Maynard Keynes'in başat politik önermesiydi ve Franklin D. Roosevelt'in "Yeni Düzen/New Deal" yönetiminin temeliydi. "Stagflasyon" aynı anda hem yüksek enflasyon düzeylerini hem de yüksek işsizlik rakamlarını tarif etmek için kullanılan terimdir. Özellikle 1970'lerdeki petrol krizleri sırasında ortaya çıkmıştır. 9. Bölüm'de borç ve kamu/ülke borcu politikalarına geri döneceğim.
Vahşi itham: *https://www.dramaonlinelibrary.com/playtext-overview?docid=-do-9781408169520&tocid?d0-9781408169520-div-00000121.* Ciddi Para: Churchill, 1990, s. 88.

Yeni politikalar insani işler ve ilişkilerin nihai hakemi olarak "özgürlüğü" sundu. Monetaristler ekonomiyi deregüle etmeye ve piyasaları özelleştirmeye koyuldular. Faizleri düşürmeye. Finansal düzenlemeleri gevşetmeye. Bu sözde "Büyük Patlama", yazar Caryl Churchill'in 1987 tarihli oyunu *Ciddi Para*'da parlak bir şekilde hicvedilmişti. Kafiyeli dizelerle yazılan ve aşırı süratli bir şekilde oynanan oyun, "yüksek finans çevrelerine ve onların açgözlü, acımasız kültürlerine yöneltilmiş vahşi, soluk kesen bir ithamdı." Performans hicvettiği kişiler arasında bile devasa bir hit olmuştu. Oyunun bir noktasında en agresif tüccarlardan biri şöyle ısrar eder:

> Sadece aynısını yapıyoruz
> Siz piç kurularının hep yaptığını
> Eski Mil Kare alanınızda Yeni Yüzler
> Suratlarında gülümsemeyle para kazanıyorlar
> Aynı açgözlülükle, aynı iğrençlikle.[19]

Bu yeni ve acımasız kapitalizmi haklılaştıran yaygın gerekçelerin zekice bir yankısıydı. Dünyayı döndüren paradır. Geçmişte neyse şimdi de aynısıdır. Tek farkı açgözlülük kültürü, her şeyi özelleştirerek kendisini kavgadan çıkarmaya çalışan bir devlet tarafından onaylanmasıydı. Gösteri Londra'daki Wyndham Tiyatrosu'na taşındığında, yeni özelleştirilmiş British Telecom herkesin bildiği gibi prodüksiyona telefon hatları vermeyi şu sözleriyle reddetmişti: "Bu hiçbir kamu şirketinin ilişkilenmek istemeyeceği bir prodüksiyondur." Oyun şimdi lise sınavlarına hazırlık derslerinde okutulan bir metindir.[20]

Batamayacak Kadar Büyük

Neoliberal ekonomistlerin emrettiği şey tam bir "likidite" patlamasıydı. Kör topal da olsa işe yaramıştı. Bir süreliğine belli

19. Vahşi itham: *https://www.dramaonlinelibrary.com/playtext-overview?docid=-do-9781408169520&tocid?d0-9781408169520-div-00000121.* Ciddi Para: Churchill, 1990, s. 88.
20. Sınav metni: *https://www.ocr.org.uk/Images/260990-caryl-churchill-topic-exploration-pack.pdf.*

bir büyümeye geri dönülmüştü. Fakat getirileri ağırlıkla zenginlere akmıştı. Rahatlama, şayet böyle adlandırılabilecekse dahi, kısa ömürlüydü. Eylül 2001'de gerçekleşen 11 Eylül saldırıları ekonomiye başka bir falsolu top fırlattı. Devletler aynısının fazlasını yapmaya çalıştılar: Daha fazla deregülasyon; daha fazla likidite ve görünen o ki kimsenin aslında anlamadığı karmaşık finansal araçlardan yepyeni bir sepet.[21]

Sonuçları felaket olmuştu. Kolay para ve gevşek düzenlemeler finans piyasalarının istikrarsızlaşmasıyla sonuçlandı. Dahası toplumsal eşitsizliği derinleştirdiler. İşçilerin çıkarları karşısında sermayenin çıkarlarını korumak kaçınılmaz olarak yoksul karşısında zengini kayırmıştı. Neredeyse elli yıllık toplumsal ilerlemenin akıl almaz bir şekilde geriye döndürülmesiyle, gelişmiş ülkelerdeki eşitsizlik 20. yüzyılın son on yıllarında devasa oranlarda arttı.[22]

Toparlanmak için hazırlanan reçeteler işleri daha da kötüleştirmişti. 21. yüzyılın ilk yılları spekülatif borçların alınıp verildiği bir "kumarhaneye" dönüştü. Hane halkları giderek daha fazla borç yükü altına girdiler. Kaos yaratacak koşullar üst üste yığılıyordu. Tek gereken, ABD konut piyasasındaki "eşik altı/yüksek faizli" borçlardaki temerrüt oranlarında yaşanan bir değişimdi ve balon 2008'de patladı. Büyüme peşinde koşulan yarım yüzyılın beklenmedik sonucu, 1930'lardan bu yana yaşanan en büyük çöküş oldu.

"Ortaya şöyle bir soru çıkıyor" diye soruyordu Summers 2014'te. "Finansal olarak sürdürülebilir koşullarla ekonominin tatminkâr bir şekilde büyüyebileceği, uzun vadeli bir dönem tanımlayabiliyor muyuz?" Verdiği cevap ve giderek diğer ekonomistlerin de katıldığı yanıt şuydu: Hayır. Altta yatan temel göstergelerin meydan okuması karşısında gevşek para politikalarıyla büyüme peşinden koşmak, finansı istikrarsızlaştıran ve krizle doruğa çıkan finansal balonlar yaratmıştı.[23]

21. Bu gelişmelerin daha eksiksiz bir tarihi için bkz. Jackson, 2017, 2. Bölüm ayrıca bkz. Peston, 2017; Turner, 2015; Wolf, 2015.
22. Eşitsizlik üzerine bkz. Jackson, 2019; Piketty, 2014; Piketty vd, 2016.
23. Summers, 2014, s. 68.

15 Eylül 2008'de Lehman Kardeşler'in çökmesinin ardından, Batılı devletler riskli varlıkları teminat altına almak, tehdit altındaki tasarrufları sağlama almak, batan bankaları yeniden sermayelendirmek ve ekonomiyi yeniden uyarmak için trilyonlarca dolar ayırdılar. Kimse bunun kısa vadeli bir çözümden öte bir şey olduğunu iddia edemiyordu. Hatta çoğu etkilerinin azaldığını da kabul ediyordu: Krizden sorumlu olanları vergi ödeyen yurttaşlar pahasına ödüllendiren geçici bir onarımdı. Fakat alternatifi basitçe düşünülemediğinden mazur gösteriliyordu. Finansal piyasaların çöküşü devasa ve tamamen öngörülmez bir küresel erimeye yol açardı. Tüm uluslar iflasa sürüklenirdi. Ticaret *toptan* yok olurdu. Bankacılık sistemini kurtaramamanın insani maliyetleri devasa boyutlara varırdı.

Ancak devletin kurtarma operasyonları daha fazla krize neden oldu. Peş peşe ülkeler, özellikle Avro Bölgesi'nde olanlar kendilerini yükselen açıkları, yönetilmesi güç devlet borçlarını ve derecesi düşürülmüş kredi oranlarını müzakere eder halde buldular. Açıkları kontrol etmek ve oranları korumak için getirilen kemer sıkma politikaları, altta yatan temel meseleleri çözmekte aciz kaldı. Daha kötüsü başlı başına yeni toplumsal sorunlar yarattılar. Sosyal refahın terk edilmesi gelir eşitsizliğini çok daha kötü şeylerle ağırlaştırdı: Sağlık bakımı, ortalama ömür, temel güvenlik, insanlık haysiyetindeki eşitsizliklerle. Krizin mimarlarını kurbanları pahasına kurtarmanın yarattığı adaletsizlik herkesin göreceği kadar aleni hale geldi. "O sizin lanet GSYH'niz! Bizim değil!"[24]

İronik olan, bunlardan hiçbirinin başarması gereken şeye ulaşamamasıydı. Büyüme oranları düzelmemişti. Covid-19 kapanmalarından önce bile, az çok istikrarlı bir gerileme içindeydiler. Kemer sıkma politikaları sağlık sistemlerini küresel bir pandemi karşısında feci halde hazırlıksız bırakmıştı. Ekonomik faaliyetlerin durdurulması tek seçenekti. Krizden önceki döneme pürüzsüzce "dönme" şansı hâlâ çok zayıftır. Kennedy'nin Kansas'taki öğrencilere seslendiği 1968 yılındakilere benzer büyüme

24. Yönetilmesi zor borç: Felkerson, 2011. Kemer sıkma: bkz. Stuckler ve Basu, 2015. Sağlıkta eşitsizlik: Marmot vd, 2020.

oranlarına ulaşma ihtimali neredeyse hiç bulunmamaktadır. Daha geniş bir toplumsal ve politik huzursuzluğun koşulları hâlâ tüm somutluğuyla ortadadır.

Bu kısa tarihten çıkarılacak en ciddi ders, büyümeyi geri getirmek için tasarlanmış politikalarla onun çöküşüne kapı aralayan politikaların tıpatıp aynı olmalarıdır. Bakıldığında olay yeri incelememizden çıkan tuhaf bir sonuçtur: Kapitalizmin çöküşü onun büyüme saplantısının sonucudur. Belki bu saplantıyı daha iyi incelemenin esprisi burada yatmaktadır. Ve neden en başta böyle bir şeyin var olduğunu.

Musa ve peygamberler

En başta büyümenin elbette kapitalizme münhasır bir şey olmadığını açıkça belirtmemiz gerek. Komünist ülkeler de düzenli suretle büyüme hedeflerini hemen hemen kapitalist ülkeler kadar yukarıya çekmişlerdir. Bugün hâlâ aynısını yapmaktadırlar. Büyüme mitinin haklı şekilde kültürler üstü olduğunun söylenebileceği bir durum söz konusudur. Toplumsal ilerlemenin az çok evrensel bir kavramı olarak ideolojik düzlemdeki münferit farklılıkların üzerinde yer almaktadır. Kapitalist toplum ideali de sosyalist toplum ideali de onun etkisine kapılmıştır.[25]

Fakat kapitalizm ve ekonomik büyüme arasında son derece yoğun bir ilişki vardır. Öyle ki büyümenin olmadığı kapitalizm zaman zaman çok açık bir şekilde "kötü kapitalizm" olarak adlandırılmıştır. Bu belirgin "büyüme mecburiyeti" üzerine koca koca kitaplar yazılmıştır. Arkasındaki basit mantığı açığa çıkarmak alengirli bir iştir. Çoğu şey kapitalizmin kendisinin nasıl tanımlandığına bağlıdır. Örneğin Marx kapitalizmi bir süreç olarak görmüştür. Ve ona göre bu süreç doğası gereği büyümeyle ilgiliydi. "Biriktir, biriktir! İşte Musa da bu, peygamberler de" diye yazmıştı *Das Kapital*'de.* "Biriktirmek toplumsal zenginlikler dünyasını fethetmektir."[26]

25. Komünist büyüme: *https://www.scmp.com/economy/china-economy/article/3040822/china-2020-gdp-growth-target-be-set-around-6-cent-top.*

* Karl Marx, *Kapital*, Çev. Mehmet Selik, Erkin Özalp, Yordam Kitap, 2015. (y.h.n.)

26. Marx, 1867, Cilt 1, 24. Bölüm. "Kötü kapitalizm" üzerine bkz. Baumol vd,

Polonya doğumlu sosyalist Rosa Luxemburg, Marx'ın mantığında bir hata bulduğuna inanıyordu. *Sermayenin Birikimi*'nde* öne sürdüğü üzere, saf kapitalizmde büyüme aslında mümkün değildi çünkü genişleyen üretimin çıktılarını satın almaya yetecek bir gelir olmayacaktı. Yaptığı analiz onu, kapitalizmdeki amansız kâr etme dürtüsünün (ki bunu inkâr etmiyordu) ancak durmadan kapitalist olmayan bölgelerin sömürülmesiyle doyurulabileceğini farz etmeye yöneltmişti. En güçlü yazıları, bu genişleme dürtüsünün yaratmasının kaçınılmaz olduğunu düşündüğü vahşi emperyalizmi mahkûm etmeye ayrılmıştı.

Luxemburg'un Junius Broşürü'nü kaleme aldığı, I. Dünya Savaşı'nın ilk yılının geride bırakıldığı 1915'in perspektifinden bakıldığında bu çok bariz bir sonuç gibi görünmüş olmalıdır. Kapitalizm yukarıda alıntıladığım ikinci özdeyişteki sözcüklerle utanç içinde ve haysiyetsiz bir haldeydi. Birazdan göreceğimiz gibi, kapitalizmin bağışlanması imkânsız acılardan sorumlu olduğunu belgelendirmesi hedefi on ikiden vurmasına rağmen, önermeleri pek doğru sayılmazdı. Fakat daha önemli olan, kapitalizmi bir büyüme süreci olarak tanımlamada ve ardından kapitalist ekonomilerin büyümek zorunda olduğunu iddia etmede bir totoloji yapma tehlikesinin yatmasıdır. Bu genişlemeci dürtünün nereden geldiği sorusunu yanıtsız bırakmaktadır.[27]

"Üretim araçlarının" mülkiyeti üzerinden yani ihtiyaç duyduğumuz malları ve hizmetleri, yiyecekleri, konutları, kıyafetleri, teknolojiyi üretmek için gereken fabrikalar ve kaynaklar üzerinden yapılan en yaygın kapitalizm tanımlaması da bu soruya yanıt vermemektedir. Kapitalist bir ekonomide üretim araçları ağırlıkla özel şahıslara aittir. Kapitalist olmayan bir ekonomide üretim araçları "halka" aittir. Örneğin devletin, yerel topluluğun veya işçilerin mülkiyetindedir.

2007. Büyüme mecburiyeti üzerine bkz. Heilbronner, 1985. Ayrıca bkz. Jackson ve Victor, 2015.

* Rosa Luxemburg, *Sermaye Birikimi*, Çev. Tayfun Ertan, Belge Yayınları, 2004. (y.h.n.)

27. *Sermayenin Birikimi:* Luxemburg, 1913. Junius Broşürü: bkz. Waters, 1970.

Üretim araçlarının "özelleştirilmesiyle" uyumlu olan kapitalizm, kendisini aynı zamanda malların ve hizmetlerin dağılması için ağırlıkla "piyasaya" bel bağlamasıyla ayırır. Fiyatlar insanların piyasada ödemeye hazır oldukları miktara göre belirlenir ("değişim değeri"). Kapitalist olmayan bir ekonomide ise fiyatlar genelde devlet veya topluluk tarafından konur. Elbette bu fiyat bazen sıfır olarak da konabilir. Örneğin sosyalizmde devletin, yükümlülükleri içine belli temel mallar ve hizmetlerin tüm yurttaşlarına tedarik edilmesini de koyacak bir tutum takınması sonuna kadar meşrudur. Birçok kapitalist ekonomi de belli tür mallar karşısında bu tür tutumlar almaktadır: mesela sağlık bakımı, eğitim, geniş bant. Dahası her renk ve öğretiden hükümetler sık sık piyasa fiyatlarını ya vergilendirmekte ya da sübvanse etmektedirler.[28]

O halde pratikte, saf bir kapitalist ekonomi diye bir şey yoktur. Aynı şekilde birçok sosyalist veya komünist ülke de malların dağıtılması için belli dereceye kadar piyasalara bel bağlayacak ve fiyatlar belirleyeceklerdir. Kuşkusuz dünyanın en güçlü komünist ülkesi Çin, kapitalizme ait mekanizmaların çoğunu bugün içselleştirmiş durumdadır. Dolayısıyla yüzde yüz kapitalist olmayan ekonomi diye bir şey de yoktur.

Bu sınırlar çözüldükçe kapitalizmdeki "büyüme mecburiyetinin" esas kökenleri giderek belirginliğini yitirmektedir. En olası aday, özel mülkiyet ve piyasanın fiyat belirleyiciliği dışında kalan başka bir kilit bileşende saklıdır: kârın rolü. En basit haliyle kâr, bir şeyin satılmasıyla alınan gelir ile onu üretme maliyeti arasındaki farktır. İlkesel olarak bu fark kapitalizmin hem içinde hem de dışında vardır. Özel mülk veya devlet mülkiyeti olmasının özel önemi yoktur. Mali durumu anlamanın faydalı yollarından biri gelirler ve maliyetler arasındaki farktır.

Fakat kapitalizmin ellerinde kâr, insanlar için yatırım yapmanın başat motivasyonu olarak tamamen hayati bir role bürünür. Kapitalizmde bu açık bir davranışsal varsayımdır. İnsanlar bu

28. Bu paragrafta piyasa sadece ekonominin tümünde gerçekleşen toplam mübadelelere (mallar ve hizmetlerin alınıp satılması) karşılık gelmektedir.

bakış açısına göre, üretime sadece mali ödül beklentisiyle dahil olmak üzere harekete geçerler. Kapitalistler kâr beklentisi içindedirler. Malların ve hizmetlerin tedarikini büyük oranda özel menfaatlere yönelten kapitalizm, aynı zamanda karı üretimin başat motivasyonu olarak tanımlar. Kâr arayışı sadece bireyler için değil toplumun geneli için de güçlü bir itici güç olur.

Aynı sebeple toplum içinde keskin bir ayrım yaratır: Geçimlerini ücretleriyle sürdüren kişiler ve kârdan gelir elde eden kişiler arasındaki ayrım. Geçiminizi kârdan sağlamak için, size finansal getiri veya rant getirebilecek bir şeylere (örneğin toprak, para veya üretim araçlarında pay) sahip olmanız zorunludur. Bu varlıklara sahip olmayanlar gelirlerini aldıkları ücretlerle kazanmak zorundadırlar. Elbette pratikte ikisinden birden para kazanmak da mümkündür. Nitekim ikisinin bileşimi hayatlarımızın farklı noktalarında değişebilir. Ancak geçimini ücretlerle sürdüren ve kârdan veya ranttan gelir elde eden kişiler arasındaki ayrım net bir şekilde ortadadır. Özellikle toplumun en zengin ve en yoksulları arasındaki temel farkı tarif ettiğinde.

Bu ayrım neticede çatışma yaratır. İşçiler için ücretler başat gelir kaynağıdır. En yoksullar için geçimlerini sağlamanın tek yoludur. Kapitalistlere göre ücretler üretim için bir maliyet, teşebbüsten elde edilebilecek kâr için bir yüktür. İktisatçı Richard Goodwin'in ileri sürdüğü gibi, ücretler ve kârlar mutlaka avcı-av ilişkisi içine girerler. Sermaye sahipleri ücretli emek "sahipleriyle" sürekli rekabet halindedirler. Yanlış koşullarda bunun çatışmaya yol açma potansiyeline taşıması herkesin göreceği kadar açıktır.[29]

Biraz Daha Makroekonomi

Ne ilginç ki kapitalizm içinde belki bu çatışmanın evcilleştirilmesine katkıda bulunabilecek temel bir unsur vardır. Emek verimliliği kavramından doğar: Bir çalışma saatiyle üretilen parasal çıktı miktarındaki etkinlik. Emek üretim için maliyet olduğundan ve kapitalistleri kar harekete geçirdiğinden, emek verimliliğini arttırabilecek yani emek maliyetini azaltabilecek

29. Bkz. Goodwin, 1967.

her şeyi yapma eğilimindedirler. Kâr güdüsü emek verimliliğini arttırmaya dönük içkin bir teşvik sunar.

Bu güdü başarılı olduğu sürece, maliyetten yapılan tasarruflar çeşitli yönlere dağıtılabilir. Faydanın bir kısmı ücret zamları veya daha kısa çalışma saatleriyle işçilere gidebilir. Bir kısmı daha yüksek temettülerle hissedarlara gidebilir. Kimileri de ürün maliyetlerinin düşmesi sayesinde müşterilere yansıtılabilir. Bazıları gelecekte emek verimliliğini daha da arttıracak yeni teknolojilere finans yatırımları olsun diye kullanılabilir.

Emek verimliliği arttığında bunların hepsi mümkündür. İşçilere daha fazla ücret ödenebilir. Müşteriler daha ucuz mallara kavuşabilir. Hissedarlar daha yüksek kârların tadını çıkarabilirler. Şirketler de emekten tasarruf yapan yeni nesil teknolojilere yatırım yapacak güç bulup, gelişimin sürekli olduğu ve büyümenin hep devam ettiği verimli bir döngü yaratabilirler. Bu verimli döngü Rosa Luxemburg'un ikilemine çözüm olur. Ücretlerdeki artışlar karın genişlemesine izin veren şeydir. Emek verimliliğindeki büyüme kapitalizme, toplumsal ilerleme gayesinde en büyük meşruiyet iddiasını kazandırır. Fakat bu kaçınılmaz bir şekilde yalnızca büyüme yoluyla gerçekleşir.

Emek verimliliğindeki büyüme durağanlaştığında, kar dürtüsü pek yararlı olmayacak bir tarzda işlemeye başlar. Göreli ücretler toplamı artar. Kâr marjları daralır. Ücretler, temettüler, tüketici fiyatları ve yatırımların hepsi birbiriyle rekabet içine girer. İşçiler ve yatırımcılar arasında ihtilaf çıkma potansiyeli şiddetlenir. Bugünle (tüketim) gelecek (yatırım) arasındaki gerilim de artar. Bunlar da Luxemburg'un korktuğu saldırgan yayılmacılığa kapı aralayan koşullardır.

Burada basitleştirme yapıyorum. Fakat bu üstünkörü kavrayış, son yirmi otuz yılın işlevsiz örüntülerini anlamlandırmaya başlamaktadır. Baktığımız bütün şeylerin arkasında, emek verimliliğindeki artış oranlarında yaşanan ve kabaca yarım yüzyıl öncesinden gelen istikrarlı bir gerileme yatmaktadır. Bu gerilemenin nedenleri tartışmalıdır. Kimileri bunu gelişmiş uluslardaki tüketici taleplerinin yavaşlamasının (veya yapısal

bir değişimin) sonucu olarak görmektedir. Kimileri de arzı frenleyen teknolojik etmenlere parmak basmaktadır.[30]

20. yüzyılın başları ve ortalarını niteleyen devasa verimlilik artışlarının tek seferlik olduğu, yani dijital teknolojinin harikalarına rağmen dilediğimiz an tekrar edilmesi imkânsız bir şey olması gibi rahatsız edici bir olasılık vardır. Kaygı verici olsa da ilgi çekici savlardan biri, 1960'larda doruğa çıkmış büyüme oranlarının ancak kirli fosil yakıtların devasa oranlarda ve son derece yıkıcı bir şekilde kullanılmasıyla mümkün olduğudur. Tehlikeli iklim değişikliklerin yaşandığı ve kaynak kalitesinin gerilediği bir çağda, mümkün olsa bile iyi karşılanamayacak bir şeydir.[31]

Kritik soru politik yönetimlerin bu pek de yeni olmayan gerçekliğe nasıl yanıt vermesi gerektiğidir. Son yirmi otuz yıl boyunca kapitalizmin çok belirgin bir yanıtı olmuştur. Azalan getiriler karşısında üreticiler ve hissedarlar, emeğe verilen ödülü aşağıya çekerek sistematik bir şekilde karı korumuşlardır. Devletler gevşek para politikaları, zayıf düzenleyici denetimler ve mali kemer sıkma politikalarıyla bu süreci teşvik etmişlerdir. Sıradan birçok işçi için sonuçları cezalandırıcı olmuştur. Toplumsal koşullar kötüleştikçe demokratik istikrara yöneltilen tehditler de ağırlaşmıştır.

En yaygın "kurtulma anlatısı", özellikle yeni teknolojik atılımlar sayesinde verimlilik artışının geri kazanılabileceği varsayımına dayanmaktadır. Bu kurtulma anlatılarındaki "kurtarıcı" adayları çeşit çeşittir. Bazılarına göre yenilik, iklim değişikliğiyle mücadele etmek ve kaynakların tükenmesini önlemek için gereken temiz, düşük karbonlu teknolojilere yapılan yatırımlardan gelecektir. Başkaları içinse yenilik, yeni bir dijital devrimin sonucunda gelecektir: Artan otomasyon, robotlaşma, yapay zekâ.

30. Summers (2014) esas olarak gevşek para politikasına atfettiği talep savının en güçlü savunucusu olmuştur. Gordon (2016) sorunun arz tarafında olduğunu iddia etmektedir. Büyüme oranlarındaki yavaşlamanın nedenlerini saptamaya dönük ilk gayretler (örn., Kaldor, 1966) dinamik içindeki temel unsurlardan birini, ekonomiler olgunlaştıkça talebin bileşimi olarak tanımlamaktadır.

31. Bkz. Ayres ve Warr, 2009; Jackson, 2019.

Kitabın ilerleyen kısımlarında bu anlatılara geri döneceğiz. Her biri bizim açımızdan önemli dersler içermektedir. Fakat şimdilik bu bölümün sorusuna, rahatsız edici bir yanıtlar kümesiyle geri atılmış durumdayız. Eğer kapitalizmin ölümünden sorumlu tek bir suçlu varsa, yanıt her geçen gün kapitalizmin kendisiymiş gibi görünmektedir. En azından büyümenin kendisi ulaşılmaz durumdayken, kapitalizmin doğasındaki büyüme arayışının, insanlar, gezegen, hatta ekonominin kendisi için bile felaketten başka bir şey getirmeyen politikaların peş peşe uygulanmasını meşrulaştırdığını söylemek zorundayız.

Olay Yerinde mi Öldü?

Alman iktisatçı Wolfgang Streeck yaptığı öngörüde çok kesindir. "Kanaatime göre kapitalizmi tarihi bir fenomen olarak düşünmenin zamanı gelmiştir" diye yazar *Kapitalizm Nasıl Sona Erecek* eserinde. "Sadece başlangıcı değil, sonu da olan bir şey olarak." Streeck bu "son"un bir gün istemeden de olsa özlemle bakmamızın gerekebileceği bir şey olmadığında ısrarcıdır. Çoktan başlamıştır. Şu an yaşanmaktadır. Kapitalizm iddiasına göre "sürekli tamire muhtaç" bir toplumsal sistemdir. Biraz Dennis Quaid'in 1988 tarihli filmi *D.O.A.*'daki (*Dead on Arrival* [Olay Yerinde Ölüm]) karakterini andıran kapitalizm, hâlâ konuşuyor ve yürümek üzere olabilir ama hasarın geri dönüşü yoktur. Durum telafi edilmez ölçüde ölümcüldür. "Kimse artık kapitalizmin ahlaken canlandırılabileceğine inanmamaktadır" diye yazar Streeck.[32]

Şayet Davos'ta dinlediklerimiz rehber alınacak şeylerse, bu tümüyle doğru olmayabilir. Fakat kapitalizmin savunucuları bile cesedi diriltmek için büyük çaba verdikçe, altta yatan mit çözülüyormuş gibi görünmektedir. Amansız büyüme arayışı bizi ekolojik çöküşün eşiğine sürüklemiş, eşi görülmedik bir finansal kırılganlık yaratmış ve toplumsal istikrarsızlığın dehşet verici hayaletini hortlatmıştır. Kapitalizmin kendi başarısızlıklarına

32. Streeck, 2016, s. 71; ayrıca bkz. *https://newleftreview.org/issues/II87/articles/wolfgang-streeck-how-will-capitalism-end.*

hiçbir yanıtı yoktur. Kâra öncelik vermeyi sürdürürken toplumsal adaletin peşinden gidemez. Borsalara tapmayı sürdürürken iklimimizi koruyamaz. Milyonlarca yaşam söz konusu olduğunda kendisini iktidarsız, koşulların merhametine kalmış halde bulmaktadır. Kapitalizmin sonsuz büyümeye duyduğu temel inanç enkaz altındadır. Mitin kendisi ölüm sancıları içindedir.

Hatalı ve temelsiz bir mitin kendisini yönlendirmesine izin veren bir toplum, çetin bir gerçekliğin kıyılarına vurma riskini alır. Dünya yanlış olduklarını gösterirken inatla demode fikirlere tutunmak hem psikolojik bir çaresizlik hem de kültürel felaketle kur yapmaktır. Fakat mitler çöktüğünde, umudun kendisi de solmaya başlar. Kültürel mitin rolü bize bir anlam duygusu vermek ve hayatlarımıza bir süreklilik duygusu kazandırmaktır. Bu daimi bir ihtiyaçtır. Ayakta tutucu bir mitin yok olması, anlam duygumuzu zayıflatır ve kolektif esenliğimizi tehdit eder.

Yeni mitler, daha iyi öyküler ve daha berrak vizyonlar geliştirmek, çöküşün dinamiklerini kavramak kadar temel ve zaruridir. Belki daha fazlasıdır. Özünde bu kitabın görevi de işte budur. Büyüme mitinin ötesine bakmak. Kapitalizmin ötesine bakmaya cüret etmek. En kıymet verilen varsayımlarını yeniden ziyaret etmek. Hem bizi beslemiş hem de bize zarar vermiş hakikatlere meydan okumak. Farklı bir bakış tarzı ve daha iyi bir var olma biçiminin temellerini atmak. Bize belirsiz gelecek içinde kılavuzluk edecek bir "büyüme sonrası anlatı" yeni bir kurucu mit, daha sağlam bir vizyon geliştirmek. İşte şimdi yönümüzü bu göreve çeviriyoruz.

3
Sınırlı Olanlar ve Sınırsız Olanlar

Bana sınırlı sözcüğünün tanımına ilişkin daha iyi bir kavrayışı hayatımda başka hiçbir deneyim veremezdi. Dışarıda sahip olduklarımız elimizdeki tek şey. Fazlası yok.

Ellen MacArthur, 2015[1]

Gerçek dünyanın sınırları vardır; hayali dünyalarsa sınırsızdır.

Jean-Jacques Rousseau, 1763[2]

Norfolk Broads'taki en eski köprünün tarihi 1385 yılına uzanır. Daha 17 yaşındaki genç Kral Richard, krallığı-

1. Bkz. Ellen MacArthur'un TED konuşması: *https://www.ted.com/talks/dame_ellen_macarthur_the_surprising_thing_i_learned_sailing_solo_around_the_world?language=en.*
2. Rousseau, 1762, Kitap II.

nın kontrolünü ele geçirmeye çalışan reformculardan kendi kendilerini atamış bir grup olan Temyizci Lordları dizginleme gayreti içindeydi. İlk taşları yerleştirilirken Geoffrey Chaucer *Canterbury Hikâyeleri*'ni hayal etmekle meşguldü. İnşa edildiği dönemde Potter Heigham'daki köprü, çömlekçiler ve gelişen pazar kenti Kuzey Walsham ile İngiltere'nin doğu yakasındaki Büyük Yarmouth limanı arasında gidip gelen tezek satıcıları için beklenmedik bir lütuftu. Fiziki coğrafyanın dayattığı sınırları aşan teknolojik ustalığın ortaçağa ait bir örneğiydi.[3]

Bugün bölge gelişen bir turizm sektörüne ev sahipliği yapıyor. Her yıl bölgenin sulak alanları ve kanallarının tadını çıkarmak üzere 7 milyonu aşkın ziyaretçi geliyor. Arabalar, tekneler, insanlar ve vahşi yaşam sınırlı bir alan için rekabet ettikçe doğanın korunması kâr güdüsüyle huzursuz bir savaş veriyor. Fakat düz kamışlık araziler üzerinde yansıyan ışık göz alıcı. Dahası yeterince sabırlıysanız, güneş batımına doğru balaban kuşlarının hafızalara kazınan çığlıklarını duyuyorsunuz: Esrarengiz bir şekilde bataklıkların üzerinde taşındıkça, nadir (ve utangaç) bir su kuşunun derin ve tumturaklı gümbürtüsünü.[4]

Tarihi köprü şimdi çığlık çığlığa bağıran bir anakronizm. Artık Thurne Nehri'nden geçen trafiğin hacmini taşıyamaz olmuş köprü başat rolünü, yaklaşık yüz metre kuzeydoğusunda yer alan daha yeni ve çok daha pratik bir taşıt yoluna kaptırmıştır. Özgün geçidin üç taş kemeri bunun yerine turistler için kartpostallık bir görüntü ve kuzey Broads'ın sakinliğine ulaşmayı umanlar içinse aşılması zor bir güçlük sunmaktadır. Kemerlerden sadece biri gemi seferlerine elverişlidir. O da ancak belli akıntı durumlarında mümkün.

Birçok tekne için Potter Heigham köprüsü nehrin üst kesimlerine ulaşmaya engel soğuk ve taştan bir bariyerdir. Son

3. Potter Heigham Köprüsü: *https://www.britainexpress.com/attractions.htm?attraction=2974.* Temyizci Lordlar yakın müttefiklerini ihanetle suçlayarak Kralın gücünü sınırlamaya çalışmış beş soyludan oluşan bir gruptu: *https://archives.history.ac.uk/richardII/lordsapp.html.*

4. Norfolk Broads: *https://www.broads-authority.gov.uk/.* Balaban kuşu: *https://www.theguardian.com/environment/2017/nov/09/bittern-numbers-in-uk-at-record-high-says-rspb;* ayrıca bkz.: *https://timjackson.org.uk/plays/tj_cry_of_the_bittern/.*

dönemlerde sayıları çarpıcı derecede artmış geniş kirişli motorlu kotraların oluşturduğu kalabalık sürü yılın en düşük akıntılarını bekleyebilir. Yine de bu antik eşik için aşırı yüksek ve geniş kirişli kalıyorlar. Ufak tefek aksiliklerin yaşanma ihtimali sakin yerliler için bitmek bilmez bir eğlence kaynağı. Özellikle de güneybatıdan esen sert rüzgârlar tedbirsiz kişileri felakete sürüklediğinde. Köprü bir sınırı aşarken başka bir sınır yaratmış.

Dublin Yolu

Rahatsız edici bir mesele olan sınırlara değinerek yeni bir kurucu anlatı arayışına girmek tuhaf görünebilir. İrlanda'nın batısında yerli çiftçilerden birine Dublin yolunu soran bir turistle ilgili eski bir fıkra vardır. "Şey, efendim, ben buradan yola çıkmazdım" diye yanıtlar çiftçi. Çiftçinin yanıtında yatan mantık, oradan Dublin'e giden güzergâhın açıklanması zor ve takip etmesi çetin bir rota olma ihtimalidir. Fakat fıkradaki espri, bulunduğumuz yerin orası olduğunun inkâr edilemeyecek bir gerçek olmasında yatmaktadır. Yola koyulmak zorunda kaldığımız yer burasıdır.

İnsanlar kendilerine yaşamlarının sınırlı olduğunun söylenmesinden hoşlanmazlar. Bu kadarı gayet açıktır. Dahası bu söz, bakıldığında hayatları çok daha az sınırlı olan kişilerin ağzından çıktığında kaygı yerini hızla kızgınlığa bırakır. Büyüme sonrası dünyada yönetimin önündeki güçlük tam da bu sebepten ötürü çok ciddi bir zorluktur. Yönetim görünüşe göre yönetenler ve yönetilenler arasında bir iktidar asimetrisini somutlaştırmaktadır. İktidar asimetrileri, insanların fırsatlarını sınırladığı görülen ahlaki mecburiyetler koymak için kötü yerlerdir. Özellikle de bireysel özgürlüğe kıymet veren bir kültürde. Bu kitabın sondan ikinci bölümünde bu güçlüğe tekrar döneceğim.

Ancak büyüme miti ile sınırların inkâr edilmesi birbiriyle yakından ilişkili olgulardır. Tüketimci kapitalizmin kalbinde maddi arzuların durmadan genişleyip büyümesi, maddi sınırların gerçekliğini inkâr etmektir. Dolayısıyla "burasını" tam da doğru başlangıç noktası yapan bir durum söz konusudur. Sınırların reddedilmesi büyüme mitinin temel parçasıdır. Kapitalizmin

sıkıntılarının kalbinde yatan şey sınırlı olan ve olmayan şeyler arasında düzgün ayrımların yapılamamasıdır.

O halde buradan Dublin'e giderken görevimiz, en başta sınırlı ve sınırsız olan şeyler arasındaki anlamlı ilişkiyi ifade etmektir. Bu yolla belki de şaşırtıcı bir şekilde, sınırların kendisini beşeri refaha ulaşma yolunda en hayati bileşenlerden biri olarak yeniden konumlandırabileceğimizi keşfedeceğiz.

Umutsuzluğun Peygamberleri mi?

Bobby Kennedy'nin Kansas'ta GSYH'nin başarısızlıkları üzerine konuştuğu yıl, Britanyalı bir bilim insanı ile İtalyan bir sanayici insanlığın "çıkmazı" dedikleri şu şeyi tartışmak üzere küçük bir insan topluluğunu Roma'da sakin bir villaya davet ettiler: Tabii dünyanın sınırları hakkında bildiklerimizi yerinde duramayan arzularımızla uzlaştırma problemi. Bu toplantıdan "insanlığın geleceği için ortak bir kaygı besleyen" bireylerin oluşturduğu Roma Kulübü isimli bir organizasyon doğdu. Roma Kulübü'nün 1972'de yayımladığı ilk rapor *Büyümenin Sınırları* bugüne dek süren bir tartışma kasırgasını kışkırttı.[5]

On yıla yakın bir süre sonra dönemin ABD Başkanı Ronald Reagan, "büyüme önünde hiçbir büyük sınır olmadığını çünkü insanın zekâ, hayal gücü ve merak gibi kapasiteleri önünde hiçbir sınır olmadığın" ilan etti. Roma Kulübü'nün hâlâ gücünü koruyan anlatısına karşılık vermeye dönük kasıtlı bir girişimdi. Fakat Reagan'ın yorumları son derece dikkatle incelenmeye değer yorumlardır çünkü kısmi bir gerçeği aktarmaktadır. İnsani varoluşun bazı (hemen hemen) sınırsız yönleri olduğu kuşkusuzdur. Zekâ, hayal gücü ve merak bunların pekâlâ arasında olabilir. Dahası nerede bulursak bulalım bolluğun farkında olmak gayet mantıklı bir şeydir.[6]

---

5. *https://www.futureworld.eu/w/1/a/a8/Predicament_PTI.pdf*; ayrıca bkz. Meadows vd, 1972.

6. Reagan: Güney Carolina Üniversitesi Çağrı Törenlerinde yaptığı Yorumlar, 20 Eylül 1983. Çevrimiçi kaynak: *https://www.presidency.ucsb.edu/documents/remarks-convocation-ceremeonies-the-university-south-carolina-columbia.*

Bu belirgin gerçeğin ötesinde, Reagan'ın beyanı içinde iki hayati derecede önemli savı gizlemektedir. İlki insan zekâsı ve ustalığının neredeyse sonsuz teknolojik yenilikler getirebilecek olmasıdır. İkincisi ise bu yeniliklerin ekonomik büyüme önündeki her tür fiziki engeli aşmamıza izin verecek olmasıdır. Her ikisi de bilindik iddialardır. Özellikle iktisatçılar sınır fikrini tümden reddedebileceğimize kanıt olarak hâlâ bu iddialara yaslanma eğilimindedirler.

İlk yayımlanışından kısa bir süre sonra *Büyüme Olmadan Refah* kitabımdaki tezlerimi sunduğum Whitehall'da düzenlenmiş bir seminerde, devlet çalışanı bir ekonomist sunumumu öfkeyle keserek, sınır fikrinin kendisinin "ekonomik açıdan cahilce" olduğunda ısrar etmişti. Kıtlığı anlar ve kabul ederdi. Fakat kıtlık fiyatlar üzerinden yansıtılabilir. Dahası piyasa sonuçlarıyla başa çıkabilir. Israrla söylediği şey sınırların kendi başına anlamsız olduğuydu.

Büyümenin kendisine sınırlar koymak yerine ekonomistler, "yeşil büyüme" dedikleri şeyi hedeflemeyi tercih etmektedirler; yani ekonominin sürekli çevreyi koruyacak şekilde büyütülmesi, gezegeni çöplüğe dönüştürmeyen bir büyüme. Elbette bu son derece geçerli ve meşru bir özlemdir. Gezegeni çöplüğe dönüştüren büyümeden katbekat iyidir. Burası kesin. Fakat ilk bakışta yeşil büyümenin kendisi birazcık çelişkiliymiş gibi görünmektedir. Büyüme daha fazla işin üretilmesi demektir. Üretilen daha fazla iş de daha fazla etki demektir. Daha fazla etkiyse daha az gezegen anlamına gelir. Yeşil olsun olmasın sonsuz büyüme, ancak büyümenin tümüyle ortadan kalkmasıyla sonuçlanabilir. Ölü bir gezegende hiçbir büyüme olmaz. Sonsuz büyüme her şeyin yok olmasına neden olur. Greta Thunberg'in BM İklim Zirvesi'nde belirttiği gibi çok kötü bir sonu olan bir masaldır bu.[7]

Yeşil büyümeyi anlamlı kılmak için iktisatçıların ekonomik çıktı ve üretilen maddi iş arasında yaptıkları hayati bir ayrımın farkında olmamız gerek. GSYH fiziki materyallerin niceliğinden

7. Yeşil büyüme ve ayırma etrafında çıkan tartışmaların bir özeti için bkz. Jackson ve Victor, 2019.

ziyade parasal terimlerle isimlendirilip gösterilir. Dolayısıyla ekonomik büyümenin maddi büyümeyle aynı şey olmadığı açıktır. Yani iddiaya göre parasal değeri maddi içeriğinden koparak veya "ayırarak" kelimenin tam anlamıyla sonsuza dek olmasa da en azından geçerli bir ölçüye kadar sonlu sınırların hakimiyetinden kaçınabiliriz.

Bu ayrım ekonomistleri, kendilerini eleştirenlerin en basit haliyle ekonomik büyümenin aslında ne olduğu konusunda yanlış kavrayışlar taşıdıklarını ısrar etmeye yöneltir. "Onu kaba, fiziksel bir şey olarak yani basitçe daha fazla şey üretme meselesi olarak düşünmektedirler" diye iddia eder Nobel ödüllü iktisatçı Paul Krugman. "GSYH'nin dolar karşılığının üretiminde pay sahibi olan, neyin tüketileceği, hangi teknolojilerin kullanılacağı ile ilgili birçok tercihi" değerlendirmekte başarısız kalırlar. Bu "birçok tercihin" ekonomik büyümeyi tehlikeye atmadan en zorlu ekolojik hedeflerin bile başarılmasını sağlayacağına duyduğu inanç, büyümeye şüpheyle bakanları (aynı Davos'ta Trump'ın yaptığı gibi) "umutsuzluğun peygamberleri" olarak kınamaya ikna etmektedir.[8]

Aynadan Bakma

Krugman burada hatalıdır. Büyümeye şüpheyle bakanlar para ve madde arasındaki ayrımı mükemmel bir şekilde kavramaktadırlar. Genelde teknoloji düzleminde "birçok tercihin" olduğunu kabul etmektedirler. İçlerinden çoğu teknolojinin olağanüstü gücünü takdir ederken, yararları kadar maliyetlerini de dikkate almaktadır. Toplumun yeni, daha temiz, daha hafif, daha yeşil teknolojiler geliştirmek için muazzam bir kapasiteye sahip olduğu yeterince açıktır. Reagan'ın göklere çıkardığı hüner ve yaratıcılık canlı ve sağlıklıdır.

Bunu inkâr etmek budalaca olur çünkü onu hareket halinde gördük. Örneğin küresel GSYH'nin karbon yoğunluğunun 1960'ların ortasından bu yana üçte birlik bir orandan daha fazla

8. Krugman: *https://www.nytimes.com/2014/09/19/opinion/paul-krugman-could-fighting-global-warming-be-cheap-and-free.html.*

gerilediğini gösteren bol sayıda bulgu vardır. Teknolojideki ustalığımız işleri daha etkin bir şekilde halletmemize izin verdiği için gerilemiştir. Daha fazla etkinlik ekonomik faaliyetlerimizin etkilerini azaltmıştır. Bunun ne varlığına ne de önemine karşı çıkılmaktadır. Fakat bu türden "göreli bir ayırma" tek başına sonsuz büyümeyi başarmaya yeterli değildir.[9]

Çevre göreli etkinliği umursamaz. Çıktılara ait her doların karbon içeriğinin zaman içinde azalması yeterli değildir. Önemli olan insan faaliyetlerinin gezegen üzerindeki toplam etkisidir. İstikrarlı bir iklime kavuşmak için küresel karbon salınımlarını mutlak rakamlarla azaltmak zorundayız. GSYH, GSYH'nin karbon bileşimindeki azalmadan daha hızlı bir şekilde büyüyorsa genel olarak bu yıl geçen yıla kıyasla atmosfere daha fazla karbon salınacaktır. Şimdiye dek yaşanan şey tam da bu olmuştur.[10]

Bir kez daha bulgular bariz gerçeği doğrular niteliktedir. Küresel ekonominin geniş unsurları Covid-19 pandemisiyle ani bir şekilde durdurulunca ya dek, kayıtların tutulduğu günden itibaren salınımlarda görülen amansız yükselişte neredeyse hiçbir duraklama olmamıştır. Bu yüzyılda iklimi istikrarlı hale getirmek için gereken çarpıcı salınım gerilemelerine dair hiçbir emare yoktur. Karbonu çıktılardan ayırabilme becerimizin hızı olması gerekenden tamamen uzaktır. Basitçe doğru yöne yeterince hızlı bir şekilde ilerlemiyoruz.[11]

Büyümeyi savunanlar bile bazen bu hususu kabul edeceklerdir. Görüş ayrılığına neden olan daha ziyade geminin yönünü tersine çevirip çeviremeyeceğimiz sorusudur. Hızlı çevresel gerilemeyi dizginleme ve yine büyümeye sarılma. Yeşil büyümenin savunucuları buna yapabileceğimize kanaat getirmişlerdir. Farklı ama birbiriyle iç içe geçmiş üç inanıştan oluşan son derece ayartıcı bir akideye bağlılık yemini etmektedirler. Birincisi (Reagan'ı yankılayan bir şekilde) sınırsız hüner ve

9. Göreli ayrıştırma her dolar çıktısındaki karbon (veya materyal) yoğunluğundaki azalmaya karşılık gelir.

10. Rakamlar için bkz. Jackson, 2017, 5. Bölüm.

11. Covid-19 sırasında karbon salınımları: *https://www.independent.co.uk/news/science/coronavirus-environment-co2-emissions-air-pollution-lockdown-a9523926.html.*

yaratıcılığımızın karşımıza çıkabilecek her tür fiziksel sınırı aşabilecek olmasıdır. İkincisi büyümenin kendi başına bu başarıya ulaşmanın temeli olmasıdır. Üçüncüsü (destekleyici) iddia ise büyümenin umut kırıcı performansını aşmanın en iyi yolunun yeşil büyüme olmasıdır.[12]

Yeşil büyüme başka bir deyişle kapitalizmin beklediği kurtarıcıdan farksızdır. Savunucularına göre yeşil büyüme her açıdan daha iyi bir büyümedir. Daha iyi teknoloji, daha fazla yenilik, daha fazla etkinlik. Dahası amansız yenilik ve özgünlük arayışından ötürü kapitalizmin bu şeyleri sunmaya mükemmel şekilde hazır olduğuna inanırlar. Ekonomik genişlemenin neden olduğu hasarlar bizi endişe veriyorsa, sadece büyümeye giden yolu benimsemekle kalmayıp, daha üst konumlara gelme gayretlerimizi iki katına çıkarmamız gerektiğini söylerler. Kısaca mesaj, büyümenin bizi içine düşürdüğü karmaşadan ancak büyümenin çıkarabileceğidir.

Bu, büyüme bizi başarısızlığa uğrattığında yaşanacak şeylerle ilgili derin kaygıların harekete geçirdiği rahat ve ikna edici bir anlatıdır. Bu kaygı hiç kuşkusuz gerçektir. Ekonomilerimiz her açıdan büyümeye bağlıdır. Fakat bu meseleyi karıştırmak olur. Büyüme sonrası fikirler, kapitalizmin ölümü tersine çevrilemezse çökme ihtimali zaten üzerimizde olduğu için faydalıdırlar. Bu tersine dönüşte yeşil büyümenin kurtarıcı rolünü oynaması için, ekonominin genişleyen ölçeğiyle bağlantılı sorunların tümüne, iklim değişikliği, türlerin kaybı, nehirlerin ve okyanusların kirlenmesi, toprağın bozulması, kaynakların tükenmesine çözüm getirirken, ayağımızı büyümenin gaz pedalından bir an bile çekmemeliyiz.

Bunun işe yaraması için hep daha fazla yeniliğe, daha fazla etkinliğe ihtiyacımız var. Etkinlik geçmişte yaptığından çok daha hızlı bir şekilde ölçeğin önünden koşmalıdır ve bunu öngörülebilir (ve öngörülmeyen) gelecek boyunca süresiz bir şekilde sürdürmek zorundadır. Lewis Carrol'un *Alice Harikalar*

12. Savunucuları: örnek olarak bkz. *http://newclimateeconomyreport/2015/*; ayrıca bkz. McAfee, 2019.

Diyarında romanındaki Kırmızı Kraliçe gibi, hep aynı yerde kalabilelim diye sürekli daha hızlı koşmaya mahkûm olmuş haldeyiz.[13]

Hiçbir şekilde aynı yerde kalmanın bile yeterince iyi olmadığı bir dünyada, bu öğreti alabildiğine olanak dışı bir şey gibi görünmeye başlamaktadır. Ekonomik genişlemeyi sınırsız bir maddi genişlemeden "ayırma" becerisinin kendisi bir inkâr şeklidir. Bu somutlaşma içinde teknolojinin önündeki her sınırın inkârı söz konusudur. Nitekim sınırların bu şekilde inkâr edilmesi şimdiden ciddi derecede distopik sonuçlar doğurmaktadır.

Latham Çarşısı

Potter Heigham köprüsünün etrafında kümelenmiş, Thurne nehrinin setleri üzerinde dört büyük ambarı işgal eden Lathams isimli devasa bir indirimli satış yerini merkez almış, hazır gıda ve ucuz içkiyle dolu mekânlar bulunmaktadır. 1960'ların ortalarında kurucusu Ken Latham, Broads'u ziyaret edenlere olta takımları ve erzaklar satarak, tüm yıl boyunca yerel istihdam sağlamaya koyuldu. Bir noktada müşterilere "çok ama çok düşük fiyatlarla sürekli değişen kaliteli stoklar" sunan indirimli bir perakende zinciri tarafından satın alındı. Bugünse çılgın, içi hep kaynayan, melez bir yerdir: Yarı stadyum, yarı izdiham bir yer. Lathams, web sitesindeki iddiasıyla "başlı başına çekim merkezine" dönüşmüştür. İnsanlar alışveriş çılgınlığının parçası olmak için tüm kırsal kesimden mağazaya akmaktadır.[14]

Durumun mantığı ürkütücüdür. Bir yüzyıl önce turizm Norfolk kırsalına alışılmamış bir servet getirmişti: eğlenip dinlenmek isteyen ziyaretçiler; erzaklara ihtiyaç duyan müşteriler; yerli insanlar için iş olanakları. Aynı zamanda rekabet, kâr ve verimliliği de getirmişti: Sermayenin sektörü ileriye doğru iten araç gereçleri. En erişilebilir alanlar ticarileştirilmesi en kolay yerlerdi. Fakat ekonomi genişledikçe nehirdeki teknelerin sayısı ve boyutları da büyüdü. Lathams ihtiyaçlarını karşılamak üzere büyüdü ama köprü azimle büyümemeye devam etti.

13. Carroll, 1871.
14. *https://www.lathams-potter-heigham.co.uk/historical_lathams.asp*

Bir noktada, muhtemelen II. Dünya Savaşı'ndan kalma patlamamış mühimmatlarla yaşanabilecek bir kazayla köprünün yok edilmesi için planlar yapıldığına dair söylentiler dolaştı. Neyse ki (bir tür) sağduyu söylentilere üstün geldi. Ticarete liderlik edenler bile, adeta tabloları andıran köprüyü Potter Heigham'ın servetine engel bir şeyden çok onun kaynağı olarak görebilmişlerdi. Dolayısıyla köprü, ilerleme önünde yarattığı bitmek bilmez sınırlamalarını dayatmak üzere varlığını korudu. Potter Heigham'ın kendisi engellenmiş genişlemenin başa çıkılmaz mahaline dönüştü.

Bu sadece ufak bir örnek. Fakat geniş çaplı bir rahatsızlığın mikrokozmosu. New York, Pekin, Mumbai gibi yerleri düşünün: 21. yüzyılda ilerlemenin yoğun ve hareketli sembolleri; yahut huzursuz bir genişlemenin sınırlarındaki kaotik topluluklar. Marx'ın geçerliliğini sürdüren özdeyişini akla getirin: Biriktir, biriktir! Buna karşın amansız ilerleme her yerde ve her zaman eşiklerle sınırlanmakta. Kaynaklarımızın sınırlarıyla. İklimimizin sınırlarıyla. Finansal istikrarın sınırlarıyla. İnsan ruhunun maddi aşırılıklara duyduğu iştahın sınırlarıyla.

Elbette tam tersini de dileyebiliriz. Köpeklerin dileği kabul olsaydı gökten kemik yağardı. Eski bir taş köprünün ebatları engel olmasaydı, Potter Heigham farklı bir yer olurdu. İnsanlar yola devam ederlerdi. Veya üzerinden geçerlerdi. Yahut kadim eşiğiyle farklı bir uzlaşmaya varırlardı. Ya da dolaylı hazlarından vazgeçerlerdi. Veya röntgenci koltuğundan kalkıp kendi başlarına yeni ve harikulade başarılara imza atarlardı. Ne var ki inatçı taşlar tam tersini dayatmaktadır.

Norfolk kırsalının ortasında küçük bir köprü, daha büyük ve daha zorlu bir öyküyü simgelemektedir. Potter Heigham huzursuz genişleme ruhu maddi dünyanın fiziksel kısıtlamalarıyla karşı karşıya geldiğinde yaşanan şeydir. Toplumun büyüme mecburiyeti, mülksüzleştirilmiş misafirler kalabalığına ev sahipliği yapan gerçek üstü, işlevsiz bir araf yaratmaktadır: Daha ileriye gidemeyen lüks tekneler; artık orayı terk etmiş huzura hasret yaşayan, kendilerini mesleğe adamış balıkçılar; başka insanların başlarına iş gelmesini bekleyip herkese akıl veren denizciler;

seyyahlar ve yankesiciler; satıcılar ve serseriler. Harap olmuş bir kapitalizmin katedralinde ibadet eden, tuzağa sıkışmış ve işkence çeken bir topluluk. Dahası Broads'ın eskiden gurur kaynağı olan "kalbi ve ruhu" abartılı bir çarşı tarafından çalınıp götürülmüş durumda.

Aşkın Zarif Zinciri

Sınırlar üzerine ciddi şekilde kafa yormaya gösterdiğimiz sert direnç şaşırtıcı ölçüde yakın zamana ait bir eğilimdir. Eski zamanların aklı, bunları sık sık çok daha olumlu bir çerçeve içinde değerlendirmiştir. "Sınırlar sorunludur ama etkilidir" diye yazmıştır Eichard Wilhelm, Çinlilerin kadim bilgelik kitabı *I Ching*'in 1923 tarihli tercümesinde. "Doğada yaz ve kış, gece ve gündüz için değişmez sınırlar vardır ve bu sınırlar yıla anlamını verir" demiştir.[15]

Sınırlar ve düzen arasındaki ilişki ortaçağ boyunca bilindik bir tema olmuştur. Geoffrey Chaucer'in *Canterbury Hikâyeleri*'nden ilki *Şövalyenin Hikâyesi*'nin meşhur son kısmında, Atina dükü Theseus, eşinin kız kardeşi, Prenses Emelye ve Palamon ile Arcite isimli iki şövalye arasındaki trajik aşk üçgenini çözmesi için İlk Hareket Ettirici (Tanrı, yaratıcı için kullanılan bir metafor) dediği şeyin bilgeliğini ister. Ortaçağ kozmolojisinde İlk Hareket Ettirici evreni bir arada tutan "zarif aşk zincirini" veya "doğal eğilimi" yaratır. Yaratıcı sınırları yaratırken ne yaptığını biliyordu, diye yazmıştır Chaucer:

> Çünkü aşkın o zarif zinciriyle bağlandı o
> Ateş, hava, su ve toprakla
> İçinden kaçamayacağı sınırlı bağlarla.[16]

Şövalyenin Hikâyesi'nde, doğal sınırlar hem insanların dünyasını hem de insan olmayanların dünyasını yöneten ilahi bir denetimin metaforu olarak kullanılır. Kozmolojiye göre nasıl doğanın işleri için bir zaman ve şekil varsa insanın işleri için

15. Wilhelm, 1923, s. 231.
16. Burada kullanılan tercüme şurada bulunabilir: *https://chaucer.fas.harvard.edu/pages/knights-tale-o.*

de bir zaman ve şekil vardır. Üç buçuk yüzyıl sonra klasik fiziğin temellerini sunacak Newtoncu dünya görüşünün erken bir öncüsüdür.

O günden bu yana bu kesin ve tanımlanabilir düzen vizyonunun ağır hasar aldığını söylemek yerinde olur. Modern bilimin içgörüleri altında etkisini kaybetmiştir. Dinin gücündeki gerilemeyle zayıflamıştır. Darwin'in evrimi, Einstein'ın göreliliği ve kuantum dünyasının ortadan kalkması imkânsız belirsizliği, İlk Hareket Ettirici'nin bütün izlerini evrenden silip atmış gibidir. Alman filozof Friedrich Nietzsche kaygıyla şu soruyu sormadan önce, meşhur pasajlarından birinde Tanrının öldüğünü ilan etmişti: "Katiller içinde en büyüğü olan kendimizi nasıl teskin edeceğiz? Kim elimizdeki kanı silecek? Hangi su bizi temizleyecek? Ne tür kefaret bayramları ne tür kutsal oyunlar icat etmek zorunda kalacağız?" Kozmolojinin kendisi, anlamlar ve amaçların atomlar ve şansla aynı statüye indirgendiği, kabaca maddi bir alana döndürülmüştür. 5. Bölüm'de göreceğimiz gibi düzen yaratma olasılığı tümüyle yitip gitmemiştir. Fakat hayatlarımızı anlamlı kılma görevi çok daha zorlaşmıştır.[17]

Olasılıklar sanatı Chaucer'in çağında görüldüğü kadar katı bir şekilde şekillendirilmemiştir. Fakat fiziki kanunların yönettiği maddi bir dünyada yaşadığımızı söyleyen geniş algı varlığını sürdürmektedir. Enerji ve maddenin korunumu, maddi nesnelerin uzayda genişlemesi, doğadaki yerleri ve biyosferde yoğunlaşmaları, hareketlerini, dönüşümlerini ve çözülmelerini yöneten kanunlar: İşte bunlar Chaucer'in "zarif aşk zincirinin" günümüzdeki karşılıklarıdır. Nitekim bu "kesin sınırları" reddetmek bilimin kendisini reddetmekten farksızdır. Greta Thunberg'in BM İklim Konferansı'ndaki delegelere hatırlattığı gibi, "30 yıldan uzun bir süre boyunca bilim yeterince açık ve nettir. Gözlerinizi kaçırmaya nasıl cüret edersiniz!"[18]

17. Tanrı öldü: Nietzsche, 1882, Kitap 3, Kısım 125. Kozmolojinin dönüştürülesi: bkz. Wilber, 1996, s. 16-1.

18. Greta Thunberg'in BM İklim Değişikliği Konferansı'ndaki konuşması, Eylül 2019. Çevrimiçi adres: *https://www.theguardian.com/commentisfree/2019/sep/23/world-leaders-generation-climate-breakdown-greta-thunberg.*

Maddi bir dünyada yaşıyoruz. Hayatlarımızın her günü dünyanın maddiliğinin sınırlarına dayanıyoruz. Üzerinde yürüdükçe yer bizim ağırlığımızı taşıyor. Soluduğumuz hava ve yediğimiz gıdalar bizi ayakta tutuyor. Ektiğimizde tohumların büyüyeceğine güveniyoruz. Yere bıraktığımızda şeylerin düşeceğini biliyoruz. Çok sert düşerlerse kırılacaklarını da. Üzerimize düşerse canımızı acıtacağını. Yakarsak tükeneceklerini. Bizi yakarsa acı çekeceğimizi.

Güney Okyanusu

Fransız filozof ve Cizvit rahibi Pierre Teilhard de Chardin zamanında, insan olarak görevimizin "yeteneklerimizin sınırları hiç yokmuş gibi ilerlemek" olduğunu söylemişti. Neredeyse sınırsız bir yaratıcılığın açığa çıkma potansiyeline gösterilen bu bağlılık, bakılır bakılmaz mükemmel derecede insani bir şey olarak görülebilir. Reagan'ın insanların hayal güçleri ve merakı üzerine yaptığı yorumlarda belirgin yankıları vardır. Yeşil büyümeyi savunanların öğretilerindedir. Hünerlerimiz sadece efsanevi değil evrimseldir de. Bir tür olarak muazzam "başarılarımızın" kısmi sorumlusudur ve ortağı olduğu kesindir.

Fakat Teilhard'ı kapitalizmin savunucusu olarak okumak hatalı olur. Yaptığı yorum sonsuz bir maddi bolluğu kışkırtmak şöyle dursun, teknolojik becerilerimizin sınırsız olduğunu dahi savunmuyordu. Sınırlı insanlar olarak potansiyelimizi olabildiğince hayata geçirmeye dönük bir teşvikti. Onun deyişiyle hayat bizi, "bakıldığında hayal ettiğimizden çok daha yüce ve uzak bir hedefe yöneltmek adına, yaradılışın bilinçli işbirlikçilerine" dönüştürmüştür.[19]

Kendi sınırlarımızı aşma çabasının bu son derece insani niteliği, bu kitaptaki sorgulama için çok önemlidir. Zamanında yatıyla dünya etrafında tur atmış kadın gezgin Ellen MacArthur'un başarıları, Teilhard'ın o daha yüce ve uzak hedefine güzel bir örnektir. 2003'te dünyayı deniz yoluyla turlamış en genç insan

19. Teilhard de Chardin, 1968, s. 32.

olup, Vendee Globe yarışında ikinci oldu. İki yıl sonra tek başına çıktığı turda dünya rekorunu kırmaya koyuldu.

Çalkantılı ve öngörülmez Güney Okyanusu'nun ortasında, son derece şiddetli bir fırtınayı aşmak için çaba gösterince, kendisini ve teknesini dayanıklılığının sınırlarına dek zorlamış oldu. Bu görevde başarısız olsaydı, dünya rekorunu kırma girişiminin belki de trajik bir şekilde sonlanması kesindi. Fakat yat da kaptanı da olağanüstü öykülerini anlatmak üzere yolculuktan sağ çıktılar. Bazen kendimizi mümkün veya mantıklı görünen her şeyin ötesine zorlayabiliyoruz. İmkânsızı bugün gerçekleştiriyor, mucizelerse biraz zaman alıyor.[20]

Bazı politikacıların çok sevdiği o hevesli, "yapabiliriz" yaklaşımı köklerini sınırlarımızı aşmaya dönük arzudan almaktadır. Arzunun kendisi çok kıymetlidir. İnsani evrimin sayısız aşaması boyunca bize çok iyi hizmet etmiş bir dürtüye seslenmektedir. Daha ileriye gitme, daha fazlasını görme, daha yükseğe uçma, beklenmedik olanı başarma, ailemiz için yeni bir yaşam kurma, daha iyi bir dünyanın yaratılmasında rol oynamak için duyduğumuz amansız ihtiras: Bunların hepsi takdir edilesi şeylerdir.

ABD'li filozof Ken Wilber'a göre bu hudut zihniyeti çoğu kez vahşi derecede erkeksi, testosteron yüklü bir akıldır. "Belli bir dereceye kadar erkekler her zaman sınırları yıkma, onları zorlama, vahşice ve çılgınca elinden geleni yapma dürtüsüyle hareket edeceklerdir" diye yazar. Aynı zamanda da bu eğilimin tamamen işlevsiz olmadığını belirtir çünkü süreç içinde "yeni keşifler, yeni icatlar, yeni varoluş tarzları getireceklerdir".

Buna karşılık kadınlar, "ilişkilere değer vermeyi sürdürse bile olgunlaşmış benliğe" kıymet veren "daha sağlam bir öz saygı ve özerklik hissi" uyandırarak "her zaman ilişkisel bir varlığın zeminine sahip olacaklardır". Wilber'e göre bu erkeksi eğilim tümüyle genetik tarafından belirlenmemektedir. Wiber kültürümüzü farklılıkların çok özel yollarla, sadece cinsiyetler

20. "İmkansızı hemen yaparız, mucizevi şeyler biraz zaman alır" sözünün II. Dünya Savaşı sırasında ABD Ordusu Kuvvetleri'nin düsturu olduğu söyleniyordu. *The New York Times*, 4 Kasım 1945. Alıntılandığı yer: *https://www.bartleby.com/73/1183.html*.

arasında değil toplumun kendi içinde de katılaşması olarak görür. Geniş hatlarıyla ataerkil niteliğe sahip kapitalizm, hudut zihniyetini daha ilişkisel bir bakış açısına yeğlemiştir.[21]

Fakat kadınlar da liderlik, dayanıklılık ve keşifte olağanüstü başarılara imza atmışlardır. MacArthur'un başarıları bunu kanıtlar niteliktedir. Nitekim erkeklerin de ilişkilere değer verme kapasitesi vardır. Burada cinsiyetle ilgili basmakalıplar bize pek yardımcı olmamaktadırlar. Fakat bu farklılıklar, kendi sınırlarını reddeden bir kadının neden doğal dünyanın sınırlarını böyle net bir şekilde kavradığını açıklayabilir. MacArthur 2015'te yaptığı TED konuşmasında bu kavrayışı güçlü ve etkili bir şekilde tarif eder. Onu yuvamız dediğimiz gezegenin kaçınılmaz derecede sınırlı olduğunu fark etmeye iten şey Güney Okyanusu'nun gücü ve güzelliğiydi. Doğanın içindeki sınırları daha iyi kavramasını sağlayan şey kendi sınırlarını aşmasını sağlayan muazzam yeteneğiydi. "Orada sahip olduklarımız elimizdeki tek şey" demişti. "Daha fazlası yok."[22]

Acımasız denizlerden evinin güvenli sularına döndükten sonra, küresel ekonominin "tamamen, insanlık tarihinde sadece bir kez sahip olabileceğimiz sınırlı kaynaklara bağımlı olduğunu" söyleyen ciddi bir farkındalığa ulaşmıştı. Bu kavrayış onu başka, tümüyle farklı ama eşit derecede zorlu bir yolculuğa çıkmaya sevk etti. Başarıyla sonuçlanmış dünya rekoru denemesinden beş yıl sonra, daha sürdürülebilir bir "döngüsel ekonominin" yaratılmasına adanmış bir kuruluş olan Ellen MacArthur Vakfı'nı kurmak için profesyonel yelkencilik dünyasını bırakarak herkesi şaşırttı. Vakfın hedefi en basit tabirle, ekonomi vizyonumuzu gezegenimizin kısıtlılıklarına uyarlamaktır. Görünen o ki uyum sınırlı olan ve sınırsız olan şeyler arasında yapılacak pazarlıkların kilit noktasıdır.[23]

21. Wilber, 1996, s. 5.
22. Daha fazlası yok: bkz. Not 1.
23. Ellen MacArthur'un TED konuşmasından: bkz. Not 1. Döngüsel ekonomi üzerine bkz. Jackson, 1996; Webster, 2016.

Köprüyü Vurmak

Yüksek direkli bir yelkenli yatı, affı olmayan iki metrelik bir kemerden geçirmek imkânsız bir önermeymiş gibi görünebilir. Fakat ne tuhaf ki hüner, beceri ve kör talihin zekice bileşimiyle başarılabilecek bir şeydir bu. Norfolk Broads'taki yelkenli yatlar, mafsallı direkler ve akıllıca mandallanmış vinçlerle tasarlanırlar. Bir dizi karmaşık zincir ve tiramola gerektiğinde direği yukarıda tutup ihtiyaç olduğunda aşağıya çekmektedir. Prosedür doğru bir şekilde gerçekleştirilirse, direği yolcu damına ve yatın kıçındaki tahta payandaya paralel bir şekilde boylu boyunca yatırabilirsiniz. Bu küçültülmüş haliyle yatın su üzerindeki yüksekliği iki metrenin altına çekilir. Tam da geçitten zarar görmeden kayıp geçmeye yetecek kadar. Şanslıysanız. Yanlış yaparsanız başkalarına eğlence olursunuz.

Yeni köprünün inşasından önceki günlerde, becerikli bir mürettebat kimi zaman eski taştan kemere pupa yelken vaziyette yaklaşır, direği tek bir hamleyle indirip geçide girer ve her şeyi yeniden çekip devam etmeye hazır hale getirmeden önce tekneyi Broads'ın kuzey kıyılarına ulaştırması için dalgalarla ivmeye bel bağlardı. Motor veya kürek kullanmadan yatın direğini indirip kaldırmak ve teknenin ileri hızında büyük bir teklemeye neden olmadan bunu başarmak bir yetenek işiydi ve onur nişanıydı. Buna köprüyü vurmak diyorlardı.[24]

Tecrübesiz kişiler için bu ince hareket erişilemeyecek bir şeydir. Direğin ve yelkenlerin indirilmesiyle yat, zarif bir taşıttan sağa sola sallanan payandalar ve hantal bir gövdenin üzerine yığılmış halatlar sürüsüne dönüşür. Bu direksiz hali garip biçimde denge bozucudur. Toplumsal kimliğin belirgin bir şekilde çözülmesini ve yeni, farklılaşmış bir formla yeniden inşa edilmesini içerir. Geçmiş artık erişilmez hale gelir. Gelecek belirsizdir. Başarı ihtimali düşüktür.

Antropologlar bu tedirgin haleti ruhiye için bir sözcük bulmuşlardır. Adına Latince eşik anlamına gelen *limen* sözcüğünden türetilmiş bir isimle eşiktelik [*liminality*] demektedirler. Eşikteki

24. Köprüyü vurmak: *https://www.flickr.com/photos/convolvulus/4002415769/*.

alan son derece yaratıcı bir alan olabilir. Sanatçılar ve yazarlar kimi zaman, olasılığın ufuklarını genişleten yaratıcı ateşleri harlamaya dönük kasıtlı bir gayretle onu bulmaya çalışırlar. Şimdiki zaman aşırı talepkârdır. Yarattığı normallik yanılgısıyla hayatlarımızın yapısını samimiyetsiz bir şekilde korurken, vizyonumuzu kısıtlamakta ve değişime giden yollara taşlar koymaktadır. Eşikte olmak bizi bundan kurtarır. Egonun kalelerinde gedikler açar ve toplumsal konformizmin parmaklıklarını kırıp atar. Dünyayı (ve kendimizi) olabileceğimiz, yapabileceğimiz haliyle görmemizi sağlar. Hâlâ yapabileceğimiz haliyle. Sürdürülmesi imkânsız bir şimdinin zamansal hapishanesinden değil.

Geçidin kendisi tuhaf bir üçkağıtçılıktır. Köprü belli ki aşırı alçaktır. Tekne, direği hareketsizce yattığında dahi çok uzundur. Çaylak biri için geçeceğinden emin olmak şöyle dursun, boşluk payını hesaplamak bile çok zordur. Bir an bariz bir şekilde felakete sürükleniyorsunuzdur. Ama sonraki an, açıklanması imkânsız bir şekilde ortaçağdan kalma taşların altından çizik dahi almadan geçiverirsiniz. Soğuk tarihsellikleri uzanmış parmaklarınızı sıyırır. Gri yeşil yosunlar rutubetli kemer üzerinde pırıldarlar. Küflü kokusu uzun zaman önce unutulmuş hayatların katı gerçekliğini çağırır. Eşikte olma hali, önceki geçişlerden kalan huzursuz hayaletler ve sonsuz uçurumlara göz dikmiş rahatsız bakışlarla doludur.

Sonrasında geçiş birdenbire nihayete erer. Köprünün gölgesinden sonra güneş yeniden gözünüzü kamaştırır. Mavi gökyüzü alacalı sular üzerinde dans eder. Sizi biraz olsun rahatlatan belki sadece hayal gücünüz, belki de rüzgârdır. Dikkatli bir şekilde tersine mühendislik yaparak geçen yirmi dakika, tekneyi yeniden işlevsel hale getirir ve Thurne nehrinin alışılmadık bir sakinliğin hâkim olduğu kuzey kıyılarına hazırlar.

Buhar yelkenin yerini alır, en küçük su yollarından en geniş okyanuslara varıncaya dek dünyanın en eski kuralıdır. Yine de aşağı seviyeler kaçınılmaz olarak rüzgârın estiği yöne gidişlerin engellenmesinden ve acil kaçınma stratejilerinden kurtarılamaz. Küçük ve rüzgâra bağımlı olmak büyük ve mazot içen taşıtların insafında olmak demektir. Köprünün güneyi tümüyle gürültü

ve hızla doludur. Enerji her şeydi. Güçlü olan haklıydı. Fakat burada yani eşiğin ötesinde, büyük boyutlu deniz taşıtlarının bitmek bilmez akıntıları ortadan kaybolmuş, fiziksel alan için yapılan bitmek bilmez rekabet sessizce yok olmuştur.

Tüm olanaksızlıklara rağmen galip çıkan yelken olmuştur. Güçle değil dizginlemeyle. Her şey daha sessiz ve daha huzurludur. Bu konforsuz ve sade arazide hayat daha az telaşlı ve meşgul hale gelecektir. Potter Heigham'daki köprü, Broads'ın en kuzeyindeki sakin kıyılara kimin ulaşıp ulaşamayacağını belirleyen bir süzgeçtir: Martham ve Hickling Broads'ın göreli ıssızlığına, Horsey Mere'in dünya dışı güzelliğine kimin varacağına. Fiziki sınırları ötesinde uzanan topraklara geçişin kurallarına yön vermektedir ve oraya seyahat etmek için izin almaya uğraşanlara bir sınır çizmektedir.

Sınırların Bolluğu

"Gerçek dünyaların sınırları vardır. Hayali dünyalarsa sınırsızdır" diye yazmıştı Fransız filozof Jean-Jacques Rousseau 18. yüzyılda. Bu dikotomiye verdiği yanıt pragmatik bir cevaptı. Şöyle söylüyordu: "Ötekini sınırlamak şöyle dursun birini genişletmek bile mümkün değildir; çünkü bizi mutsuz kılan kötülüklerin hepsi aralarındaki farktan doğar." Bu tavsiye akla yatkın olabilir. Beklentilerimiz ve gerçeklik arasındaki mesafe bazı modern mutluluk teorilerinin temelini oluşturur. Fakat aynı sebepten ötürü bizi, sınırların doğurduğu ve bu bölüme başlarken değindiğimiz korkulara geri fırlatır gibidir.[25]

Evimiz olan gezegenin sınırlı boyutları yadsınamaz bir gerçektir. Fakat iktidarın ellerinde beklentilerimizi sınırlamaya dönük uyarılar son derece sorunludur. Çocuklarımıza hiçbir sınırın olmadığını öğretirsek hayal kırıklığına uğrayıp işlevsiz hale gelecek bireylere dönüşürler. Onlara dünyanın karanlık ve kötü şeylerin olacağı belli bir hapishane olduğunu anlatırsak, potansiyellerini asla tam olarak gerçekleştiremezler. Ekonomik büyümenin sınırlarını görmezden gelirsek, hayatlarımıza ve ge-

25. Rousseau: bkz. Not 2.

çim kaynaklarımıza geri dönüşü imkânsız zararlar verme riskine gireriz. İlerlemenin akıntısını tersine çevirirsek, mağaraların barbarlığına dönme riskine düşeriz.

Ancak sınırların getirdiği meydan okumaya verilecek yanıtlar, kısmalar ve inkârlardan ibaret değildir. Uyum sağlamak daha yaratıcı bir seçenek sunmaktadır. Sınırsız becerilerimizi ve hudutsuz hayal gücümüzü gerçek dünyaya uyum sağlayacak şekilde kullanmak, sonsuza dek sürecek yaratıcı bir gayretin temelidir. Doğa koruyucusu Wendell Berry şöyle yazmıştır: "İnsani ve dünyevi sınırlar düzgün bir şekilde anlaşıldığında, ilişkilerin ve anlamların bolluğu için ... kısıtlayıcı değil teşvik edici unsurlardır."[26]

Maddi sınırlarımızın ötesinde başka bir dünyanın yattığına işaret etmiştir. Ziyaret etmeye değer bir yer olduğuna. Yapmaya değer bir yatırım olduğuna. Ulaşmaya değer bir güzergâh olduğuna. Yarın başka bir ülkedir. Orada her şeyi farklı yapmaktadırlar. Bolluğa sınır koyan şeylerin ötesinde, sadece sınırların açığa çıkarabileceği bir bolluk yatmaktadır. Sınırlar sınırsızlığa açılan kapılardır.

26. Berry: *https://harpers.org/archive/2008/05/faustian-economics/*.

4
Refahın Doğası

Sadece zihinlerini kendi mutluluklarından ayrı konulara odaklamış kişiler (bence) mutludurlar.

John Stuart Mill, 1873[1]

Bundan böyle havaların sakin olduğu mevsimde
Ne kadar uzak ve iç kesimlerde olsak da
Ruhlarımızın gözü önünde olacak
O bizi şimdiye dek taşıyan ölümsüz deniz.

William Wordsworth, 1804[2]

1. Mill, 1873.
2. *Intimations of Immortality from Recollections of Early Childhood,* ilk yayımlandığı yer Worldsworth'ün *Şiirleri,* iki cilt halinde. Tam metnin çevrimiçi kaynağı: *https://www.poetryfoundation.org/poems/45536/ode-intimations-of-immortality-from-recollections-of-early-childhood.*

1826 güzünde John Stuart Mill bugün akıl sağlığı krizi denebilecek bir şeyle ıstırap içindeydi. Sık sık klasik ekonominin kurucularından biri olduğu söylenen adam karmaşık ve sorunlu bir kişiliğe sahipti. Eski Britanya Başbakanı William Gladstone, bir keresinde ondan "rasyonalizmin azizi" olarak bahsetmişti. Bu rasyonalizm ortaya, bugünkü ekonominin üzerinde inşa edildiği "mutluluk kalkülüsünü" çıkardı. Yine de kendisini harekete geçiren güçlü ahlaki duygulardı. İlerici toplumsal politikaları ateşli bir şekilde savunmuştu, servetin yeniden dağıtılmasından yanaydı ve kadın haklarıyla köle karşıtlığının sağlam bir savunucusuydu.[3]

20 yaşında 1826'nın o "melankolik kışını" kaplayan ve aynı on yılın geri kalanı boyunca süren derin bir bunalıma girdi. Neredeyse sağ çıkamıyordu. Kırk yıldan uzun bir süre sonra *Otobiyografi*'sinde olayı hatırlayan Mill şöyle itiraf ediyordu: "Kendime sık sık hayatın bu şekilde geçmek zorunda olduğu bir yerde yaşayıp yaşayamayacağımı veya yaşamayı sürdürmeye mahkûm olup olmadığımı soruyordum. Kendime genelde, buna bir yıldan fazla katlanmam pek mümkün değil sanırım diye cevap veriyordum."[4]

Akıl hastalıklarıyla doğrudan veya dolaylı şekillerde deneyimi olmuş herkes için Mill'in bu karanlık dönem için yazdıkları son derece dokunaklı ve etkileyicidir. Bugün akıl rahatsızlıklarının dünya genelinde en büyük ve en hızlı büyüyen kategorilerden biri olması, modern kapitalizmin musibetlerinden biridir. Depresyon küresel ekonomiye her yıl 1 trilyon dolardan fazlasına mal olmaktadır. İnsani maliyeti ise çok daha yüksektir. ABD'de intihar oranları yüzyılın başlangıcından bu yana neredeyse üçte bir oranda artmıştır. Genç insanlar arasındaki akıl hastalığı eğilimleri özellikle çok rahatsız edici olup, bugün 15 ile 29 yaş arasındaki ölümlerin en yaygın ikinci sebebi intihardır.[5]

3. Rasyonalizmin azizi: bkz. Rossi, 1970, s. 8.

4. Mill, 1873.

5. En hızlı büyüyen kategorilerden biri olarak akıl hastalıkları, bkz. *https://www.oecd.org/health/mental-health.htm.* Akıl hastalıklarının maliyeti ve genç insanlarda intihar, bkz.: *https://www.who.int/en/newsroom/fact-sheets/detail/depression.*

Bunların 19. yüzyılın başlarına kıyasla akıl almaz derecede zengin olunan bir dünyada yaşanabilmesi hem trajik hem de kafa karıştırıcıdır. Kesinlikle bize temel bir hakikati göstermektedir: İyi yaşamanın sadece daha fazla şeye sahip olmak anlamına gelmediği. Nitekim bu hakikat özgürleştirici bir gerçektir. Daha azıyla daha iyi yaşayabileceğimizi söyleyen cezbedici bir olasılık sunar.

Bu sonuç hiçbir şekilde garanti altına alınmış bir sonuç değildir elbette. Ama bir şey açıktır. Sonlu bir gezegenin sınırları içinde iyi yaşayacaksak, büyüme miti içinde kodlanmış olandan çok daha iyi bir toplumsal ilerleme kavramına ihtiyacımız var. Refahın doğasını (yani daha iyi yaşamak için ne anlama geldiğini) anlamak, büyüme sonrası anlatıya giden yolda hayati bir basamak taşıdır. Bu bölümde eldeki soruya çok belirgin bir yanıt sunmak istiyorum. Bu, en güzel Mill'in kendi yaşamıyla gözler önüne serilen bir yanıt.

Mutluluğun "Kalkülüsü"

Rasyonalizmin babası geniş kesimlerce dahi bir çocuk olarak biliniyordu. Yunancayı 3 yaşında öğrenmişti. Daha 12'sine basmadan klasik filozofların eserlerini özgün dilleriyle okuyordu. İlgili ama otoriter bir babanın vesayeti altında, daha 15 yaşındayken politik ekonomi üzerine çalışmaya başladı. Geçirdiği krizden önceki beş yıl boyunca, aynı zamanda yakın bir aile dostları olan filozof Jeremy Bentham'ın eserlerine gömülmüştü.[6]

Mill üzerinde yaptığı etki dikkate alındığında, eserin kendisi belki de ironik bir biçimde, mutluluk arayışı ile bu arayışın doğru ve yanlışla ilişkisi üzerineydi. Bentham mutluluğun artmasına yol açtığı sürece bir şeyin doğru, artırmadığı sürece de yanlış olduğunu öğretiyordu. Onun deyişiyle, toplumsal ilerleme genel mutluluk arttığında gerçekleşirdi. Eğer mutluluğu toplamak için bir çerçeve geliştirmemiz mümkün olsaydı, sadece gündelik

ABD'de intihar oranları, bkz.: *https://www.nimh.nih.gov/health/statistics/suicide.shtml#part_154969*.

6. Mill'in öyküsünün kaynağı ağırlıkla kendi *Otobiyografi*'sidir (Mill, 1873). Ayrıca bkz. Rossi, 1970.

kararlarımız için değil bir bütün olarak ulusun refahı için de güvenilir bir kılavuza sahip olurduk. Bentham'ın iddia ettiği gibi devletin rolü neticede, halkın "en büyük kesimi için en büyük mutluluğun" peşinden koşmak olmalıydı. Bu Mill'in daha sonra, üzerine çalışmaya başladığı ilk günden yaklaşık kırk yıl sonra "faydacılık" adıyla popülerleştirdiği teoriydi.[7]

Ekonominin bugün kötü bir şöhreti var. Fakat modern teorimizin köklerini toplumsal aktivizmden aldığını anlamak için faydalı. Faydacılık, giderek sekülerleşen, dinden soğumuş ve ruhbanların güçlerine güvensizlik duyan bir düşünür kuşağı için cesur, neredeyse kahramanca bir hamleydi. Hedeflerinden biri kilisenin gayri meşru ahlaki otoritesi olarak gördükleri şeye meydan okumaktı. Bir bakıma "doğa kanunu" ve "doğal düzen" gibi kavramlardan kopmaya dönük kasıtlı bir girişimdi: *Şövalyenin Hikâyesi*'ndeki kozmolojide gömülü olan kavramların aynısından kopma çabasıydı. Faydacılar bu fikirlerin, dünyevi iktidar üzerinde iddiada bulunmak isteyen dini bir elit kesimin kullandığı gizli kapaklı bir tiranlık formu olduğuna inanıyorlardı.

16 yaşındayken Mill bu cesur ihtirası içgüdüsel bir şekilde kavramıştı. Bentham'ı okurken ahlaki otoritede ima edilen değişimin büyüklüğünü hemen anlamıştı. Sonrasında *Otobiyografi*'sinde şöyle yazacaktı: "Tüm eski ahlak filozoflarının hükümsüz kılındığını ve burada gerçekten de düşüncede yeni bir çağın başladığını söyleyen bir his beynime akın etti." Geriye dönüp bakıldığında bu değerlendirmesinin kesinliği dikkat çekicidir. Ekonomi, dünyamıza hâkim olmaya başlamıştır. Denklemleri, doğru ve yanlış algılarımızın içine kodlanmıştır. Reçeteleri, toplumsal ilerleme vizyonlarımızı renklendirmiştir.

İlk iktisatçılar ahlaki doğruyu ve yanlışı "demokratikleştirmeye" çalıştılar ve bu süreçte gücü iktidardan koparmaya uğraştılar. En azından görevlerinin bir tanesinde etkileyici bir başarıya imza atmışlardı. Ekonominin kendisinin sadece gasp edilmekle kalmayıp neticede o gücü suiistimal etmesi tarihten çıkarılacak yararlı bir derstir. Britanyalı parlamenter Lord

7. Mill, 1861.

Acton'un zamanında söylediği gibi güç yozlaşmaya meyillidir. Mutlak güç ise mutlak suretle yozlaşır. Bu 9. Bölüm'de geri döneceğimiz bir tema.

O günden itibaren "fayda" kelimesinin anlamı değişmiştir. Mill'in döneminde fayda bir bakıma mutluluğun doğrudan vekili gibiydi. Bentham hepimizin mutluluğu arzuladığı önermesiyle işe koyulmuştur. Peşinden koşulmasını devletin uygun bir rolü yapan da budur. İktisatçılar bugün "fayda" kelimesini bir şeyin değeri veya kıymeti olarak kullanmaktadırlar. Faydayı parasal terimlerle ölçme eğilimindeler. Böyle olunca beklenen faydamızı azamiye çıkarma dürtüsüyle hareket ettiğimizi söyleyen tez, çok farklı bir anlama bürünür. Fakat GSYH'yi büyütme çabasının bugün iktisatçılar ve politika üreticileri tarafından neden vazgeçilmez bir fayda olarak görüldüğünü anlamak belki daha kolay olur. Bentham'ın yönetimin en büyük mutluluk düzeyine ulaşmayı hedeflemesi gerektiğini söyleyen önermesinin dolaysız bir takipçisidir.

Altta yatan fikir ne kadar makul olursa olsun, büyüme mitine dönüşmesi bir nebze şüpheli belirgin bir varsayıma dayanır: Yani paranın mutluluk için iyi bir vekil olduğu varsayımına. Gelir faydayla aynı şeyse (veya onunla yakından bağlantılıysa) ve fayda mutlulukla aynı şeyse (veya onunla yakından bağlantılıysa), yüksek gelirin kaçınılmaz bir şekilde mutluluğa yol açması, bireysel düzeyde olmasa da muhakkak toplam düzeyde bunu yapması gerekmez mi? Sorun bunu yapmıyor olması. Veya en azından tam anlamıyla yapmaması.

Şimdi Kim Mutlu?

1974'te iktisatçı Richard Easterlin ilk bakışta çok masum görünen bir soru sordu: Ekonomik büyüme insani payı artırıyor mu, yoksa artırmıyor mu? Açıkçası gelir ve mutluluk arasındaki ekonomik denklemin geçerli olması gerekirdi. Fakat bulduğu yanıt hem şaşırtıcı hem de kafa karıştırıcıydı: Bazen artırdığı, bazen artırmadığı. Bazı koşullarda daha fazla paraya sahip olmanın bizi daha mutlu kıldığı, başka koşullardaysa mutlu

etmediği. Bugün bu muğlak ilişkiyi açığa çıkaran koca bir istatistiki bulgu yığını var.[8]

Net bulgulardan biri, başlangıçta gelir çok düşük seviyelerdeyse daha fazla gelirin mutluluğu artırmada çok şey yaptığıdır. Örneğin ülkelerin geneline bakıldığında, ulusun ortalama geliri neredeyse sıfır noktasından kişi başına 20,000 dolar civarlarına çıktıkça ölçülen mutlulukta hızlı bir artış vardır. En fakir kesimleri yoksulluktan çıkarmak önemlidir. Düzgün beslenme, güvenli su kaynakları, temel hizmetler; bunların hepsi insanların hayatlarında maddi farklılıklar yaratır. Nitekim sonucu net bir şekilde aktardıkları mutluluklarda yansımasını bulur.[9]

Ancak bu nokta aşıldığında, daha fazla paraya sahip olmanın getirdiği ek faydalar çok hızlı bir şekilde azalıyormuş gibi görünmektedir. Neticede faydası tümüyle tükenmekte ve bazen tam tersine bile yol açmaktadır. Bazı çok yüksek gelirli ülkeler (ABD gibi), yoksul ülkelerdekinden (Şili ve Kosta Rika gibi) daha düşük mutluluk puanlarına sahiptir. Oldukça şaşırtıcı bir şekilde ortalama yaşam süresi de daha düşüktür. Bu oldukça aykırı bir bulgudur. Ekonomik büyümenin hedefi hayatı geliştirmek ve mutluluğu arttırmaksa, neden daha zengin ülkeler her zaman daha yoksul olanlardan daha mutlu olmuyor? Mutluluk nasıl bazen zengin ülkelerde yoksul ülkelerden daha düşük olabiliyor?[10]

Daha zengin ulusların içinde mutluluğa bakmak çok ama çok daha tuhaf bulguları açığa sermektedir. Zamanla bir ülke içinde aktarılan mutluluğun ortalama düzeyi aslında çok değişme eğiliminde değildir. Örneğin ABD'de Genel Toplumsal Anket, 1970'li yılların ortasından bu yana ortalama mutluluk puanlarında, en yüksek ve en düşük değerler arasında %5'ten fazla değişimin yaşanmadığını bildirmektedir. 1976 ve 1990'ların başları arasında mutlulukta çok ufak (%2'lik) bir artış olmuştur. Ancak o günden sonra ortalama mutluluk puanı %3 civarında düşmüştür. Dahası bu, ekonominin boyutları üç kattan fazla büyürken yaşanmıştır. Diğer deyişle daha fazla zenginleşmek

8. Bkz. Easterlin, 1974; 2013.
9. Bkz. Inglehart vd, 2008.
10. Bkz. Jackson, 2017, 4. Bölüm, veriler ve analiz için.

ortalamada, Amerikalıların son kırk yıl boyunca daha mutlu insanlara dönüşmesinde hiç yardımcı olamamıştır.[11]

Diğer yandan Amerika'nın (ve diğer ülkelerin) içindeki zengin insanlar, etraflarındaki yoksul insanlardan daha mutlu olma eğilimindedirler. Tek tek ülkelere bakıldığında ölçülen gelirdeki farklılıklar aktarılan mutlulukta belirgin farklılıklara yol açmaktadır. Göreli yoksunluk kesinlikle önemlidir. Toplumsal dışlanmışlık da öyle. Almanya'da eski Doğu Almanya (ortalama gelirin düşük olduğu yer) ve Batı (yüksek olduğu yer) arasında hâlâ bir mutluluk farkı vardır. Etrafınızdaki insanlardan daha zengin olmak gerçekten de bizi daha mutlu kılıyor gibi görünmektedir. Tam tersi de öyle: Daha yoksul olmak fena bir şey.[12]

İlginç bir şekilde, zenginler ve yoksullar arasında büyük farklılıkların olduğu ülkelerde acı çekenler yalnızca en yoksul insanlar değildir. Eşitsizlik herkesi etkilemektedir. Sosyolog Kate Pickett ve Richard Wilkinson'un net bir biçimde gösterdikleri gibi, her şey eşitsiz olduğunda toplumun geneli daha az mutlu olmaktadır. Zaman içinde mutluluğun zengin ülkelerde değişmediğini gösteren, genel kanının dışındaki bulgunun bir açıklaması bu olabilir mi? Belki yükselen GSYH'nin getirdiği mutluluk, artan eşitsizlikle azalıyordur? Zenginlerdeki mutluluk artışının yoksulların azalan mutluluğa ağır basmaması hâlâ bir muammadır. Özellikle de ortalama gelir zamanla üç katına çıktıkça. Ancak daha eşit toplumların daha eşitsiz olanlardan daha mutlu olduğunu gösteren bulgular, bizi bir hayli dolambaçsız bir sonuca götürmektedir. Toplumlarımızı eşit bir düzeye getirmek insanların mutluluğu açısından devasa faydalar sağlayabilir.[13]

---

11. ABD Genel Toplum Anketi'nden veriler. Bkz.: *https://www.washingtonpost.com/business/2019/03/22/americans-are-getting-more-miserable-theres-data-prove-it/*. Tüm ülkeler bu eğilimi göstermemektedir. Dünya Mutluluk Anketi'nden gelen veriler birçok ülke için aktarılan mutlulukta zaman içinde bazı ufak artışların olduğunu göstermektedir: *https://ourworldindata.org/happiness-and-life-satisfaction.*
12. Mutluluk uçurumları: yoksunluk, bkz.: *https://ourworldindata.org/the-re-is-a-happiness-gap-between-east-and-west-germany.*
13. Yükselen eşitsizlik üzerine bkz. Piketty, 2014; daha eşitsiz toplumlarda mutluluğun düşük olması üzerine bkz. Wilkinson ve Pickett, 2009; 2018.

Bu bulguları bir araya getirdiğimizde, (faydacı bir perspektifle) eşitsizlik uçurumunu genişletmeyi değil kapatmayı hedeflememiz gerektiği açıklığa kavuşmaktadır. Bu kendi başına "en geniş kesimlerin en büyük mutluluklarını" arttırma eğiliminde olacaktır. Fakat iki kat emin olmak için, sürekli toplumdaki en yoksul kesimlerin esenliğine odaklanmayı da hedeflemeliyiz. GSYH artışlarının peşinden koşmak bu şeylerin ikisini de garanti etmemektedir. Dahası bazı durumlarda, yakın tarihimizden de gördüğümüz gibi ikisini birden baltalaması gerçekten de mümkündür.

Kısacası mutluluğun parayla satın alınması imkânsız, önemli, hatta hayati unsurları vardır. Ekonominin ölçeği üzerine yapılacak bir değerlendirme bize, insanların geniş kapsamlı özlemleri ve toplumsal ihtiyaçlarımız hakkında hiçbir şey söylemez. Mutluluğu parasal terimlerle (kelimenin gerçek anlamıyla) bozdurmak ölümcül bir kategorik hata yaratır. Zaman zaman iktisatçıları şaşırtsa da para arayışının belli bir noktada mutluluk arayışından uzaklaşmaya başlaması sıradan insanlar için hiç de şaşırtıcı değildir.

Bu kördüğümden çıkmanın bariz yöntemlerinden biri, ulusun refah göstergesi olarak GSYH'yi değil de mutluluğu kullanmaktan geçebilir. Britanyalı iktisatçı Richard Layard, bunun Jeremy Bentham'a ait özgün fikirlere çok daha uygun düşeceğini ve toplumsal ilerlemenin bir ölçütü olarak daha aydınlatıcı olacağını iddia ederken son derece etkili konuşmaktadır. Fakat faydacılık açısından doğru olsa da bu düşünce bile bazı sorunlarla karşılaşmaktadır.[14]

Rasyonalizmin Sınırları

Mill'in yaşadığı akıl sağlığı krizi için yaptığı analiz tuhaf derecede entelektüel bir analizdir. Depresyon kendi iç mantığının beklenmedik ve bir nebze rahatsız edici bir şekilde çökmesiydi. Zamanlama rastlantısal ve uygunsuzdu. Fakat her şeye rağmen

14. Mutluluğun çıktıdan koparılması üzerine bkz. Easterlin, 1974; ayrıca bkz. Jackson, 2017, 4. Bölüm Mutluluk üzerine, bkz. Layard, 2005; 2020.

analizi büyüleyicidir. Özellikle de refahın doğası üzerine ifşa ettiklerinden ötürü.

Beş yıl boyunca faydacılık üzerine çalışmak, Mill'e hayattaki misyonu olduğuna inandığı şeyi vermişti: "Dünya reformcusu olmak." Mutluluk kavramı "tamamen bu konuyla özdeşleşmişti." Başta kendisine faydası oluyor gibiydi. 19. yüzyılın başlarında gerçekleşen toplumsal ve politik değişimlere bakarken, dünyanın daha iyi bir yere dönüştüğünü hayal edebiliyordu. Kendisini bu gelişimin parçalarından biri gibi hissediyordu. Aynı toplumsal reform çabalarıyla uğraşan kişilerle arasında bir dayanışma hissi vardı.

Ardından bir gün melankolik bir anda, masum olduğunu düşündüğü bir soru yöneltti: "Ya bu reformlar bir gün büyülü bir şekilde gerçek olursa? Sana büyük bir zevk ve mutluluk verir miydi?" diye sormuştu kendisine. Zaten moraliniz düşükken böyle varoluşsal tefekkürlere dalmak belki de hiçbir zaman iyi bir fikir değildir. Bazı rahatsız edici gerçekleri açığa sermesi muhtemeldir. Nitekim Mill'e olan şey tam da bu olmuştur. "Bastırılması imkânsız öz bilinci belirgin bir sesle 'Hayır!' demiştir."

Mill, "o an içimde yüreğim ezildi: Hayatımı üzerine kurduğum tüm temel çöktü" diye itiraf ediyordu. *Otobiyografi*'sinde peşinden gelen birkaç paragrafta, kendisini içinde bulduğu tuzağı analiz etmeye çalışıyordu. Topluma mutluluk getirmeye dönük bir projenin peşinden koşarak tamamen mutlu olacağını ummuş ve beklemişti. Entelektüel açıdan hâlâ projenin peşinden koşmaya değer olduğuna inanıyordu ama iş kendi mutluluğuna geldiğinde "gaye beni cezbetmeyi bırakmıştı" diye açıklıyordu. "Uğruna yaşanacak hiçbir şey kalmamış gibiydi."

Bu paradoksa getirdiği rasyonel "çözüm" çok tuhaftır. Mutluluğun "tüm davranış kurallarını sınayan bir olgu ve hayatın gayesi" olduğunu savunmaya devam eder. Buradan yola çıkarak, ancak mutluluğu kendi başına amaç haline getirmekten uzak durarak ona ulaşılabileceğini iddia eder. Bölümün başında alıntıladığımız meşhur pasajda şöyle yazar: "Sadece zihinlerini kendi mutluluklarından ayrı konulara; başkalarının mutluluklarına, insanlığın ilerlemesine, hatta bir araç olarak değil başlı başına ideal bir amaç olarak takip edilen zanaatlara veya arayışlara

odaklayanlar mutludur. Bu şekilde başka şeylere odaklanarak, süreç içinde mutluluğu bulurlar."

Bu açıklamada belli belirsiz ikna edicilikten uzak bir şeyler vardır. Akıldan bir şekilde uzaklaşıp eğilip bükülmüş bir savunmaya kaymaktadır. Kişisel seviyede mutluluğa ulaşmak atlanmadığı, tabiri caizse ona bakılmadığı durumlar haricinde imkânsızsa, "mutluluk kalkülüsü" kamusal işlerin rehberi olarak nasıl etkili olacak? Bu, tuhaf bir şekilde kuantum mekaniğindeki "ölçüm" sorununu hatırlatmaktadır. Gözlemci kaçınılmaz bir şekilde gözlemlenebilir dünyaya müdahalede bulunur. Ona ne kadar sıkı bakarsa, orada o kadar az şey görür. Ta ki "orası" diye bir şeyin olmadığını kabul eden rahatsız edici bir konuma zorlanıncaya dek. O halde mutluluk bir seraptan ibarettir. Varacağımız sonuç bu mudur?

Entelektüel açıdan bu çözüm, Mill'i faydacı projenin geçerliliğine tatmin etmiş gibi görünmektedir. Yapılmış olmalıydı. Bir otuz-kırk yılını da bununla ilgili vizyonunu rafine ederek geçirdi. Üzerine belirleyici tezini yayınladı. Fakat yıllar sonra, mutsuz haleti ruhiyesini hafifletmede başarısız olduğunu kabul etmişti. Çaresizliğin derinlerinden etrafına bakıp, hissettiklerini anlatacak birilerini aramıştı. Kısa süreliğine bu rol için babasını düşündükten sonra fikri hemen aklından kovmuştu. "Her şey beni, onun bana ıstırap çektiren bu zihinsel durum hakkında hiçbir bilgisi olmadığına ve bunu anlayabilir hale gelse bile onu iyileştirecek hekim olmadığına ikna etmişti."

Değerlendirmesinde yayımlanmış nihai baskının içerinden çıkarılmış, son derece aydınlatıcı bir bölüm vardır. İki ebeveynini de suçlamadan ve kederli bir şekilde, aralarındaki uyumsuzluk ve bunun hayatına yaptığı etki üzerine düşünür. "Sevecen ve şefkatli bir atmosferde [babam] sevecen ve şefkatli biri olurdu" diye yazar. "Fakat kendisine yakışmayan evlilik ve mizacındaki pürüzler onu sakatlamıştı." Tam kalbinden bölünmüş ve hiçbir duygusal istikrarı olmayan bir hanenin resmini çizer. "Bundan dolayı sevginin olmadığı ve korkunun var olduğu bir yerde büyüdüm" diye bağlar.[15]

15. Stillinger, 1961, s. 184.

Mutluluğu bulmak zor olabilir. Fakat sefaletin kökleri bazen azap verici ölçüde belirgin olabilir. Mill'in krizi derinden mutsuz bir çocukluğu açığa sermekteydi. Bu çorak alan belli ki zihinsel bir hayat sürdürmek için alabildiğine verimli bir yerdi. Fakat getirdikleri kurumuş bir ruhun köklerini besleyemeyecek kadar susuzdu. Nitekim bu çok boyutlu hakikati ıskalayan dar mutluluk yapılandırmaları tamamen bozguna uğramaktadır.

Mill bir dereceye kadar, bu noktayı kavramış gibidir. O andan itibaren kendi faydacılık yaklaşımı farklı haz türlerini niteliklerine göre birbirinden ayırmaya başlar. Sanki mutluluğun asla tek boyutlu biricik bir şey olamayacağını kavramış gibidir. Tüm hazlar eşittir ama bazıları diğerlerinden daha eşittir. Dahi bir çocuk hiçbir entelektüel maceranın tatmin edemeyeceği bir sevgiye aç olabilir.

Otobiyografi'sinin ilk taslağının başka bir noktasında, Mill çok temel bir şeyi kabul eder. Sık sık modern ekonominin önüne atılan bir başarısızlıktır bu. "İnsani ilişkileri geliştirme planımızda, insanları gözden kaçırdık" diye yazar. Burada veya başka yerlerde pek kabul etmediği şeyse, bu başarısızlığın özellikle basit bir "mutluluk kalkülüsünün" güvenirliğini baltaladığı ve faydacı ekonominin tüm binasını kumdan bir temelin üzerinde bıraktığıdır.[16]

İyi Yaşam

Burası kendimizi bulmak için rahatsız edici ama bütünüyle öngörülmez olmayan bir yerdir. Mutluluk tek boyutlu biricik bir şey değildir. Ona doğrudan üzerine koşarak da yaklaşamayız. Varlığını doğru bir şekilde izleyemez veya parçalarının toplamını hesaplayamayız. İnsan kalbinin karmaşıklığını tam anlamıyla yansıtmaz. İnsani esenliğin birden çok ve farklı boyutunu güvenilir bir şekilde yakalayamaz. Onu kesinlikle para arayışına bir alternatif olarak sunabiliriz. Fakat mutluluk, RFK'nin sözleriyle aynı GSYH gibi şunun ölçümüne varabilir: "Kısaca hayatı değerli kılan şeyler haricinde her şeyi." "İyi yaşam" diyebileceğimiz şeye

16. Stillinger, 1961, s. 103.

varmada, ne mutluluk arayışı ne de para peşinden koşmak bize güvenilir bir kılavuz olabilir.

Burada üzerine basıp tökezlediğimiz şey fi tarihinden kalma bir problemdir. Nobel Ödüllü iktisatçı Amartya Sen "Yaşam Standardı" adlı meşhur makalesinde, verili bir toplumda kaliteli bir yaşam sürdürmemiz için paranın da faydanın da güvenilir bir kılavuz olamayacağını iddia etmiştir. Refah daha çok, insanların toplumda gelişmek ve iyi işlevler yürütmek için sahip olmaları gereken "kabiliyetlere" bağlıdır. *Özgürlükle Kalkınma*'da iddia ettiği şekliyle toplumsal ilerleme, bu kabiliyetlerin sürekli artması olarak düşünülmelidir. Sen'in argümanları iki bin yıl önce çok benzer sorunlarla boğuşmuş eski Yunan filozofu Aristoteles'in eserlerine bir şeyler borçludur. Aristoteles, *Nikomakhos'a Etik** adlı bir kitapta, Mill'in karşısına çıkan ve bu bölümde yüzleştiğimiz sorunun üzerine çok kesin bir şekilde eğilir. İnsanlar için iyi yaşamanın anlamı nedir?[17]

Aristoteles'in başlangıç noktası yatıştırıcı bir aşinalık taşır. İnsanlar için en büyük fayda *eudaimonia* dediği, Yunanca iyi (*eu*) ve ruh (*daimon*) kelimelerinden türemiş bir şeydir. İngilizceye çoğunlukla esenlik olarak çevrilir. Fakat Aristoteles'in bakış açısında bu esenlik duygusu, sadece hazzın varlığı ve acının yokluğuyla ilgili değildir. Aksine onu erdemler üzerinden tanımlar. *Eudaimonia* "ruhun erdeme uygun bir şekilde hareket etmesidir" (Yunancada *arete*). Sanki insanları sürekli ahlaki iyiliğe hasret, birer azizmiş gibi aktarmasıyla, kulağa biraz ahlakçı gelebilir. Doğru olsaydı elbette şahsi menfaate sabitlenmiş bir toplumdan daha iyi bir toplum yaratabilirdi. Ve daha iyi bir ekonomi. Fakat bu Aristoteles'in fikirlerini yanlış anlamak olur.[18]

---

* Aristoteles, *Nikomakhos'a Etik*, Çev. Furkan Akderin, Say Yayınları, 2022. (y.h.n.)

17. Sen, 1984; 1990. Burada ilerlemenin "iyi işlev yürütme" üzerinden mi yoksa "kabiliyetler" üzerinden mi ölçülmesi gerektiği konusunda ufak bir karmaşa vardır. Tartışma için bkz. Robeyns ve van der Veen, 2007. Aristoteles, 2004.

18. Mill'in faydacılığı ve Aristoteles'in *eudaimonia*'sı arasındaki farklarla ilgili bir tartışma için bkz. Nussbaum, 2004. Yapısal "denge" kavramını, Sen'in Aristotelesçi fikri formüle etmeye yönelten özgürlük fikrinden daha fazla içgörü sunduğunu düşünüyorum. Bana göre Aristoteles'in tam da erdemi eksiklik ve aşırılık denen iki kötülük arasına yerleştiren düşüncesi sebebiyle, sınırlı bir gezegende gelişmenin ne anlama geldiğini düşünmede bize daha çok faydası olmaktadır. (aşağıya bkz.)

Yazdığı dönemde *arete* sözcüğü, bugün İngilizce "erdem" sözcüğünün taşıdığından çok daha geniş bir anlama sahipti. Bazı kişiler (veya bazı şeyler) için erdemli olmak, en basit haliyle iyi işlev yürütebilmek demekti; potansiyelini en iyi şekliyle kullanmak. Erdemli bir aşçı çok güzel yemekler pişiren bir aşçıdır. Erdemli bir bıçak son derece iyi kesen bir bıçaktır. Erdemli şair büyüleyici şiirler yazar. Erdemli bir kişi, bir insan olarak olası kabiliyetlerin hepsinde mükemmel işlevlere sahip (veya gelişen) biridir. Ahlaki erdemler ise, "erdem" sözcüğünü anladığımız şekliyle, insanların iyi gelişebilmesini veya iyi işlev yürütebilmesini sağlayan yordamların geneli içinde bir alt kümeden ibarettir. Ahlaken erdemli bir insan "iyi" olmada gerçekten başarılı olmuş biridir.

Aristoteles'in iyi yaşam tanımında yatan erdem fikri, basitçe belli bir ahlaki kural karşısında iyi olmaya karşılık gelen "faziletlilik/erdemlilik" sözcüğünden ziyade İngilizce "ustalık/virtüözlük" (bir şeyde "iyi" olma niteliği) kelimesine daha yakındır. Ustalık beraberinde bir edim veya performansa ait bir bağlam hissi getirir. Bıçak sadece çok büyük olduğu, hatta çok keskin olduğu için erdemli değildir. Bir Samurai kılıcı kuşkusuz sıradan bir mutfak bıçağından daha büyük ve çok daha keskin olmasına rağmen iyi bir mutfak bıçağı olamaz. Ustalık yalnızca bir şeyin veya kişinin kendine has niteliklerine değil, bir eylem veya durumun bağlamına da bağlıdır. Havuçların kesildiği bağlam ölümcül bir savaşa girmenin yarattığı bağlamdan alabildiğine farklıdır. Çoğu insanın mutfaklarında.

Aristoteles bu kavrayışı geniş kapsamlı bir ilke içinde ifade edecek kadar ileriye gitmiştir. Kendi deyişiyle her erdem iki kötülük arasında sıkışır. Bunlardan biri belli bir erdemde somutlaşmış işleyişte bir eksikliğin varlığıyla bağlantılıdır. Diğeriyse bunun aşırılığıyla ilişkilidir. Bazen ona yüklenen görevi yapacaksa bıçağın daha keskin olması gerekir. Başka zamanlardaysa daha kör olması gerekir. Kimi zaman insanların düzgün bir yaşama kavuşma şansları olacaksa gelirin daha yüksek olması gerekir. Başka zamanlardaysa yüksek gelir, Amerikan liberallerine sıkıntılar veren zenginlik hastalıklarını beraberinde getirir.

Bu ilke mutluluk ve GSYH arasındaki ilişkilerle ilgili kafa karıştırıcı verileri anlamlandırmaya başlar. Bazen insanlar gerçekten de düzgün bir yaşama kavuşma şansı için daha fazla gelire ihtiyaç duyarlar. Bazen de RFK'nin uyarıda bulunduğu "salt maddi şeylerin biriktirilmesi" mutluluğun, amaç duygusu ve haysiyetin aşınmasıyla sonuçlanır. GSYH'de büyüme ve toplumsal ilerleme arasında kurulan basit denklem (zamanında uzaktan da olsa amacına uygun düşmüşse bile) bugün açık bir şekilde yıkılmaktadır.

Sağlıklı Kalın

Küresel pandemi hayatlarımıza işkence etmeye başladıkça, ona verdiğimiz tepkiler önceliklerimiz hakkında çok enteresan ipuçları verir oldu. Neredeyse bir gecede, hiçbir açık talimat olmamasına rağmen birbirimizi çok farklı selamlar olduk. Özellikle de sanal görüşmelerimizde. Hepsi biraz tuhaf ve son derece insancıl olan şu açılış cümlesinin değişik bir versiyonuyla başlayan binlerce e-posta almış olmalıyım: "Umarım bu tuhaf ve zorlu zamanlarda iyisinizdir." Muhtemelen kendim de birçok kez yazmışımdır. Her biri ihtiyati bir "sağlıklı kalın" ifadesiyle sonlanıyordu ve çok daha kişisel bir ifade olan "kendinize dikkat edin" "saygılarımla" ve "en iyi dileklerimle" sözlerinin yerini almıştı.

Sağlığın bizim için ne kadar önemli olduğunu anlamaya başlamıştık. Sosyolojik bulgulara bakıldığında hep oradaydılar. Fiziki sağlık refahın son derece önemli bir bileşenidir. Ne zaman insanlara hayatlarında neyin önemli olduğunu sorsanız, sağlık ilk sırada veya listenin üst sıralarında gelir. Kendi sağlığımız; ailemiz ve dostlarımızın sağlığı. Gerçekten müreffeh bir toplumun kalbinde, sağlık olmak zorundadır. Bu önceliğin ihmal edilmesi, koronavirüsten öğrendiğimiz gibi, her açıdan yıkıcı sonuçlar doğurur. Siz ve sevdikleriniz gereksiz yere acı çekerken veya ölürken, türü ne olursa olsun refah erişilmesi güç bir şeymiş gibi görünür.[19]

19. Örnek olarak bkz.: *https://www.ons.gov.uk/peoplepopulationandcommunity/wellbeing/articles/personalandeconomicwellbeingintheuk/whatmattersmosttoourlifesatisfaction.*

Sağlığı refah olarak ortaya koymanın başka bir temeli daha vardır. Aristoteles'in *Etik*'i hem babasının hem de oğlunun ismi olmuş Nikomakhus'a adanmıştı. Görünüşe göre kimse, kafasındaki alıcının hangisi olduğundan tam olarak emin değildir. Belki de her ikisi birdendi. Ancak tesadüfen baba Nikomakhus'un hekim olduğunu biliyoruz. Dahası *Etik*'in altında yatan kavramsal model bakıldığında, fizyolojik sağlıkla ilgili modellere çok şey borçludur. Dengenin rolü sağlıklı bir fizyolojik işlevselliğin mutlak anahtarıdır. Eksiklik de fazlalık da dengesizliğin ve kötü sağlığın göstergeleridir.

Fizyolojik sağlık (sağlığı kavrama şekillerimiz içinde en yaygını) mutlaka refahın doğasının temeli olmalıdır. En başta ve günün sonunda bizler biyolojik hayvanlarız. Maddi bir dünyada yaşıyoruz. En sağlam temellerimiz maddi değiş tokuşların sürekliliğine dayanıyor. Nefes alıyoruz. Nefes veriyoruz. Besleniyoruz. Sıçıyoruz. Sevişiyoruz. Çok sıradan görünen şeyler kelimenin gerçek anlamıyla hayati şeyler. Yaşam buna dayanıyor. Canlılık bunun içinde saklı. Bu fizyolojik işlevleri gerçekleştirme şeklimiz, ileride de öne çıkaracağım gibi muazzam öneme sahip. Fakat bunların hepsinden çıkarılacak ilk önemli ders, gerçek bir refahın, fiziksel yaşamlarımızın doğası gereği maddi süreçlerine bağlı olduğudur.

Filozof Hannah Arendt bu içgüdüsel somutluğun, insanların iç rahatlığına ulaşması için sahip oldukları tek şans olduğunu söylemişti. "Acıyla dolu tükenmişliklerin ve zevkle dolu yenilenmelerin oluşturduğu, önceden belirlenmiş döngü dışında kalıcı mutluluk yoktur" diye yazar *İnsanlık Durumu*'nda.* Dahası "bu döngünün dengesini bozan ne olursa olsun" ister sefalet ve perişanlık ister zenginlikler ve büyük servetler olsun, "canlı olmanın getirdiği o temel mutluluğu yerle bir eder."[20]

Bu sava 7. Bölüm'de geri dönmek istiyorum. Büyüme sonrası toplumda çalışmanın rolüyle ilgili kavrayışımız açısından devasa çıkarımlar taşımaktadır. Dahası içlerinden bazıları ilginç

* Hannah Arendt, *İnsanlık Durumu*, Çev. Bahadır Sina Şener, İletişim Yayınları, 2021. (y.h.n.)

20. Arendt, 1958, s. 108.

bir şekilde modern nöro-biyolojik teorilerle doğrulanmaktadır. Fakat şimdilik, insanlara iyi yaşamın ne olduğu sorulduğunda fizyolojik işleyişin zihinlerindeki şeyi ortadan kaldırmadığını kabul etmemiz gerekiyor elbette. Robert Kennedy'nin Kansas'ta belirttiği gibi, iyi bir yaşamda maddi şeylerden fazlası vardır.

Sağlık Olarak Refah

Sosyolojik bulgular burada yine faydalı olmaktadır. İnsanlar fiziki sağlıkla meşgul olmanın dışında, ailelerinin sevgisinden, dostlarının öneminden ve topluluklarına bağlılıktan bahsederler. Güvenliğe, emniyete ve bir yuva hissine özlem duyarız. Ait olmak isteriz ama aynı zamanda birey olmaya da can atarız. Önemli olmayı arzularız fakat topluma katkıda bulunma ve dahil olmanın anlamlı yollarını da ararız.[21]

Psikolog Abraham Maslow zamanında, her şeyin temeli olan geçim kaynakları ve insan ihtiyaçları arasında bir "hiyerarşi" olduğunu önermişti. Ona göre insanlar, ancak maddi ihtiyaçlarının karşılanmasından sonra "daha yüksek" toplumsal ve psikolojik ihtiyaçlara ilgilerini çeviriyorlardı. Yaşamının sonlarına doğru, fikrini değiştirdi ve bunun yerine kimisi fiziki, kimisi psikolojik veya toplumsal niteliğe sahip insan ihtiyaçları arasında bir "ikilik" yattığını söyledi. Toplumsal ve psikolojik sağlık belli ki birer eklenti değildir; yani maddi ihtiyaçlarımız karşılanınca "sahip olması hoş" şeyler değildir. Artık toplumsal işlevselliğin sosyal varlıklar olarak sağ kalmamız için kesinlikle önemli olduğunu biliyoruz. Onsuz yalıtılmış ve yönümüzü kaybetmiş hale geliriz. Şu veya bu bağımlılıklarda teselli ararız. İçkiler veya uyuşturucular bizi ayartır. Alışverişe gitmek umutsuzluğa karşı savunmamız olur. Bağımlılıklar kurtuluş vaadinde bulunur. Fakat bizi strese, hastalığa ve intihara sürükler.[22]

1970'lerde yürütülen, bazı ilginç ve etkileyici deneysel çalışmalarında, psikolog Bruce Alexander bağımlılığın işleyişine

21. Martha Nussbaum'un çalışması (2006) burada ilginç bir yerdedir. Amartya Sen'le birlikte çalışan Nussbaum, bu etmenlerin çoğunu içeren "temel insani kapasitelerden" somut bir liste önermiştir.
22. Hiyerarşi: Maslow, 1943. İkilik: Maslow, 1954.

ilişkin algımızı tersyüz etmiştir. O dönemde hakim görüş eroin gibi maddelerin, "uyuşturucuya savaş" açılıp, ciddi toplumsal ve yasal cezalar verilmediğinde, insanların direnemeyeceği kadar güçlü olduğuydu. Bu gücü ispatlamak için, psikologlar fareleri kafeslerde tutup onlara saf suyla içine morfin katılmış suyu içme seçeneği sunmuşlardı. Kaçınılmaz olarak (görünen o ki) fareler morfini suya yeğlemişlerdi ve neticede bağımlılıkları onları öldürmüştü.

Alexander deneye baktı ve bir şeylerin yanlış olduğunu fark etti. Farelerin hepsi, etkileşime girme veya eğlenme şanslarının hiç olmadığı veya zayıf olduğu boş kafeslerde, tek başlarına ve hapsedilmiş halde tutuluyorlardı. Bu morfine bağımlı olmuş farelerden bazılarını alıp adına Fare Parkı dediği bir yere koydu: Simon Fraser Üniversitesi'ndeki bağımlılık laboratuvarıyla aynı katta bulunan, "mutlu bir yuva ve oyun alanı" olarak donatılmış, kontrplaktan yapılma büyük bir kutuya. Bağımlılıkları neredeyse birdenbire kaybolmaya başladı. "Bağımlılığın karşıtı ayıklık değil" diyordu çok satan kitapların yazarı Johann Hari. "Bağımlılığın karşıtı bağ kurmaktır." Toplumsal sağlık fizyolojik sağlığın altında değildir. Her ikisi de sağ kalmak için elzemdir.[23]

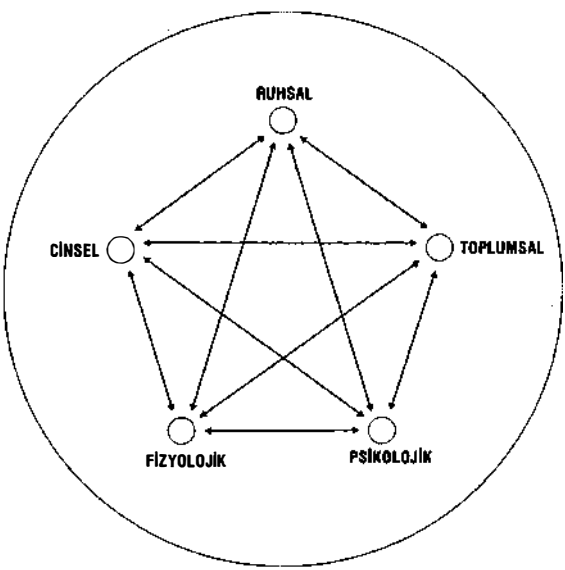
Bunların hepsiyle iç içe geçmek arzunun rolüdür. Sevmeye ve sevilmeye özlem duyarız. Bir seks partneri, bir yoldaş, bir eş ararız. Hazlarımızı ortaklaştıracak ve acılarımızı paylaşacak biri ararız. Çocuk yapacak biri. Beraber aile kuracak biri. İsterseniz bunu kısmen cinsel veya yeniden üreme sağlığı üzerinden de düşünebiliriz: Şair Halil Cibran'ın zamanında tarif ettiği gibi "yaşamın kendisine duyduğu özlem."[24]

Fakat insanlarda aşkınlığa dönük bir kapasite de vardır. Kimi zaman insanın kendisini yaşamın yoğunluğu ve gizemi içinde kaybetme ihtiyacı doğar. Kimi zaman da anlam ve amaca duyulan bir özlem. Zaman zaman arzunun kendisine duyulan bir

23. Fare Parkı: *https://www.brucekalexamder.com/articles-speeches/rat-park/148-addiction-the-view-from-rat-partk.* Bağımlılığın karşıtı: Hari, 2014; ayrıca bkz.: *https://www.ted.com/talks/johann_hari_everything_you_think_you_know_about_addiction_is_wrong?language=en#t-859481.*
24. Cibran, 1923, s. 8.

arzu. Bunların hepsi sağlıklı olmaz. Hiçbiri maddi dünyanın ötesinde belli bir kozmolojik gerçekliğin yattığını varsaymak zorunda değildir. Fakat insan yaşamında bir fenomen olarak varlığı, ortada olmadığında insanların iyi yaşama özlemlerini anlamlandırmayı zorlaştıran beşinci bir "ruhsal işlevselliğe" işaret etmektedir.

Her alanda, Aristoteles'in bahsettiği anlamıyla erdeme de kötülüğe de rastlama ihtimalimiz vardır. Mükemmel sağlık, eksiklik ve aşırılık arasında bir dengedir. Bu illa eksiklikleri, sırf bir şeyler ekleyerek iyileştirebileceğimiz anlamına gelmez. Bir şeyleri alarak aşırılığı durdurabileceğimizi de söylemez. Sağlığın alanları birbiriyle derinlemesine iç içe geçmiştir. Kimi zaman bir yerdeki aşırılık, başka bir yerdeki eksikliğin işaretçisidir. Bazen aşırılığı durdurmanın yolu başka yerlerde bolluk yaratmaktan geçer.

Şekil 1 Sağlık olarak refah: Beş alanda insanın işlevselliği

Bu olasılıkların hepsi, daha fazlasının her zaman daha iyi olduğunu söyleyen hatalı düşünceyle karartılır. Bir kez keşfedildiklerinde ise refaha giden yeni yolları açığa sererler.

Bu çerçevede en ilginç olan (ve özellikle erdemin bu boyutların her biri içinde ve boyutlar arasında uygun bir dengeye ulaşmada saklı olduğu düşüncesi), iyi bir yaşamın yansımasını, sürekli maddi veya finansal servetin biriktirilmesini sağlayan anlamlı bir yolda bulma olasılığını etkili bir şekilde hükümsüz kılmasıdır. Toplumun refah peşinde koşarken çok yanlış bir yola saptığını açıkça belirgin hale getirmektedir. Mill'in faydacı bir ekonominin temellerini anlattığı günlerde başlamış bir sapma. O noktadan sonra basitçe ıssızlığın içinde dolanıp duran bir güzergâh. Kışkırtıcı bir şekilde bunlar, Mill'in neredeyse durumun farkına vardığı zamanlardı.

İhtişamın Arkasında Bıraktığı Bulutlar

Mill'in zihinsel krizinin en etkileyici kısmı, ağır ağır onun içinden çıkışıyla ilgili anlattıklarıdır. İlk umut ışığı, kendisini Fransız tarihçi Jean-François Marmontel'in *Memories of a Father* isimli kitabından bir pasaj okurken gözyaşlarına boğulduğunda gelmişti. Söz konusu pasaj, Marmontel'in babasının ölümünü aktarıyor, ailenin içine düştüğü üzüntüyü tüm canlılığıyla resmediyordu. Genç Marmontel'in ailesini teselli etme ve onlara "her şeyleri olacağını, yaşadıkları yere kaybettikleri her şeyi sunacağını" hissettirme kararlılığını ayrıntılarıyla anlatıyordu.

Mill *Otobiyografi*'sinde şöyle yazmıştı: "O sahnenin ve yaşanan duyguların canlı aktarımı üzerime çullanmıştı. O andan itibaren yüküm hafifledi. İçimde tüm hislerin öldüğünü söyleyen düşünenin ezici baskısı gitti. Artık umutsuz değildim: Bir mal veya taş değildim. Görünen o ki içimde hâlâ, nitelik kazandırmaya değer ve mutlu olma yetisine sahip o materyalden vardı." Genç Marmontel'le empati yapma, hatta onunla özdeşleşme yetisi, Mill'i kendi zekâsının zindanlarından kurtarmış ve tereddütlü, ağır bir şekilde dünyaya geri dönüş yolculuğuna çıkmasını sağlamıştı.

Öyle kolay bir yolculuk da değildi bu. Kimi zaman aylarca eski haline dönüyor, doğrudan karanlık nöbetlere kapılıyordu. 1828 güzünün bir günü, İngiliz şair William Wordsworth'ün eserlerini okumaya başladı. Mill şiirlerde zekânın ötesine uzanan bir merhem buldu. "Şiirlerini ruh halim için ilaca dönüştüren şey" diye açıklıyordu, "salt dışarıdaki güzellikleri değil, hislerin durumunu ve heyecanla güzelliğe dair hislerin renklendirdiği düşünceleri ifade etmesiydi."

Wordsworth'ün gençliğin kaybı ve hayatın geçiciliğiyle mücadele ettiği *"Intimations of Immortality"* şiiri özellikle onu çok etkilemişti. "Onun da benimle benzer deneyimler yaşadığını gördüm" diye yazıyordu Mill. "O da hayattan alınan gençlik hazlarındaki o ilk tazeliğin kalıcı olmadığını hissetmişti." Fakat "onu telafi edecek şeyi aramış ve onu şimdi ona öğretmekte olduğu yöntemle bulmuştu."

Wordsworth'ün meşhur kasidesi ününü sadece dilinin güzelliğinden değil, insan deneyimine adeta aşkın bir boyutla yaklaşmasından alır. Mill'e musallat olmuş rasyonalizmden çok uzakta fakat ruhsal sağlığın insani refahta hayati bir unsur oluşturduğu fikrine yakın bir şey. Wordsworth'ün iddiasıyla bu alanla aramızdaki bağımız en çok gençliğimizde güçlüdür çünkü ihtişamına ait anılarımız hâlâ güçlüdür. "Doğumumuz bir uyku ve unutma halinden başka bir şey değil" diye düşüncelere dalar:

> Bizimle birlikte yükselen Ruh, hayatımızın Yıldızı
> Başka yerlerde kurmuştur ortamını
> Ve gelmiştir uzaklardan:
> Tümüyle unutulmuşluk içinde değil,
> Tam bir çıplaklıkla da değil,
>
> Aksine geldiğimiz ihtişamın arkasında bıraktığı bulutlarda

Büyüdükçe bu aşkın güzelliğin parlaklığı yavaş yavaş söner. Fakat şairin deyişiyle asla tamamen yitip gitmez. Ve kimi zaman bu bölümün başında da belirtildiği gibi, "havaların sakin olduğu mevsimlerde" ruhlarımız hâlâ "o ölümsüz denize" ufak bir bakış atar.

Mill'in toparlanmasında nihai aşama, neticede eşi olacak kadınla tanışmasıyla başladı. 1830'da ortak bir arkadaşlarının akşam yemeği partisinde tanıştırıldıklarında, Harriet Taylor evliydi ve çoktan iki oğlu vardı. Sonrasında gelişen yakın arkadaşlıkları, sosyal grupları içinde bazı canlı dedikoduların konusu olmuştu. Harriet'in kendisi Mill'le ilk dönemdeki ilişkilerini bir ruh eşiyle ilişki olarak tarif etmişti. Kocasını terk etmemişti. Aslında 1831'de üçüncü çocuğunu yapmış ve kocası 1849'da ölünceye dek evliliğini sürdürmüştü. Bu erken dönemlerde Mill ve Taylor arasında fiziki bir yakınlık olduğunu gösteren bulgu da yoktur. Açık olan çok kısa bir zaman aralığında, olağanüstü bir entelektüel ve duygusal yakınlık geliştirdikleriydi. Mill'i yaşamının geri kalanı boyunca ayakta tutan ve entelektüel çalışmalarına katkıda bulunan bir ilişkiydi.[25]

Geride Kalanlar

Empati, aşkınlık, şiir, aşk. Mill'in yaşamındaki bu kısa dilim her açıdan büyüleyicidir. Bunlar sayesinde "rasyonalizmin azizi" yanlışlıkla, gerçek bir refahın ne anlama gelebileceğiyle ilgili çok yıkıcı bir vizyona vardı ama bunu asla tam anlamda özümsemedi. Kendi deneyimlerinden gösterdiği yerden bakıldığında, en büyük kesimin alabildiğine mutlu kılınmasının ötesinde, çok daha karmaşık, çok daha göz alıcı ve çok daha insani bir alan uzanmaktadır.

1851'de evlenmek için önlerinde hiçbir engelin kalmadığı vakit, John Stuart Mill de Harriet Taylor Mill de kronik hastalıklardan mustaripti. Fiziksel rahatlamak için, zaman zaman daha ılıman bir iklim arayışıyla güney bölgelere seyahat ediyorlardı. Harriet'in ciddi bir akciğer iltihaplanmasıyla hasta düşmesi, evliliklerinden tam yedi yıl sonra bu gezilerden birinde oldu. 3 Kasım 1858'de Avignon'da hayatını kaybetti. Nitekim Mill'in "gömüldüğü yere olabildiğince yakın olabilmek" için küçük bir

25. Taylor ve Mill: bkz. Rossi, 1970, s. 3-63. Ruh eşi (*Seelenfreundin*): Hayek, 1951, s. 56.

kulübe satın almaya karar verdiği yer Avignon'du. Ömrünün kalanını büyük oranda orada geçirdi.[26]

Kadınların Köleleştirilmesi kitabının ilk taslağını yazdığı yer Avignon'du. "En çarpıcı ve önemli yerlerin hepsi eşime ait" diye bahsediyordu kitaptan. Nihayet hayatının büyük kısmını tüketmiş "mutluluk kalkülüsünü" açıkladığı *Faydacılık* eserini de orada bitirdi. Belki neticede, ona trajik koşullarda stoik/çilekeş bir sığınma alanı sunan bu rasyonalizmdi. Sevdiği şair William Wordsworth *İmalar*'da neredeyse aynısını işaret etmişti:

> Hiçbir şey getiremese de geçen anlarını
> O çimlerdeki ihtişamın, çiçekteki görkemin;
> Kederlenmeyeceğiz, aksine bulacağız
> Geride kalanlarda saklı gücü.

Doğa sevgimiz; en içimizde saklı duygularımız; başkalarına duyduğumuz empati; hayatın geçiciliği karşısında çektiğimiz acı; yeryüzünün kendisiyle aramızdaki akıl sır ermez bağ; düşüncelere dalma kabiliyetimiz; içimizde daha iyi bir toplum için duyduğumuz mücadele etme arzumuz. Bunlar insani koşulların psikolojik (ve belki ruhsal) boyutlarıdır.

İnsan, bu zenginlikleri kavrayabilen bir anlatıdan ne tür bir ekonomiyi miras alabileceğimizi merak etmeden yapamıyor. Bu bolluğun şekillendirdiği, büyüme sonrası bir vizyondan daha neler çıkabileceğine kafa yormak merak uyandırıcı.

26. Olabildiğince yakın: Rossi, 1970, s. 56. En çarpıcı şeylerin tümü: Rossi, 1970, s. 57.

5
Aşk ve Entropi Hakkında

Bizlerden olur işte
Rüya denen şey de; ve minicik ömrümüzü
Yine bir uyku noktalar.
William Shakespeare, 1611[1]

$S = k \log W$
Ludwig Boltzmann, 1877[2]

28 Ekim 1905 günü Avusturyalı fizikçi Ludwig Boltzmann, halka açık son semineri olacak konuşmasını yaptı. Bir cu-

1. Shakespeare, *Fırtına,* Perde IV, Sahne 2.
2. Boltzmann'ın denklemi: S = k log W'da S entropi, k bir sabit değer, W ise durum olasılığıdır.

martesi akşamı Viyana Felsefe Topluluğu'nda gerçekleşmişti. Başlığı tuhaftı. "Olasılık İlkelerini Kullanarak Aşk ve Entropi Hakkında bir Açıklama." Entropi bir fiziksel sistemin düzensizliğine ait bir ölçümdür. Doğal sınırların nihai bir ifadesi. Aşk ise belki de insanın gelişip serpilmesinin en yüce örneğini sunmaktadır. İnsani refahın nihai bir ifadesi. İşte bu bölümün konusu, iki şeyin birbiriyle nasıl ilişkili olduğudur.[3]

Boltzmann'ın kariyeri alışılmadık derecede fırtınalıydı. Mesleki yaşamının büyük kısmını ihtilaflara gömülü halde geçirmişti ve bu seminer de istisna sayılmazdı. Fiziği ve felsefeyi insani duyguların en yücesiyle harmanlayarak, aynı anda hem açık fikirli kişileri memnun etmeyi hem de dar görüşlü meslektaşlarını kızdırmayı başarmıştı. Tutucu fizikçiler felsefi gezintilerini akıl almaz bulmuşlardı. Dediğim dedik filozoflar bir fizikçinin sahalarında dolaşmasından hoşnutsuz kalmışlardı. İki taraf da aşkın bununla bağlantısının ne olduğunu kavrayamamıştı.

19. yüzyılın en büyük fizikçilerinden birinin, ömrünün büyük kısmını, geriye dönüp bakıldığında onu zamanının çok ötesine taşımış kavgalar vererek geçirmiş olması olağanüstü bir durumdur. Neticede bu kavga hem fiziki sağlığını hem de iç rahatlığını tahrip etmişti. Fakat öğrencileri ona tapıyorlardı. Dahası halka açık seminerleri her zaman, yelpazesi geniş iddialarının ve yavan mizah duygusunun çekimine kapılmış canlı bir kitleyle dolup taşıyordu.

Ne yazık ki aşk ve entropi seminerinin günümüze kalmış hiçbir deşifresi yoktur. Fakat birkaç kişi içeriği konusunda yaratıcı tahminlerde bulunmuşlardır. Boltzmann, Darwin'in evrim teorisinden çok etkilenmişti ve Avusturyalı fizikçi bunu sık sık erişilebilir enerji için verilen mücadele şeklinde çerçeveliyordu. Olduğumuz ve yaptığımız her şey, serbestçe enerjiye erişmeyi gerektirir. Boltzmann'ın muhtemelen bu fırsatı, söz konusu evrensel mücadelenin, içinde elbette aşkın da olduğu muazzam

3. Seminer birkaç yerde bahsedilmekte olup, içlerinde Broda'nın (1983) Boltzmann biyografisi ile Blackmore'un (1995) hayatının son dönemi ve felsefesi üzerine yaptığı değerlendirme vardır (s. 161).

bir özlem ve duygu yelpazesine sahip, karmaşık bir türü nasıl ortaya çıkarabilmiş olduğunu keşfetmek amacıyla kullanmıştı.[4]

Bu yolla, eldeki kitabın sorguladığı en temel konulardan ikisine değinmişti: Bir tarafta sınırlar; diğer tarafta da iyi yaşama özlemlerimizin doğası. Dolayısıyla Boltzmann'ın ağzından konuştuğum için yalnızca geçici bir özür dileyerek, bu son semineri yalnız bir gezegen için kaba bir kılavuz olarak yorumlamak istiyorum. Sınırlı bir dünyada insan olarak nasıl gelişebileceğimizi gösteren bir kullanım kitabı.[5]

Kalori Sayma

Fiziksel sağlıkla işe başlayalım. İnsanlar için fizyolojik terimlerle mükemmel bir işlevselliğe kavuşmanın anlamı nedir? Geniş hatlarıyla bu mesele, insanlar için gerçekten ve sahiden sağlıklı olmanın ne demek olduğunu sormaktan farksızdır. Elbette devasa bir sorudur bu. Bedenlerimiz milyonlarca yıl boyunca çok özel koşullar altında evrim geçirmiştir ve optimal sağlığa ulaşmayı sağlayan sistem gereksinimlerinden karmaşık bir küme geliştirmiştir. Fakat bu gereksinimlerin bazılarını anlamak görece kolaydır ve sağlıkla toplum arasındaki ilişki hakkında epey aydınlatıcıdır.

İçlerinde en dolambaçsız olanı bedenin enerji dengesidir. İnsanlar her gün sağlıklı bir beden ağırlığını korumak için belli miktarda kaloriye ihtiyaç duyar. Rakamı yaşa, boya, cinsiyete ve yapılan egzersiz miktarına göre değişir. Fakat genelde günde 1.500 ve 3.000 kalori arasında bir yerdedir. Gerekenden daha az

4. "Erişilebilir enerji" fizikte resmi bir tanıma sahiptir. Faydalı işler yerine getirmeyi sağlayan yeterli niteliğe sahip enerji demektir. Broda (1976) böyle bir değerlendirme ortaya atmıştır. Yaptığı yeniden kurgulama kuşkusuz bu bileşenlerden bazılarını içermektedir. Flamm (1983) Boltzmann'ın Darwin'e duyduğu hayranlığı anlatır. Bu bölümde yapılan yorumun dışında, *BBC Radio 4* için hazırladığım radyo dramam, çeşitli belgesel kaynaklardan yararlanarak söz konusu seminer hakkında kurgulaştırılmış bir değerlendirme sunmaktadır: *https://timjackson.org.uk/plays/tj_papas_clean_suit/*.

5. Bu çıkarımlardan bazılarını ilk kez, altta yatan termodinamik kanunlarına hakkında daha ayrıntılı içgörüler taşıyan *Material Concerns*'te (Jackson, 1996) irdeledim.

kalori alındığında bedeniniz solar ve zayıflar. Düzenli şekilde ihtiyaçtan fazlası alınırsa kilo alırsınız. Kalori sayma fikri belli bir sebepten ötürü ortaya çıkmıştır. Enerji dengesi, sağlıklı bir yaşamı koruma mücadelesinde kritik yere sahiptir.[6]

Kalori sayımı, ister inanın ister inanmayın, fizikteki en temel kanunlardan biri üzerinden işler: Termodinamiğin ilk yasası. Kaloriler birer enerji ölçütüdür. Termodinamik ise enerji dönüşümlerinin incelenmesidir. İlk yasa bize, enerjinin fiziksel dönüşümlerde her zaman korunduğunu söyler. Tükettiğimiz kaloriler bedenimiz içindeki fiziksel süreçlerde dönüşüme uğrar. Fakat bu süreçte enerji her zaman korunur.

Bedenlerimiz enerjiyi temel işlevleri sürdürmek için kullanır: nefes alma, dolaşım, sindirim, hücrelerin yeniden üretimi ve büyüme. Ayrıca fiziksel egzersizler, yürüme, koşma, eşyaları kaldırma için de enerjiye ihtiyaç duyar. Tükettiğimiz kalorilerden geriye kalan her şey bedenimizde yağ (bir kimyasal enerji formu) olarak depolanır. İlk yasanın devreye girdiği yer burasıdır. Kalori alımınız, fiziksel faaliyetlerle harcadığınız miktara ek olarak sizi hayatta tutmak için gereken temel idame ettirici enerjiyi aşarsa, fazla enerji genelde yağ olarak bedende depolanır. Elbette benzer şekilde, kalori alımınız bu iki şeyi karşılamada yetersiz kalırsa kilo kaybedersiniz çünkü bedeniniz enerji ihtiyacını karşılamak için yağ (ve neticede kas) yakmaya başlar. İnsan bedeni termodinamik bir organizmadır. Termodinamik yasalara uyar.

İyi fizyolojik sağlık kısmen çok fazla miktarda kaloriyle çok az kalori arasında bir denge halidir. Sürekli çok az kalori alırsanız, er ya da geç açlıktan veya yetersiz beslenmeden ölürsünüz. Fakat devamlı bedeninize gerekenden daha fazla kalori alırsanız, zamanla aşırı kilo alır ve neticede obez olursunuz. Aşırı kilolu olmak, hipertansiyon (artan kan basıncı) ve hiperglisemi (kanda yüksek glikoz düzeyi) gibi rahatsızlıklara yakalanma şansınızı arttırır. Nitekim bunlar da kalp krizleri, inmeler ve diyabet gibi aktarılabilir olmayan (yahut "yaşam tarzına bağlı") hastalıklara

6. "Kalori" terimi yaygın bir şekilde kilokalori'nin (kcal) kısaltması olarak kullanılmaktadır. Gıdaların enerji miktarını gösteren bir ölçüttür: 1 kcal yaklaşık 4,2 kilojule eşittir.

yakalanma riskinizi arttırır. Yaşam tarzına bağlı hastalıklar ömür sürenizi kısaltır, yaşam kalitenizi aşağıya çeker ve bulaşıcı hastalıklara direncinizi düşürür.[7]

Sağlığın tamamı elbette kalori saymaktan ibaret değildir. Kaloriler farklı türlerde karşımıza çıkarlar. Proteinler, karbonhidratlar, lifler, mineraller, vitaminler: Bunların hepsi daha düzgün bir sağlık için olmazsa olmaz şeylerdir. Aralarında denge tutturmak çok önemlidir. Kaliteleri de öyle. Örneğin şekeri kan dolaşımına yavaş sokan "iyi" kaloriler, enerjinin tamamını aceleyle dolaşıma salan "kötü" kalorilerden daha iyidir. Vücut metabolizması, sürekli yüksek "glisemik endeksli" (GE) gıdalara maruz kaldığında kan şekerini dengelemekte zorlanır. Zamanla bu kronik dengesizlik ciddi sağlık sorunlarına yol açar.[8]

Kısaca sağlıklı organizma tamamen büyüdükten sonra, tüketimi sürekli ve amansız bir şekilde arttırarak değil sağlıklı bir denge tutturarak kendisini hayatta tutar ve saldırılardan korur. Aristotelesçi terimlerle mükemmel bir fizyolojik işleyişin "erdemi" iki yandan iki farklı ve belirgin "kötülükle" kuşatılmıştır: Bir tarafta eksik beslenme, diğer tarafta ise aşırı beslenme. Erdemli fizyolojik işleyiş (mükemmel sağlık) bu ikisi arasında bir yerdedir.

Denge Dışı

Peki bu titiz denge, büyümek için tasarlanmış bir ekonomik sistemle karşılaştığında ne olur? Bu ciddi şekilde bağlama bağlıdır. İşin içinde eksiklik varsa (çok az gıdanın olduğu bir yerde)

7. Kilo ve aktarılamayan (yaşam tarzıyla bağlantılı) hastalıklar arasındaki bağlantı için bkz. *https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/obesity-and-overweight.* Algılanan risk faktörü: *https://www.thelancet.com/journals/landia/article/PIIS2213-8587(20)30274-6/fulltext.*

8. Glisemik endeks "kandaki glikoz düzeyine etki etme şekillerine göre gıdalardaki karbonhidratların görece sıralanmasıdır. Düşük GE değerli (55 veya altı) karbonhidratlar daha yavaş sindirilir, özümsenir ve metabolizmaya alınır, kandaki glikozda daha düşük ve ağır artışlara yol açarlar, bu sebeple genelde insulin düzeylerini de yavaş arttırır." Bkz. *https://www.gisymbol.com/about-glycemic-index/.* Ayrıca bkz.: *https://www.hsph.harvard.edu/nutritionsource/carbohydrates/carbohydrates-and-blood-sugar/.*

büyüme sağlığın lehine işler. Fakat aşırılık söz konusu olduğunda (yani halihazırda aşırı gıda olduğunda) sürekli fazlasından keyif almak felaket reçetesidir. Önceki bölümde üzerine eğildiğimiz daha genel bir durumun belirgin bir örneğidir. Daha fazlası sadece yeterince bulunmadığında daha iyidir. Zaten aşırılık söz konusuysa işleri yalnızca daha da kötüleştirmeye yarar.

Kapitalizmin trajedilerinden biri, beslenme gibi temel bir şeyde bile hem eksikliği hem de aşırılığı idare etme şeklidir. Dünya genelinde beş çocuktan biri, yetersiz beslenmenin neden olduğu fiziksel gelişememeden mustariptir. Yine de 18 yaş üstü yetişkinlerin neredeyse beşte ikisi aşırı kiloludur. Dünya genelinde obezite 1975'ten bu yana üç kat artmıştır. Çocuklukta obezite çarpıcı bir rakamla on misli artmıştır. Hayat tarzıyla bağlantılı hastalıklarla karşılaşma ihtimalinin de ivme kazanması hiç de şaşırtıcı değildir. Bugün yetersiz beslenmeye kıyasla obezite daha çok insanı öldürmektedir.[9]

Sık sık obezite salgınıyla mücadele etmenin ne kadar karmaşık olduğunu duyarsınız. Uzmanlar besinsel, psikolojik ve fiziksel etmenlerin arasındaki karmaşık etkileşimden bahsederler. Birkaç yıl önce bir kamu araştırması, bu ilişkileri haritalandırmaya çalıştı. Çalışmanın sonucunda çıkan görsel "obezite sistem haritası" öyle karmaşıktı ki, bilgilendirici bir şeyden çok yoğun bir makarna tabağına benziyordu. Sorunun sözüm ona karmaşık yapısı dışında, bir şeyleri anlama ve iletme noktasında neredeyse tamamen faydasızdı. Dahası niyetlenen şey asla bu olmasa da sorunun kaynağındaki nedenleri ortadan kaldırmaya dönük her tür toplu gayreti etkili bir şekilde sona erdirmişti.[10]

9. Beş çocukta bir: *https://www.who.int/nutgrowthdb/jme-2019-key-findings.pdf.* Yetişkinlerin beşte ikisi ve obezite artışı: *https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/obesity-and-overweight.* Çocuklarda obezite: *https://www.medicalnewstoday.com/articles/31970#Childhood-obesity-10-times-higher;* ayrıca bkz.: *https://www.cdc.gov/nchs/data/hestat/obesity_child_11_12/obesity_child_11-12.htm.* Hayat tarzıyla bağlantılı hastalıklardaki ivmelenme ve obeziteyle bağlantı: *https://www.telegraph.co.uk/global-health/climate-and-people/mapped-global-epidemic-lifestyle-disease-charts/.*

10. Harita şurada bulunabilir: *https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/296290/obesity-map-full-hi-res.pdf*

Aslında sorunun altında yatan temel dinamik müthiş ölçüde basittir. Sağlıklı beden ağırlığı, kalori girdisi ve fiziksel egzersiz arasındaki dengeyle belirlenir. Gıda sektörünün ekonomik modeli hep daha fazla gıdanın satılmasına bağlıdır. Eğer hepimiz daha faal hale gelirsek, bir noktaya kadar tüketimdeki artışı engellememiz mümkün olabilir. Fakat faal değiliz. Doğrusu tam tersi geçerli. Genel olarak insanlar, özellikle de zengin ülkelerde yaşayanlar, bir süredir fiziksel anlamda daha az faaldirler.

Dünya genelinde yetişkinlerin neredeyse %30'u (yüksek gelirli ülkelerde %37'ye çıkmaktadır) bugün sağlıklarını düzgün şekilde korumak için yetersiz miktarda fiziksel faaliyet gerçekleştirmektedir. Bu esnada hazır gıdanın (genelde yüksek kaloriye sahiptir) küresel getirisi çarpıcı miktarda artmıştır. Fiziki faaliyetlerin azlığı, hazır kalorilere hızlıca erişimle birleşince, kalori dengesi kaçınılmaz bir şekilde aşırılığın yönüne sokmuştur. Gıda üretim sisteminin içine gömülü kâr güdüsü bu dengesizliği daha da ileriye itmektedir.[11]

Birey olarak her birimiz, ilkesel olarak bu kötü teşviklere direnebiliriz. İyi bir başlangıç noktası çocuklarımıza daha faal yaşamlar için birer temel sunmaktan geçecektir. Daha genç kişiler için egzersiz yapmak, kesinlikle çok daha kolaydır. Kasları daha güçlüdür; metabolizmaları daha hızlıdır; eklemleri daha esnektir. Gençler sağlam fiziksel faaliyetler için tasarlanmışlardır adeta. İşte bundan ötürü, dünya genelinde okul çağındaki ergenlerin %80'inden fazlasının, bugün yeterince fiziksel faaliyette bulunmamaları şoke edicidir. Bu durum, aşırı kalorili bir dünyada yaşanmayı bekleyen bir trajediden farksızdır.[12]

Gençken başlamanın bir diğer sebebi, elbette gençliğin vahim derecede kısa ömürlü doğasıdır. Beden olgunlaştıkça metabo-

11. Yetersiz fiziksel faaliyet düzeyleri için örnek olarak bkz. Guthold vd, 2018. Fiziksel aktivitelerle ilgili veriler aynı zamanda Dünya Sağlık Örgütü'nün Küresel Sağlık Gözlemi aracılığıyla bulunabilir. Çevrimiçi kaynak: *https://www.who.int/gho/ncd/risk_factors/physical_activity/en/*. Hazır gıdalardaki artış üzerine bkz.: *https://www.frachisehelp.com/industry-reports/fast-food-industry-analysis-2020-cost-trends/*.

12. Genç insanlarda hareketsizlik: *https://www.who.int/gho/ncd/risk_factors/physical_activity/en/*.

lizma değişir. Hastalıkların saldırılarına uğrarız ve kazalarla hasar alırız. Eskiden dinç ve zinde olan yapımızı kolayca koruma yetimiz azalır. Ona en çok ihtiyaç duyduğumuz anda, kendimize yardımcı olma becerimiz gerilemeye başlamış gibidir. Fizyolojik geri bildirim mekanizmalarının her biri bizi başarıdan bir kat daha uzaklaştırır. Kilomuz arttıkça düzgün bir şekilde egzersiz yapmamız güçleşir ve döngüyü pekiştirmiş olur.

Obezitenin hareketliliğimiz üzerinde etkileri vardır. Hareketsizlik ise fiziksel sağlığın yanı sıra zihinsel sağlığımıza da etki eder. Moralimiz düştükçe bizi rahatlatacak yemeklere yöneliriz. Bedenimizin gerçekten ihtiyaç duyduğu şeyle arzuladığımız şeyleri karıştırmak çok kolaydır. Su, uyku veya temiz hava gibi şeylerde basit bir eksiklik, şekere, doymuş yağa veya karbonhidrata duyulan onulmaz bir ihtiyaçmış gibi görünebilir. Fakat şeker özlemine yenik düşmek insulin dengemizi altüst eder, böbreklerimizle böbrek üstü bezlerimizi aşırı çalıştırır ve bedenlerimizi bitmek bilmez bir şeker bağımlılığına sokar. Gıda endüstrisi için iyi haber. Bizim içinse felaket.[13]

Sonuçları tamamen öngörülebilirdir. Diyabetler, yüksek kan basıncı, solunum problemleri, sırt ve eklem ağrılarıyla artan demans riski. İlk tahminler, koronavirüs kaynaklı ölümlerin yaklaşık dörtte üçünün altında en az bir sağlık sorununun yattığına işaret ediyordu. Covid-19'la "eşzamanlı hastalıkların" hepsi korkutucu derecede bilindik hastalıklardı. Çoğu bir şekilde obeziteyle bağlantılıydı.[14]

Bu dengesizliklerden ne kadar çok çekersek, işler o kadar kötüleşir. Hareketlilik azaldıkça kaslar zayıflar ve eklemler katılaşır. Bir gün yerden bir şey almak için eğiliriz (yıllar geçtikçe giderek zorlaşan bir işe dönüşür) ve bir şeyler durumu ele verir. Gençlik yıllarının o kolay hareketliliği belli ki tamamen geride kalmıştır ve hayatımızın geri kalanını hareketsiz halde geçir-

13. Şeker üzerine bkz. Lustig, 2014. Ayrıca bkz. *Sugar, The Bitter Truth*': *https://www.youtube.com/watch?v=dBnniua6-oM.*

14. Covid-19'daki eş hastalıklar üzerine bkz. Gold vd, 2020; ayrıca bkz. *https://www.cdc.gov/mmwr/volumes/69/wr/mm6913e2.htm?s_cid=mm6913e2_w.* Covid-19 hastalığının ciddiliğinde obezite bilindik bir risk etmeniydi: *https://www.thelancet.com/journals/landia/article/PHS2213-8587(20)30274-6/fulltext.*

me riskiyle karşılaşırız. En azından ciddi derecede gerilemiş bir yaşam kalitesini kabullenmeye başlarız. Daha az faal hale geliriz, sağlığımız geriler, potansiyelimiz azalır ve daha mutsuz oluruz. Hayatımızın geri kalanı boyunca, fiziksel sağlığımızdan bekleyebileceğimiz en iyi şeyin bu olduğuna inanmaya başlarız.[15]

Kontrolü Geri Alma

Bunların hiçbiri gerekli değildir. İlkesel anlamda, hayatımızın herhangi bir safhasında fiziksel sağlığımızın kontrolünü geri kazanmamız hepimiz için mümkündür. Daha iyi beslenmek, daha fazla (veya farklı şekillerde) egzersiz yapmak, hayat tarzımızı değiştirmek, parçaları toplamak ve bedenin özlem duyduğu o dengeyi geri kazanmak. Bireysel düzlemde gösterilmesi mümkündür. Fakat toplumsal hastalıkların istatistiki akıntısını etkisizleştirmek, altında yatan dinamikle yüzleşmemizi gerektirir. Bu dinamiğin iki bileşeni vardır: Bir tarafta insan doğası, diğer taraftaysa ekonominin yapısı.

Doğamıza karşı gelmenin ne kadar zor olduğu, bunu deneyen herkes için açıktır. Çok özel bir dünyada, çok özel bir zamanda evrim geçirdik. Biyologların deyimiyle evrimsel adaptasyon ortamı (yani bir tür olarak "büyüdüğümüz" yer) rafine şekerler ve doymuş yağlar gibi yüksek enerjili gıdaların feci derecede zor bulunduğu bir yerdi. Bunlara daha iyi erişmek başkaları karşısında bir avantaj sunmaktaydı. Yoğun olması beklenen bir kalori patlaması yaşandığında "iyi hissettiren" kimyasal dopaminlerle beyinlerimiz bizi ödüllendirmeye başlamıştır. Yüz binlerce yıl sonra hâlâ bunu yapıyoruz.[16]

Bir formda olma paradoksu içine sıkışmış durumdayız. İnsan organizması kalorinin kıt olduğu bir ortama uyum sağlamıştır. Kapitalist ekonomiyse aşırı kalori sunacak şekilde evrim geçir-

15. Şekerin bel ve eklem ağrıları üzerine etkileri: *https://www.spinemd.com/vtfc/news/this-just-in-over-consumption-of-sugar-contributes-to-muscle-joint-pain;* Eivazi ve Abadi, 2012.
Ödül öğrenimi üzerine daha fazlası için bkz. Sterling, 2020. Ayrıca bkz. *https://greattransition.org/publication/why-we-consume.*
16. Eddington, 1929, s. 74.

miştir. Kıtlığın olduğu ortamda bu gıdaları arzulamak "uyumsaldı". Sağ kalmaya uygunluğumuzu arttırmıştı. Bol oldukları bir ortamda aynı arzu zararlı ve işlevsizleştirici olabilir. Bir zamanlar sınırlı olan bu kaynakları devasa eksikliklerin olduğu yerlerde erişilebilir kılarak, kapitalizm bize bir hizmette bulunmuştur. Ekonomik kârlılığın hep daha fazlasını satmaya bağlı olduğu bir model yaratmasıyla da bizi ciddi bir tehlikenin içine atmıştır.

İnsan sağlığına kalori alımını sürekli artırarak ulaşılamaz. Sürekli artan gıda tüketimiyle bağdaşmaz. Sağlık ve üssel büyüme birbiriyle uyumsuz refah modelleridir. Kendi halimize bırakıldığımızda, basit kılavuzlardan başka hiçbir şey olmadığında ve baştan çıkarıcı şeylerle etrafımızı çevrelediğinde, şeker ve yağ karşısında dopamin tepkimizin cazibesine direnmek demirden bir irade gerektirir. Hele kasıtlı olarak bu direnci baltalayan mesajlarla çevrilmiş haldeysek. Erdemi korumak (Aristotelesçi anlamda), istatistiksel açıdan büyümeyi temel alan bir ekonomik modelde imkânsızdır.

Sağlık dengeleyici bir fiildir. Beslenmemiz, fizyolojimiz ve hayattaki tercihlerimiz arasında oynanan bir danstır. Öğrenmek zorunda olduğumuz bir zanaattır. Kimi zaman zor yolla. Buna rağmen çocuklarımıza bunu öğretmiyoruz. Onlara canlılığın kolay olduğu o ilk yıllar geride kaldığında, sağlıklarını korumak için ihtiyaç duyacakları becerilerden veya dirençten hiçbir şey vermiyoruz. Durum bundan da kötü. Çocuklarımıza saldırgan pazarlama stratejileri için elverişli numuneler gibi davranıyoruz. Onları uzun vadeli sağlıkları için yıkıcı olması kaçınılmaz beslenme alışkanlıklarına sokacak imkânsız ayartmalara maruz bırakarak, hastalıkları hızlandırmak için elimizden gelen her şeyi yapıyoruz. İnsanlara gençliğin sona ereceği zamana hazırlanmayı da öğretmiyoruz. Kaçınılmaz bir şekilde yaşlandıkça işler değişir. 100 metre dünya rekorunu kıramayacaksınız. Şiddetli temasların yaşandığı sporlarda kendinizi geliştiremeyeceksiniz. Bedeninizin belli sınırları olduğunu kabul etmek zorunda kalacaksınız.

Bunların hiçbiri bizi uzun, sağlıklı ve faal yaşamlar sürdürmekten alıkoymaz. Fiziksel sağlığın doğasını anlama ve iletmede başarısız olarak bu ihtimali bizzat biz ortadan kaldırırız.

Talihsiz olan bunu yapmamız değildir. Aksine bunu kâr adına yapmamızdır. Büyüme adına görmezden gelmemizdir. Kasten aşırılığı ilerlemeyle karıştırmamızdır. Bu neredeyse hiç bağışlanamayacak bir şeydir.

Bugün bile dünyanın her yerinde yaşanan sağlık krizinde, kapitalizmin oynadığı rolü önemsizleştirme eğilimindeyiz. Bu trajik bir hatadır. Zaman geçtikçe bizi bu noktaya taşıyan eğilimler daha da kötüleşecektir. Altta yatan yanılgıyı benimseyerek ve anlayarak onu geriye çevirme şansına kavuşabiliriz. Kapitalizm en temel sınırlara bile saygı göstermemiştir: Sağlığımızı ve canlılığımızı düzenleyen ve koruyan sınırlar. Büyümenin ötesinde, sadece erişilebilir olmakla kalmayıp arzulanan sağlık anlamında bir refah modeli yatmaktadır. Kolayca boyun eğdiğimiz modelden katbekat daha iyidir.

Kaosun İçinden Çıkan Düzen

Genel hatlarıyla, sağlığın bedenin düzeni yaratma ve koruma becerisine bağlı olduğunu söyleyebiliriz: hücreleri yenileme, çürümeyi önleme, optimal dengeyi tutturma ve mükemmel işlevselliğe ulaşma becerisi. Öldüğümüzde bu beceri ortadan kalkar ve fiziki bedenin özenle korunan yapısı hızla bozulmaya başlar: İçsel düzenini kaybeder. Kısa süre içinde vücudun maddi bileşenleri bile çözülüp daha kaotik ve düzensiz bir duruma dağılır.

Düzenden kaosa giden bu hareket hekim Arthur Eddington'un zamanında doğanın "en yüce" yasası dediği şeyin belirgin ifadelerinden biridir: termodinamiğin ikinci yasası. 1927'de verdiği Gifford Seminerlerinde Eddington şu yorumda bulunmuştu:

> Birisi size, evrenle ilgili gözde teorinizin Maxwell'e ait denklemlerle bağdaşmadığını gösterecek olsa durum Maxwell'in denklemleri için hiç de iyi olmaz. Gözlemlerle çelişki içinde olduğu görüldüğünde, bu deneyciler bazen işleri yüzleri gözlerine bulaştırırlar. Fakat teorinizin, termodinamiğin ikinci yasasına uymadığı görülürse size hiçbir ümit veremem. Çok derin bir aşağılanmayla çökmekten başka hiçbir seçeneği yoktur.[17]

17. Boltzmann'ın meşhur entropi yasası ilk kez 1877'de yayımlandı (Boltzmann, 1877; Flamm, 1983). Entropi ilk kez 1865'te Rudolph Clausius tarafından tanımlandı (Flamm, 1883).

Termodinamiğin ikinci yasası bize entropinin (düzensizlik) her zaman artma eğiliminde olduğunu söyler. İkinci yasaya yaptığı yorumla, entropiyi soyut bir kavramdan gündelik yaşamlarımızda hemen tanınabilecek bir şeye dönüştüren Boltzmann'dı. Tam tersinden ziyade, şeylerin daha düzenli bir durumdan daha kaotik bir duruma geçme eğiliminde olduğunu söylemiştir.[18]

Muhtemelen aklınıza binlerce örnek gelebilir. Bir ergenin yatak odasını sürekli düzenli tutma savaşı. Temel araç gereçlerin yavaş yavaş yıpranması. Eski bir aile arabasının bakımı için duyulan artan ihtiyaç. Onları kesinlikle düzenli bir şekilde kaldırsanız da kulaklık kablonuzun anormal bir şekilde dolaşması. Bu fenomenler bize doğal gelecek kadar bilindik şeylerdir. Önemli bir hakikati yansıtırlar.

Kendi başlarına bırakıldıklarında fiziksel sistemlerin genel eğilimi, düzenden kaosa geçmeleridir. Tersinin yaşandığı bir dünya olasılık dışıdır. Bahçe kulübeleri, mutfak çekmeceleri ve çocukların yatak odaları zaman içinde kendiliğinden düzene girmezler. Kablolar, iplikler ve halatlar kendiliğinden çözülmezler. Dünyayı kaosa sürükleyen eğilime karşı koymak sürekli çaba gerektirir. Termodinamik terimlerle bu "çaba" duruma erişilebilir enerjiyi uygulamak demektir. Bedenimizde bu iş ciğerlerimize ve çarpan kalbimize aittir. Ekonomide ev işleri, tamir atölyeleri ve bakım sözleşmelerinin işlevi budur. Dünyanın atmosferindeki istikrar ise karbon döngüsünün işidir.

Düzen evren içinde kesinlikle olası bir şeydir. Hayatın kendisi bunun ispatıdır. Fakat entropi yasası bize buna erişme konusunda ciddi bir şey söyler. Süreç içinde düzen yaratmak için kullandığınız enerji giderek azalır. Enerjinin kendisi iş yaptıkça düşük entropiden yüksek entropiye geçer. Duruma enerji uy-

18. Açık, dağılmaya hazır sistemlerin termodinamikleri, ikinci yasanın ilk formüle edilmesinden yaklaşık bir yüzyıl sonra, özellikle Nobel ödüllü fizikçi Ilya Prigogine tarafından geliştirildi. Sağlam bir şekilde Boltzmann'ın entropik süreçlerin doğasıyla ilgili içgörülerine dayanmaktaydı. Bu denge dışı termodinamiğe erişilebilir bir rehber bulmak için örnek olarak Prigogine ve Stengers'in (1984) kitabı *Order Out of Chaos*'a bakınız. Geriye dönülmezlik açısından ikinci yasanın çıkarımlarına ilişkin bir açıklama için bkz. Coveney ve Highfield'in (1991) *The Arrow of Time* eseri.

gulayarak, düzenin hâkim olduğu küçük bir sığınak yaratsanız bile, sistemin genelindeki entropi artar. Çekmecenin düzenliliği, insan bedeninin zindeliği, ekonominin ilerleyişi ancak belli bir maliyetle mümkün olur.[19]

Entropinin tersine çevrildiği her hamlenin bir bedeli vardır. Bu bedel toplam entropideki artıştır. Erişilebilir enerji erişilemez hale gelir. Düşük entropisi yüksek entropiye dönüşmüştür. Evren öncekinden biraz daha düzensiz hale gelmiştir.

Belki yatak odanızı sadece kas gücünüzü kullanarak düzenlediniz. Bedeninizdeki kimyasal enerji, kaslarınız tarafından şeyleri kaldırmak, onları yerleştirmek, taşımak, kaldırmak, hareket ettirmek için kullanılmıştır. Kaslarınızdaki enerji harekete ve ısıya dönüşür. Çevreye dağılır. Artık daha fazla iş yapmak için kullanılamaz. Entropi yasasının mantığı, odayı düzenleyerek yarattığınız düzenin süreç içinde yarattığınız entropiden her zaman düşük olmasıdır.

"Mikroskopik Bir Sis"

Termodinamik yasalarını bir oyunun kuralları üzerinden ifade eden popüler bir formülasyon vardır ve bu oyunda,

1- Asla kazanamazsınız.
2- Berabere bile kalamazsınız.
3- Asla oyunu terk edemezsiniz.

Dünya gezegeninde yaptığımız her şey (ve bildiğimiz kadarıyla evrendeki diğer yerlerin hepsi için de aynısı geçerlidir) ikinci yasaya tabidir: Berabere bile kalamazsınız.[20]

Odanın düzenlenmesi için geçerli olan ekonominin tamamı için de geçerlidir. Uygarlık yaratmak devasa bir uğraştır. Bunu yapmak için devasa hacimde erişime açık enerjiye ihtiyacınız

19. Bu çerçevede sayısız benzer formül vardır. Özgün kaynağın C.P. Snow'a ait olduğuna inanılmaktadır: *https://en.wikiquote.org/wiki/Thermodynamics*
20. Güneş aynı zamanda, yüzyıllar önce kömür, petrol ve doğal gaz yataklarında hapsolmuş erişilebilir enerjinin özgün kaynağıdır. Güneşin ücretsiz hediyesi: Georgescu-Roegen, 1971, s. 21.

vardır. Modern toplumumuz fosil yakıtlar üzerine inşa edilmiştir. Kömür, petrol ve doğalgazdaki kimyasal enerjiler bize türlü türlü mucizeler sunmuştur. Bu yakıtlar termodinamik oyunu oynamamız için inanılmaz bir fırsat vermiştir. Ama kazanma fırsatını değil. Yandıkça enerjileri ısı olarak etrafa yayılır. Bu yakıtlarda yakalanmış karbon atmosfere yayılır ve tam da ikinci yasanın öngördüğü gibi iklim değişikliğine yol açar. Entropi kaçınılmaz bir şekilde artar.

Sürdürülebilir bir dünya için elimizdeki en iyi şans, her gün yeryüzüne güneş enerjisi olarak gelen yenilenebilir enerji kaynaklarını kullanmaktır. Bu enerji fotosentez süreciyle yakalanır. Gıda zincirimizi destekler. Faydalı işler yapma becerimizi sağlar. Ayrıca rüzgârı ve dalgaları da yaratır. Biyosferdeki su ve besin maddesi döngülerinin itici gücüdür. Isı, elektrik ve iş üretmek için bundan yararlanmak, erişilebilir (düşük entropi) enerji dalgası üzerinde sörf yapmak gibidir. Herman Daly'nin doktora danışmanı Nicholas Georgescu-Roegen şöyle demiştir: "Varoluşumuzun güneşin ücretsiz bir hediyesi olduğunu söyleyen fikre, geçmiştekinden farklı bir şekilde geri dönmek zorundayız."[21]

Sorun bu hediyenin bile tamamen ücretsiz olmamasıdır. Güneşin gitgelleri devasadır. Sadece birkaç günlük bir gün ışığı, enerji açısından tüm doğal kaynakların stokundan daha büyüktür. Fakat yeryüzüne "ince bir yağmur, neredeyse mikroskobik bir sis gibi" son derece düşük bir yoğunlukla düşer. Yararlı olabilmesi için bu enerjinin yoğunlaştırılması ve yakalanması zorunludur. Yakalamak içinse malzemelerden faydalanmalıyız. Bunlar da erişilebilir enerjinin kullanılmasına ve daha fazla entropi yaratılmasına bağlıdır. Güneş enerjisi akışı ücretsizdir. Fakat onu yakalamanın malzeme, enerji ve düzensizlik açısından bir maliyeti vardır. Nereye bakarsak bakalım düzen yaratma süreci bedelsiz olmaz.[22]

Sadece düzen yaratmak için değil onu korumak için de bu bedelin ödenmesi gerekir. Finansal amortismanın, hem kurumsal

21. Mikroskopik sis: Georgescu-Roegen, 1975, s. 371.
22. Maddi malların sembolik rolü, bkz. Belk, 1988; Belk vd, 1989; Douglas ve Isherwood, 1996.

hem de ulusal düzlemdeki standart muhasebe pratiklerine sıkı sıkıya dahil edilmesinin bir sebebi vardır. Sermaye ekipmanlarının "yıpranma paylarını" değerlendirmek için oradadır. Bol güneşli bir dünyada kendi başlarına bırakıldıklarında, fiziksel varlıklar dağılıp parçalanma eğilimindedir. Kullanımları bu süreci hızlandırma eğilimindedir. Demir pasa dönüşür. Beton toza döner. Silikon çipler bile zamanla çözülür. Amortisman entropinin kaçınılmaz ilerleyişinin ekonomik tezahürüdür.

Ekonomi büyüdükçe bu maliyet de artar. Sınırsız bir ekonomi (sınırsız büyümenin nihai sonu) sınırsız bir amortisman ve aşınma demektir. Sınırsız bakım maliyetleri. Entropinin yükselişini tersine çevirmek için sınırsız bir mevcut enerji ihtiyacı. Günün sonunda büyüme miti termodinamik bir imkânsızlıktır.

Oyunda Kalma

Kültürümüzün üzerinde bir tür kibir dolanmakta. 1983'te Reagan'ın sınırları teşvik etmeyi reddetmesinde yatan kibir. Bugünkü yeşil büyümenin kibri. Bağımlı bir kumarbaz ve hayal dünyasında yaşayan bir narsistin kibri. Doğaya meydan okuyabilir ve kazanabilirim. Zorlukları aşıp işin içinden sıyrılabilirim. Kuralları yıkan kişi olabilirim. Oyunu yenen kişi.

İyi sağlığın basit bir idare meselesi olduğuna duyduğumuz inançta bu kibri görebiliriz. Obezitenin ivme kazanması ve hayat tarzıyla bağlantılı hastalıkların artması kapitalizmin hatası değildir. Hata insan doğasındadır. Tek yapmamız gereken milyonlarca yıllık evrimi tersine çevirmek ve beyinlerimizi yeniden yapılandırmaktır. Kapitalizmle uğraşmadan önce gelin bunu düzeltelim. Ne kadar zor olabilir ki? Termodinamik sınırlara kafa tutup sonsuz bir ekonomik büyümeyi zorlamamızda da bunu görmekteyiz. Amansız bir genişleme için ödediğimiz entropik bedel kimin umurunda? Kaosu başka yerlere ithal etmek mümkün olduğu sürece kendi ufak köşemizde düzeni sağlamamız hâlâ mümkündür. Ve asla dönüp bize musallat olmayacağını umabiliriz.

Boltzmann'ın Viyana'da verdiği seminerden yüzyılı aşkın bir zaman sonra, kaos kapımızı tıklatmaktadır. Oyunun kurallarını

görmezden gelmenin entropik bedeli her yanımızda belirgin bir şekilde görünmektedir. Acil iklim durumunda. Biyoçeşitlilik krizinde. Koronavirüsün en temel inançlarımız ve varsayımlarımız üzerine açtığı tuhaf savaşta. Talepleri her geçen gün daha ezici hale gelmektedir. Bedeli de sürekli yükselmektedir. Verdiği mesaj, oyunu oynamak için yanlış yolu seçmiş olduğumuzdur. Kuralları görmezden gelmenin ve yeniden yazmanın işe yaramayacağı.

Peki ya oyunda kalmanın başka bir yolu varsa? Kurallara saygı duyan bir yol. Kurallar içinde iyi yaşamayı öğreneceğimiz bir yol. Hayal ettiğimizden bile daha iyi yaşamanın yolu. İşte burada aradığım refah ve iyi yaşam vizyonu budur. Büyüme sonrası dünyayı tasavvur ederken, sınırlı bir gezegende iyi yaşamanın güçlüğü karşısında ya budalalığa varan bir naifliği ya da telafi edilmez biçimde yenilgici bir tutumu benimsediğimize inanmaya teşvik edilmekteyiz. Ancak termodinamik sınırlar ve insan refahının doğasına bakan tüm ciddi incelemeler tam tersini söylemektedir. Önümüzdeki güçlük, insanın daha büyük refah düzeylerine duyduğu özlemlere maddiliğin kılavuzluk edeceği yolları ve araçları bulmaktır.

Bu yolu izleyebilmek için daha fazla sloganını arkada bırakmak zorundayız. Refahın özü büyüme değil dengedir. İş fizyolojik işlevselliğe geldiğinde, bu son derece açık ve nettir. Büyüme organizmanın gelişmesinde çok özel bir aşamadır. Bu aşamanın ötesine geçildiğinde aşırılık, fiziksel sağlığımız için eksiklik kadar tehlikelidir. Büyüme toplumsal büyüme açısından, eksikliğin yerini tam da aşırılığa bıraktığı noktada zarar verici bir metafora dönüşür. Optimal sağlık otomatikman bir denge dinamiğini somutlar. Amansız büyümede yatandan taban tabana farklı bir dinamiktir.

Bana Aşkı Satın Alamaz

Fiziksel sağlık alanının ötesinde çok daha şaşırtıcı bir zemin uzanır. Fizyolojik işlevsellik doğası gereği maddidir. Fizyolojik sağlığa ulaşmak belli başlı, asgari maddi koşulların karşılanmasını gerektirir. İyi beslenme, yeterli su kaynağı, düzgün egzersiz,

zararlı unsurlardan korunma. Bunların hepsi ortadan kaldırılması imkânsız bir maddiliğe işaret eder. Önceki bölümde (Şekil 1) gördüğümüz diğer sağlık formları bundan oldukça farklıdır. Esasen ilişkilidirler. Özneler ve bu ilişkilerin konularında yatan maddiliğin ötesinde hiçbir *apriori* maddilik dayatmazlar.

Kimlik, bağlılık, rol, amaç, ait olma, arkadaşlık, kendini gerçekleştirme, aşk: Bunlar mükemmel bir psikolojik sağlığın özellikleridir. Herkesin kabul edeceği gibi bizler sık sık bu maddi olmayan ihtiyaçları maddi şekilde tatmin etmeye çalışırız. Duygusal yaşamlarımızda tüketim mallarının oynadığı sembolik rol ayrıntılarıyla belgelenmiştir. Moda, hediyeler verme, görünüş tümüyle maddi şeylerin esnek dolaşımına bağlıdır.[23]

Mübadele bunların çoğu için temel bir unsurdur. Fakat bu mübadeleyi somutlaştırmak (tüketici kapitalizmde sürekli yaptığımız gibi) tehlikelidir. İlişkisel sağlığın doğasını karartarak, Beatles'ın 1964 tarihli hit şarkısı "Can't Buy Me Love"da [Bana Aşkı Satın Alamaz] vurguladığı gibi onu zayıflatma tehlikesine düşeriz. Duygusal ifadelerin yerine maddi mübadeleleri koymak, aşka zarar vermenin yüzde yüz garantili yöntemlerinden biridir.[24]

Bu aşkın tamamen termodinamik oyundan kaçtığı anlamına gelmez. Aşk ve entropi birbiriyle yakından ilişkilidir. Aşk termodinamik bir evrenin yeni boy gösteren bir özelliğidir. Maddi şeyler arasında kurulmuş bir ilişkidir. Kendisini maddi bir dünya içinde ifade eder. Aşk olasılıksız durumlardan oluşan koca bir evren içinde en ihtimal dışı doruk noktası olarak belirir. Kaostan düzen çıkarmak için vermeye devam ettiğimiz mücadelede en muhteşem zaferdir.

Fakat aşkın doğası gereği bu mücadele tarafından sınırlandığı hiçbir nokta yoktur. Aşk hiçbir noktada entropi tarafından aşağıya çekilmez. Aşk asla entropik dönüşümler talep etmez. Duygusal esenliğin o yüksek zemininden geçişimiz, entropinin

23. Psikolojik sağlığın zayıflaması üzerine bkz. Armstrong ve Jackson, 2015; Dittmar vd, 2014; Kasser, 2002. "Can't Buy Me Love" 4 Nisan 1964'te Billboard Hot 100 listesinin bir numarasına yerleşince, Beatles listenin ilk beş sırasını birden ele geçirmiş oldu: *https://www.beatlesbible.com/songs/cant-buy-me-love/*.
24. Bkz. not 1.

mantığıyla sekteye uğratılmaz. Dahası bu özgürlüğün ima ettiği olağandışı şey, en yüce özlemlerimizi (en azından bir anlığına) kıtlık ve mücadele alanının ötesine yerleştirmesidir. Maddi varoluşumuz oyunda sabit bir şekilde kalmayı sürdürse bile, insanın refahını kaosa giden sonsuz yürüyüşten kurtarır.

Boltzmann'ın o akşam Viyana'da konuştuğu şey illa bu değildir. Fakat neredeyse kesin olan şey, maddi varoluşumuzun inkâr edilmesi imkânsız termodinamik temellerinden bahsetmesiydi. Muhtemelen insani varoluşun düpedüz olasılık dışı olduğunu vurguluyordu. Esasen entropik bir evren içinde, karmaşık duygularımızın bile ihtimal dışı düzen birikimlerini temsil ettiğini de vurgulamış olabilir. İnsani ilerlemenin en iyi ihtimalle, kaos okyanusu içinde bir düzen adası olduğunu.

En iyi ihtimalle bu olasılık dışı ve zor kazanılmış başarıların bile geçici olduğuna da işaret etmiş olabilir pekâlâ. Shakespeare'nin *Fırtına*'da Prospero'ya söylettiği gibi, bunların hiçbiri sonsuza dek sürmez:

> O tepesi bulutlu kuleler, göz kamaştırıcı saraylar,
> Heybetli tapınaklar, yüce kürenin kendisi,
> Evet, miras aldığımız her şey, dağılıp gidecek
> Ve aynı bu zayıf geçit töreninin yitmesi gibi
> Arkasında bir çubuk dahi bırakmayacak: Bizlerden olur işte
> Rüya denen şey de; ve minicik ömrümüzü
> Yine bir uyku noktalar.[25]

Oyunu Bırakma

Boltzmann 20 Şubat 1844'te, Büyük Perhiz'in arife günü ile Paskalya'nın ilk çarşambası arasındaki gece, Karnaval balosunun sessizleşen melodilerinin yerini pişmanlığa bıraktığı ve festivaldeki görkemin yerini küllerle matem elbiselerine bıraktığı gece doğmuştu. Bundan ötürü kendi karakterinin değişkenliğini, keyif ve umutsuzluk arasındaki geçişlerini zaman zaman bu olaya atfederdi. Muhtemelen modern teşhisler bipolar bozukluğa işaret ederdi. Kimi zaman son derece sosyal olan Boltzmann,

25. Broda, 1983, s. 33.

aile evinde canlı suarelere ev sahipliği yapar, öğrenciler ve meslektaşları için piyano çalardı. Fakat eşi Henriette, onu sık sık sabahın 5'inde yazılarının üzerine eğilmiş halde, girdiği sayısız entelektüel savaştan birinde savlarını kâğıda dökme mücadelesi içinde bulurdu.

1906 ortalarında yani aşk ve entropi seminerinden sadece dokuz ay sonra, bu savaşlar ona artık büyük zararlar verir olmuştu. Astım ve boğaz anjinine yakalanmıştı. Görme yeteneği zayıflamaya başlamıştı. Ailesi tükendiğini açıkça görebiliyordu. İlk kez o yaz, hayatının parçalarını bir araya getirmekten aciz halde, Viyana Üniversitesi'ndeki seminerlerini iptal etmek zorunda kaldı. Biraz soluk alma arayışıyla Boltzmann ve eşi, 15 yaşındaki kızları Elsa'yla birlikte Trieste yakınlarındaki İtalyan köyü Duino'ya seyahat ettiler. Gezileri, uzun zamandır oradaki kaleye gitmek isteyen Henriette'e verilmiş bir sözü yerine getirmiş oldu.

5 Eylül 1906 Çarşamba günü, Viyana'ya dönüşlerinden birkaç gün sonra, Henrietta ve Elsa yeni döneme hazırlanma amacıyla temizliğe bırakılmış takım elbiselerinden birini almak için Ludwig'i evde tek başına bıraktılar. Kısa süre sonra Elsa eve döndüğünde, babasını pencere kanatlarından birine kısa kordonla asılı halde buldu. Bedeni hâlâ sıcaktı. Fakat mücadelesi çoktan bitmişti. 62 yaşındaydı.

Düşüncelerinin galip geldiğini görecek kadar yaşamamıştı. Çalışmasının önemini kavrayacak ömrü olmayacaktı. Kızı Elsa'nın doktora öğrencilerinden Ludwig Flamm'a âşık olduğuna da tanıklık edemeyecekti. Düğünlerine gidemeyecekti. Dört torunuyla asla tanışamayacaktı.

Viyana Merkez Mezarlığı'ndaki mezar taşına şu matematiksel denklem kazılmıştı:

$S = k \log W$[26]

Albert Einstein'ın ileride Boltzmann İlkesi diyeceği şeyi temsil etmektedir: Entropinin her zaman artma eğiliminde olduğunu

26. Boltzmann'ın denklemi: S = k log W'da S entropi, k bir sabit değer, W ise durum olasılığıdır.

söyleyen yasa. Dünyanın en muhtemel hali kaos durumudur. Fakat bu kaos içinden, düzenin en ihtimal dışı, en olağanüstü ve en güzel türleri çıkabilmektedir. İnsan türünün karmaşıklığı. Sağlığımızın dayandığı o ince denge. Muazzam yaratıcı potansiyelimiz ve insani duyguların en yoğun, en güzelleriyle karşılaşmaya yatkın oluşumuz.

6
Hikâye Anlatma Sanatı olarak Ekonomi

> Birçok koşul birlik olup bilimsel keşifleri, özellikle de kültürümüzün kutsal normları karşısında rahatsızlığa yol açanları yok etme gayretiyle komplolar yürütmektedir.
>
> Lynn Margulis, 1999[1]

> Arada bir hedefi on ikiden vuran, geçerli ve harikulade bir yeni fikir ortaya çıkar.
>
> Carl Sagan, 1996[2]

Biyolog Lynn Alexander (sonrasında Lynn Margulis) Chicago Üniversitesi'nin genç adaylar programına, 1954'te henüz 15

1. Margulis, 1999, s. 9.
2. Sagan, 1996, s. 304.

yaşındayken girmişti. Vardıktan kısa süre sonra Eckert Hall'ın merdivenlerinden çıkarken, oradan inen gökbilimci Carl Sagan'la (gerçek anlamıyla) çarpışmıştı. Sagan fizikte, "astronomik kariyerini başlatmaya hazır" 19 yaşında bir lisans öğrencisiydi. Lynn'se "hızlı hareket eden, hevesli, cahil bir kızdı." İkisinin o dönemlerden kalma, kampüste çekilmiş bir fotoğrafı vardır. Sagan çimlerde oturan bir grup öğrencinin ortasında ilgi merkezi olmuş haldedir. Lynn'se hayranlıkla gözlerini ona dikmektedir. Üç yıl sonra evlenmişlerdir.[3]

Her güçlü çift gibi Lynn ve Carl Sagan da bambaşka bir şeydi. Carl tanıştıklarında çoktan ABD'nin en meşhur gökbilimcisi olma yolundaydı. Birkaç yıl içinde üretken bir bilim yazarı ve meşhur bir bilim yorumcusu olacaktı. Bakışlarını tamamen dışarıya çevirmişti: Kozmosa. Çok erken yaşlardan itibaren, evrenin başka yerlerinde hayatı keşfetme olasılığı ilgisini çekmişti. Lynn'in çalışmalarıysa onu tamamen farklı bir yöne sokmuştu: Mikrokozmosa. Onu büyüleyen yabancı yaşamın farklı bir türüydü: İnsanlar sahneye çıkmadan üç milyar yıl önce dünya gezegenini doldurmuş bakteriler.

Düğünlerinden kısa süre sonra, Lynn Wisconsin Üniversitesi'nde bir lisansüstü programa kaydoldu. Çoktan ilk çocuğuna hamile kaldığından, sınıfta sık sık uykulu oluyordu. Fakat yıllar geçse de profesörünün ona ilk biyologların ihmal edilmiş bir kavram olan sembiyoz üzerine yaptıkları çalışmalar hakkında kısa bir pasaj okuduğu günü hâlâ net bir şekilde hatırlıyordu: Uzun bir süre boyunca farklı türlere ait organizmaların aynı yerde birlikte yaşamaları. İşte o an "mesleki yaşamının izleyeceği güzergâhın sonsuza dek çizildiğini" söylüyordu.[4]

Bu ilk büyülenme hali nihayetinde onu, yeryüzündeki yaşamı kavrayış şeklimizi ve doğa kavramımızı devrimden geçiren bir teoriye yöneltmişti. Margulis'in açılıştaki alıntıda ima ettiği gibi, tam da "kültürümüzün kutsal normlarıyla ilgili rahatsızlık"

3. Margulis'in öyküsünün ayrıntıları için örnek olarak bkz. Sagan, 2012 ve içindeki katkılar. Ayrıca bkz. Margulis, 1999, s. 19.
4. Margulis, alıntılandığı yer: Sapp, 2012, s. 59.

nedeniyle doğumu hiç de kolay olmamıştı. Fakat buradaki sorgulamayla arasındaki bağlantı çok önemli. Bilhassa kapitalizmin en çok el üstünde tuttuğu inançlardan birini altüst ettiği için: Rekabetin doğadaki en temel itici güç olduğu ve bundan dolayı bir ekonomi için en etkili zemin olduğu inancı.

Evet, rekabet gerçekten de vardır. Elbette, önceki bölümde gördüğümüz gibi termodinamiğin ikinci yasası her yerde işleyiş halindedir. Fakat rekabet Margulis'in iddiasıyla, her yere yayılmış sağ kalma mücadelesine tek yanıt değildir. Hayvan ve bitki yaşamı sembiyozla bakterilerden evrimleşerek gelişmiştir. Israrla belirttiği gibi, evrim rekabetle olduğu kadar işbirliğiyle de gerçekleşmektedir.

Metaforların Gücü

Narrative Economics [*Anlatı İktisadı*] adlı kitabında Nobel ödüllü iktisatçı Robert Shiller, kültürel meme'lerin [*cultural meme*] ekonomiye etki etme gücünü vurgular. Aklın alanı ile duygular dünyası arasında tedirgin bir geçişim olduğunu belirtir. Bu hususu, Mario Draghi'nin 2012'de finansal krizden sonra Avrupa Merkez Bankası'nın avroyu istikrara kavuşturmak için "gereken her şeyi yapacağını" söylediği meşhur yorumdan daha iyi gözler önüne seren hiçbir şey yoktur. Bu dört sözcük (artı varlık satın alımına dönük 2,6 trilyon avroluk devasa bir program) hamaset, fedakârlık ve boyun eğmez bir iktidar ruhu çıkarmıştı. Onlara Avrupa'nın istikrarsız para birimini kurtarma ve Avrupa'da finansal felaketi önleme görevi verilmişti. Koronavirüs krizinin ilk aylarında "piyasaları sakinleştirmek" için yine çok benzer bir dil kullanılmıştı.[5]

Eğer bu, ekonomik performansın yalnızca bir üçkağıttan ibaret olduğu izlenimini veriyorsa, bu fikirde belli bir hakikat payı olabilir. Her yıl tekrarlanan Davos ritüeli kuşku yok ki varlığını akıldan çok anlatı kontrolüne borçludur. Fakat burada

5. Anlatı iktisadı: Shiller, 2019. Draghi, bkz. *https://www.cusp.ac.uk/themes/aetw/blog-tj_eubef19/*. Pandemiye tepki, bkz. *https://www.nytimes.com/2020/03/23/business/economy/federal-reserve-how-rescue.html.*

daha derin, daha zorlayıcı bir husus yatmaktadır. Ekonominin (ve aslında her bilim dalının) otoritesi, onu anlama ve aktarma becerimize bağlıdır. Kavramsal modeller ve metaforlar bu iş için hayati konumdadırlar. Demirden olgular ve kusursuz bir mantık, bir referans çerçevesi olmadığında yani kendimiz için anlam taşıyan ve başkalarına mantıklı gelen kavramsal bir dil olmadığında bize fayda getirmez.

Anlatı bilimde işte bu rolü oynar. İktisatçı Deirdre McCloskey bir keresinde iktisatçıların "hikâye anlatan ve şiir yazan kişiler" olduklarını ilan etmişti. Filozof Richard Rorty "felsefi kanaatlerimizin çoğunu belirleyen şeyin önermelerden ziyade resimler, ifadelerden ziyade metaforlar" olduğunu iddia etmişti. Teolog Sarah McFague ise dünyaya dair modellerimizin, yalnızca "kalıcı güce sahip metaforlar" olduğunu ve bu metaforların basit birer iletişim yolu değil "bilme biçimleri" olduğunu ileri sürmüştü. Kalıcı güce ulaşmak için metaforların kendi başlarına *yankılanmaları* şarttır. Toplumsal dünyaya ilişkin denetimlerimizi güçlendirmeli veya bu deneyimlerle güçlendirilmelidir. Fakat işin çetrefilli kısmı bu noktada karşımıza çıkar. Toplumsal yankılanma bir filtre gibi işler. Toplumsal dünyamızla uyumlu fikirleri *içine* alır ve uymayanları *dışarıda* bırakır. Bilimsel hakikati toplumsal bağlamdan ayırmak neredeyse imkânsız bir şeye dönüşür. Bilimin inatçı nesnelliği yok olup gider.[6]

Darwin'in evrim teorisi bunların hepsine başat bir emsal sunmaktadır. Temel metaforu yaşamın her yerde ve her zaman amansız bir "var olma mücadelesi" olduğunu ileri sürer. Bu mücadelenin termodinamik yönü (Boltzmann'ı ilgilendiren yönü) maddi süreçlerin az çok ölçülebilir bir özelliğidir. Fakat "mücadelenin" kendisi nesnel bir gerçeklik değildir. Bir metafordur. Kuşkusuz güçlü bir metafordur. Yaşam hakkında, kıtlık alanı, uzlaşmaz çatışma, sonsuz rekabet ve zaferle yenilgi arasındaki kaçınılmaz dikotomi gibi ilk bakışta güvenilir vizyonlar ortaya atar. Ama yine de bir metafordur.[7]

6. McCloskey, 1990, s. 5. Rorty, 1979, s. 12. McFague, 1988, s. 34.
7. Darwin, 1859. Meşhur kitabı *Doğal Seçilim Yoluyla Türlerin Kökeni*'nin alternatif başlığı "yaşam mücadelesinde avantajlı ırkların korunması"ydı.

Sosyal Darwincilerin ellerinde bu anlatı tehlikeli bir nitelik kazanmıştır. Şu metaforu icat eden siyaset kuramcısı Herbert Spencer olmuştur: "En güçlünün sağ kalımı." Spencer'ın hayatı bir mücadele olarak tanımlayan ve sağ kalanlara "doğal" bir üstünlük bahşeden metaforu, "güçlü olan haklıdır" şeklindeki şüpheli öğretiyi teşvik etmektedir. Ojeni yani soy ıslahının tohumlarını ekmiştir: Bu, ırksal saflığa ulaşmayı hedefleyen 20. yüzyıl içinde ciddi ve trajik sonuçları olmuş (elbette en önemlisi Yahudi Soykırımı'dır) bir öğreti olup, günümüzde topluma musallat olmayı sürdüren yabancı düşmanlığı ve ırkçılıkta görünür durumdadır.[8]

Mücadele metaforu Darwin'in kendisini derinden etkilemişti. Bunu Thomas Malthus'un meşhur *Nüfus Üzerine* denemesinden çıkardığı okumaya dayandırmıştı. Malthus burada nüfusun her zaman onu besleyecek araçların ötesine geçtiğini, bunun sonucunda kaçınılmaz ve ortadan kaldırılmaz acılara yol açtığını iddia etmişti. Deneme 19. yüzyılın başlarında entelektüel topluluğun geneli üzerinde muazzam etkiler bırakmıştı. *Otobiyografi*'sinde Darwin açıkça şöyle yazmaktaydı:

> Ekim 1838'de yani sistemli sorgulamamamı başlatmamdan on beş ay sonra, keyfine "Nüfus Üzerine Malthus" yazısını okudum ve hayvanlarla bitkilerin alışkanlıkları üzerine yaptığım uzun gözlemlerimden hareketle, her yerde süren var olma mücadelesini takdir etmeye hazır olduğumdan, okur okumaz bu koşullar altında avantajlı farklılıkların korunma eğiliminde olacağı, avantajsız olanların da yok olacağı kafama dank etti. Yeni türlerin oluşmasıyla sonuçlanacaktı. Bu sayede nihayet üzerine çalışacak bir teoriye kavuşmuştum.[9]

Evrimsel teorinin kalbindeki temel metafor bir iktisatçıdan gelmişti. İşe bakın ki herhangi bir iktisatçı değil, (örneğin) ümitsiz vaka oldukları için toplumun en yoksul kesimlerine verilen desteğin geri çekilmesi dahil, çok ayrı ve belirgin politik

8. Bu metafor ve sürdürülebilirlikle bağlantısı hakkında daha ayrıntılı bir tartışma için bkz. Jackson, 2003. Ayrıca bkz. Case-Winters, 1997; Gale, 1972; Roszak, 1992. Bugün yabancı düşmanlığı üzerine bkz. Norris ve Inglehart, 2019.
9. Darwin, 1887, "My Several Publications".

görüşlere sahip bir iktisatçıydı. Malthus, acı asla ortadan kaldırılamayacağı için uğraşma gereğinin olmadığı sonucuna varmıştı. Ekonominin "kötümser bilim" ismini almasında şaşılacak bir yan yoktu. Malthus'un her yönüyle ne kadar hatalı olduğu her kesim tarafından belirtilmiştir. Fakat ekonomiyi mücadelenin kaçınılmazlığıyla yan yana getirmesi, Viktoryan dönemin çok yaygın bir meme'e dönüştü.[10]

Yazarlar doğada vuku bulan kıyımı tarif etmek için yırtınmışlardır. Zamanında "Viktoryan dönemin tanımlayıcı şiiri" olarak tarif edilen bir eserde, Alfred Lord Tennyson "dişleri ve pençeleri kıpkırmızı doğanın" acımasız vahşiliğinden yakınıyordu. Özgün adı *Toplumun Kökeni* olan ve şairin ölümünden sonra *Doğa Tapınağı* ismiyle yayımlanan uzun, "bilimsel bir şiir" şöyle ilan ediyordu:

> Hava, yer ve okyanuslar, şaşkına dönmüş güne
> Gösterir bir kanlı sahne, bir güçlü mezar
> Açlığın kollarından savrulur ölümün okları
> Ve savaşan dünyaya büyük bir Mezbaha evi![11]

Yazarı Charles Darwin'in büyük babası Erasmus Darwin'di.

Yaşamın kendi başına "yaramaz, yabani ve kısa" bir şey olduğunu söyleyen fikir yeni bir şey değildi. Yüz elli yıl önce filozof Thomas Hobbes, toplum "doğa durumu" içinde yalnız bırakıldığında "herkesin herkese savaşından" başka bir şey olmadığını iddia etmişti. Hobbes'un *Leviathan*'ı siyasi düşüncenin gelişiminde muazzam etkiler bırakmıştır. Nitekim 9. Bölüm'de buna tekrar dönmek istiyorum. Fakat gerçek, kitabın kaleme alındığı 1600'li yılların ortalarında, hiç kabahatleri olmasa da ülkenin bir yarısının gerçek anlamda diğer yarısıyla savaş içinde olmasıydı. İngiliz İç Savaşı monarşi ve Parlamento arasında çirkin bir ikti-

10. Malthus üzerine örnek olarak bkz. Kallis, 2019; Ridley, 2015. Yaşamın ıstırabı içerdiği fikri açıkça hiç yoktan uyduracağı bir şey olmamıştır. Aslında bu kitabın sonunda buna geri dönmek istiyorum. Ciddi şekilde refahın aslında ne anlama geldiğiyle ilgili sorgulamayla bağlantılıdır.

11. Viktoryan dönemin tanımlayıcı şiiri: *https://www.bl.uk/collection-items/in-memoriam-ahh-by-alfred-lord-tennyson.* Doğa Tapınağı: Darwin, 1803, Kanto IV.

dar mücadelesiydi. Yani Hobbes'un metaforu kendi toplumsal dünyasından çıkmıştı. İsveçli botanikçi Linnaeus, 1790'da yazdığı ve çok büyük ihtimalle Malthus'un da Darwin'in de eline geçmiş bir kitapçığında bunu kelimesi kelimesine tekrarlamıştı.[12]

Metaforlar bilimin suçortaklarıdır. Filozof Thomas Kuhn'un zamanında belirttiği gibi, "çıplak göz" diye bir şey yoktur. Dünyaya kendimize özgü kültürel merceklerle bakarız. Bilim insanlarının 19. yüzyılda doğaya bakarken taktıkları mercek, büyük oranda hızla büyüyen, devasa toplumsal eşitsizliklere, korkunç çalışma koşullarına ve nüfusun büyük kesimlerinin topraklarından, politik iktidardan ve ekonomik öz yeterlilikten uzaklaştırılmasına yol açan, vahşi ve yıkıcı bir kapitalizm tarafından şekillendirilmişti.[13]

Tarihçi Theodore Roszak şöyle yazmıştır: "Darwin vahşi ormanların değerler sistemini uygar topluma taşımanın tersine, endüstriyel kapitalizmin değerler sistemini vahşi ormana taşıyarak, ilk fabrika kentlerinde hayat neyse tüm yaşam da öyle olmalı sonucuna vardı: Hırçın bir 'var olma mücadelesi' ".[14]

Kapitalizm doğaya bakışımızı çarpıtmıştır. Fakat Darwin tarafından benimsenmesiyle, mücadele metaforu kapitalizme yenilenmiş bir otorite miras bırakmıştır. Bakın! Doğada işler işte böyle yürüyor! Kıtlık mücadeleye sebep oluyor. Doğru olmalı! Mücadele rekabeti doğruluyor. Rekabet zayıfları eliyor ve en güçlülerin sağ kalmasını sağlıyor. Sadece kaçınılmaz değil kârlı da. Bencil davranışlar uyum sağlamaya yarıyor. Bunu daha da teşvik edelim. Yığının tepesine ulaşmaya dönük bitmek bilmez ve çirkin çırpınma, büyüme arzusuyla meşru kılınır. Doğa bir kez daha kapitalizmin savunucusu olur.

Maddi bir yetersizlik söz konusu olduğunda büyüme önemlidir. Bu kadarını net bir şekilde ortaya koyduk. Dolayısıyla bir noktaya kadar, belli bir büyüme işe yarayabilir. Sorun bu noktanın nerede olduğunu bilmek. Ve oraya vardığımızda nasıl

12. *Leviathan:* Hobbes, 1651.
13. Kuhn, 1970.
14. Roszak, 1992, s. 153.

duracağımızı bilmek. Kapitalizm bu maddelerin ikisinde de başarısız olmuştur. Önyargılı bir doğa fikrinden ödünç aldığı kuralları yerleştirmiş ve bunları piyasanın işleyişine zorbaca dayatmıştır.

Aynı zamanda çevreyi korumayı da başaramamıştır. Toplumu korumakta başarısız olmuştur. Kendi finansal sisteminde gedikler açmıştır. Dahası son yüzyıl içinde en az iki kez devasa ve yıkıcı ekonomik krize yuvarlanmıştır. Hâlâ ikincisinden toparlanabilmiş değiliz ve şimdiden üçüncüsüyle karşı karşıyayız. Fakat gerçek, ilkinden çıkarılan derslerin henüz ikisinde de öğrenilmemiş olması. Onlar da Darwinci metafora aşırı bel bağlamış olmamıza işaret ediyor.

Işıltılı Ödül

1929'da borsanın çökmesiyle ortaya çıkan Büyük Buhran, belli bir doğruluk payıyla "aşırı üretim krizi" olarak adlandırılmıştır. Petrol ve kömürün itici güç olduğu teknolojik yenilikler verimlilikte devasa artışlar yaratmış, üretme becerimizi ürüne duyulan arzuyu aşacak bir noktaya çıkarmıştı. Arz boldu ama talep yetersizdi. Fiyatlar düştü, güven yıkıldı, yatırımlar yavaşladı, işsizlik fırladı ve küresel ekonomiyi rayına oturtmak on beş yıl aldı (ve II. Dünya Savaşı'nın askeri harcamalarını gerektirdi).[15]

Bu noktada insanların aslında neye ihtiyacı olduğu üzerine daha derinlemesine kafa yorabilirdik. Ve üretimin en iyi nasıl organize edileceğine. Dar bir şekilde tanımlanmış verimlilik saplantımıza daha eleştirel bakabilirdik. Fakat kapitalizm bunun yerine arzuyu uyararak yanıt verdi. Bir daha asla yetersiz talepten ötürü acı çekmemeliydik. Böylece beraberinde ürünleri değil arzuları imal edecek şekilde tasarlanmış yepyeni bir endüstri geldi. Kapitalizmin büyüme motorunu ayakta tutmak için ihtiyaç duyduğu talebi uyaracak bir endüstri. Davasına ulaşmak için yeni açığa çıkan "evrimsel psikolojiden" ödünç alınmış başka bir metafordan yararlandı: İnsan arzusunun doymak bilmezliği.[16]

15. Aşırı üretim: bkz. Kenway, 1980, s. 25.
16. Bkz. Dichter, 1964; Jackson, 2002; Ridley, 1994.

Bu gidişatta en çarpıcı olay, Mill'in faydacılığının tamamen ters yüz edilmesiydi. Savaş sonrası dönemin tüketim kapitalizmi mutluluktan değil hoşnutsuzluktan faydalanır. Satış sonrasında yaşanan uyumsuzluk, psikologların kimi zaman son aldığımız ürünün vaat ettiği şeyi gerçekleşmediğini fark edince hissettiğimiz hayal kırıklığını tarif etmek için kullandıkları bir ifadedir. İlk bakışta yalnızca tuhaf bir anomalidir. Üzerine daha derin kafa yorulduğunda, tüketimciliğin başarısının yapısal zemini olduğu ortaya çıkar. Tüketim toplumunun motoru hoşnutsuzluktur.[17]

Bu retorik bir iddiadan fazlasıdır. Gelin tüketimciliğin en şatafatlı albenilerini ele alalım: parıltılı ve pahalı, bizi hep alışverişe sürükleyecek yeni ve heyecan verici ürünlerin sonsuz geçit töreni. Yenilik, kapitalizmin çarpan kalbinde yatar. İnovasyon, teşebbüsler için hayatidir. Joseph Schumpeter buna *yaratıcı yıkım* demiştir: Yeni olanın yararına sürekli eskilerin fırlatılıp atılması; girişimcinin amansızca yeni pazarlar ve onları dolduracak yeni ürünler araması. İnovasyon ve verimliliğin getirebileceği ödüller işte bunlardır.

Bunun işe yaraması için, yenilik insan kalbinde merkezi bir yer işgal etmelidir. Pazarlamacılar, yeni şeyleri aslında ne kadar çok sevdiğimiz hakkında bizi ikna etmek zorundadırlar. Herkesin kabul edeceği gibi bunda hiç zorlanmamışlardır. Kuşkusuz insan ruhunda yeniliğe karşı gerçek bir arzu vardır. Dikkat çekici tüketim statü ve güce işaret eder. Fakat yenilik umudun da sinyalidir. Kendimiz ve çocuklarımız için daha parlak ve aydınlık bir dünyanın vaadini taşır. Tüketimcilik bu vaat üzerinde gelişir. Reklamcıların işi bunu asla unutmadığımızdan emin olmaktır.[18]

Tüketimciliğin en ışıltılı ödülü ölümsüzlük vaadinin kendisidir: Hayal gücünün tasarlayabileceği her tür şeyin hiç eksik olmadığı, asla istenmediği ve ihtiyaç duyulmadığı bir yeryüzü cenneti. "İnsan denen hayvan ölen bir yaratıktır. Ve parası varsa alır da alır, alır da alır" der Big Daddy, Tennessee William'ın oyunu *Cat on a Hot Tin Roof*'ta [Sıcak Teneke Çatıda Kedi]. "Ve

17. Bkz.: *https://newint.org/features/2012/05/01/consumer-culture-idealism.*
18. Bkz. Douglas, 1976; Douglas ve Isherwood, 1996; Jackson, 2006.

bana göre alabileceği her şeyi satın almasının nedeni, zihninin gerisinde aldıkları şeylerin sonsuza dek yaşayacağına duyduğu çılgınca umuttur." Birdenbire kendimizi güçlü bir toplumsal mantığın kıskacında buluruz. Bir yanda ekonomik yapı, diğer yanda insan ruhu bizi tüketimciliğin "demir kafesi" içine kapatır.[19]

Parlak yüzeydeki ilk çatlak, sistemin kaynağını kaygılardan aldığının fark edilmesiyle belirir. Adam Smith buna "utancın olmadığı bir yaşam" arzusu demiştir. Utanç tüketici ihtiyaçlarını büyütür. Reklamcılar bunu çok ama çok iyi bilirler. Yanlış utancın gücüne oynarlar. "Arabanız (eviniz, tatiliniz, dizüstü bilgisayarınız, tuvalet kağıdınız ...) sizin hakkınızda ne söylüyor?" diye sorarlar hep daha ayartıcı yollarla. Smith'in çağında utancı çok daha ucuz eşyalar kovabiliyordu. Savını basit bir keten gömleğe gönderme yaparak şöyle gözler önüne sermişti: "Böyle bir şeyin istenmesi utanç verici derecede bir yoksulluğun işareti olmalıdır ve kimsenin çok kötü davranışlar sergilemeden bu yoksulluğa düşemeyeceği varsayılır." Bugünlerde sepet muazzam ölçüde genişlemiştir ve sistemin işlemesi için bu gerçekten de zorunludur: hızlı arabalar, hızlı hazır gıdalar, hızlı seks, hızlı moda. Yeniliğin meyvelerine göz dikmeyi bırakmamız halinde ekonomi çökmeye başlar. İşsizlik artar. İstikrarsızlık baş gösterir.[20]

Eğer kapitalizm sağ kalacaksa kaygıların doğrudan memnuniyetsizliğe dönüşmek zorunda olmasının sebebi tam olarak budur. Tatminsizlik huzursuz edici harcama arzumuzun motivasyon kaynağıdır. Tüketim ürünleri cenneti vaat etmek zorundadır. Fakat bunu sunmada sistemli bir şekilde başarısız olmalıdırlar. Psikologların gözlemlediği gibi bizi arada sırada değil, sürekli hüsrana uğratmalıdırlar. Tüketim toplumunun başarısı ihtiyaçlarımızı karşılamasında değil bizi mütemadiyen hayal kırıklığına uğratma konusundaki olağanüstü beceride yatar.[21]

İlk bakışta bu, karanlık ve umutsuz bir sonuç gibi görünebilir. Öyle olduğuna inanmıyorum. Tüketimciliğin bugün ve geçmişte,

19. Williams, 1955, s. 61-2. Ayrıca bkz. Jackson, 2017, 6. Bölüm.
20. Utançsız yaşam: Smith, 1776, Kitap V, Bölüm II, Kısım II. Ayrıca bkz. Sen, 1984, s. 79.
21. Bkz.: *https://newint.org/columns/essays/2016/04/01/psycho-spiritual-crisis.*

her zaman inşa edilmiş bir yapı olduğunu gösteren temel bir farkındalıktır. Diş perisinden daha gerçek olmayan bir öyküde zorunlu bir ögedir. Büyüme mimarlarının, toplumsal olarak inşa edilmiş bir miti kalıcı kılmak amacıyla bize sattıkları havalı ama tatmin etmeyen bir düştür. "Muazzam verimliliğe sahip ekonomimiz bizden tüketimi yaşam tarzımıza dönüştürmemizi talep ediyor" diye yazmıştır pazarlamacı Victor Lebow 1950'li yıllarda çünkü "hep daha süratli bir şekilde tüketilen, harcanan, eskiyen, değiştirilen ve atılan şeylere ihtiyacımız var."[22]

Mücadele olarak doğa; rekabet olarak kâr; istikrarsızlık olarak tüketim: Darwinci kapitalizmin habis üçlemesi işte bu. Gerçek yaşam bu mu? Yoksa ekonomik dogmalar çölünde bir seraptan mı ibaret? En iyi ihtimalle, kavramlarımızı biçimlendirmiş ve doğayla ilgili metaforlarımızı şekillendirmiş o toplumsal bağlam kadar gerçek olan tarihsel bir tesadüftür. Bu göreliliğin farkına varmak, bizi kendi inşa ettiğimiz işlevsiz hapishaneye kapatmış zincirleri gevşetmektir. Buradan hareketle tüketimciliğin er ya da geç neden başarısızlıkla sonuçlanmak zorunda olduğunu anlamaya başlayabiliriz. Ve onu nasıl değiştireceğimizi de. Bu süreç de metaforlarla başlıyor.

Rekabetin Sınırları

Rekabetçi mücadele kıtlığa verilecek tek olası yanıt değildir. Sadece tesadüfen kapitalizmin içine gömülü hale gelmiş bir yanıttır. Kendisi kapitalist merceklerden türetilmiş bir doğa metaforuyla meşrulaştırılır. Fakat bunların hepsi anlatısal bir çerçevelemeden ibarettir. Anlatılacak ayrı, çok daha zengin bir öykü vardır. Lynn Margulis ömrünü onu anlatmaya adamıştır.

Genç bir araştırma öğrencisiyken, evrimsel teori neo-Darwincilerin hakimiyeti altındaydı: Darwin'in çalışmasıyla Rus bilim insanı Gregor Mendel'in genetikle ilgili yeni fikirlerinin huzursuz edici bir sentezi. Darwin evrimi aşamalı bir değişim süreci olarak görmüştü. Mendel ise genetik mirasa kalıcı karakteristiklerin aktarımı şeklinde bakmıştı. Kalıcı karakteristik özelliklerin sü-

22. Lebow, 1955, s. 7.

regelen aktarımı, bugün gerçekleştiğini bildiğimiz bu devasa evrimsel değişime nasıl yol açabilirdi? Genç Margulis'in kendisine sorduğu soru işte buydu. Neo-Darwinci sentez, genetik kodlarda yeni türlerin doğal seçilim yoluyla (yani "bencil" genlerin var olma mücadelesiyle) ortaya çıkmasına yol açmış tesadüfi mutasyonlar olduğunu söylüyordu. Kör talih ve amansız rekabet, ilerlemenin hâkim metaforlarıydı.[23]

Margulis'e göre bunların hiçbiri tatmin edici değildi. Sürekli ampirik bulgularının nereden bulunabileceğini soruyordu. Örneğin laboratuvar koşullarında, meyve sineklerinin genetik kodlarında mutasyonlara neden olmak mümkündü. Sorun bu mutasyonların tür üzerinde evrimsel gelişmeler, hatta yepyeni türler doğurmak şöyle dursun, hasta veya ölü sinekler yaratmaktan öteye geçememesiydi. Margulis'in Wisconsin'de erkenden marjinal sembiyoz fikrine maruz kalması, onu tamamen farklı bir yöne soktu.

Endosimbiyoz üzerine yazdığı çığır açıcı makaleyi yayımladığında hâlâ yirmili yaşlarındaydı. Endosimbiyoz, bir bakteri türünün başka bir bakteri türünün içine girip üçüncü türden, daha karmaşık bir çekirdekli hücre yarattığı biyolojik sürecin adıydı. Margulis'in göstermeye devam ettiği gibi, bu simbiyotik işbirliği, gezegendeki diğer tüm yaşamların evrimi için başlangıç noktasıydı. Bitkiler, hayvanlar, insanlar: Hepimiz bakterilerle aramızdaki evrimsel anlaşmanın umulmadık sonuçlarıyız. Bu miras bedenimizdeki her hücrenin içine kodlanmış durumdadır. Bunu metabolize etmek, büyümek, yeniden üremek için kullanıyoruz. Margulis'in deyişiyle, "bizler yürüyen topluluklarız. Vücut ağırlığımızın yüzde onu veya daha fazlası bakteriyeldir ve bunu göz ardı etmek ahmakçadır."[24]

Margulis'in iddiasına göre evrim, neo-Darwincilerin söylediği gibi amansız bir var olma mücadelesi değildir. Tek hücreli

23. Richard Dawkins'in (1976) *Bencil Gen*'de bu konuların tümü hakkında yaptığı değerlendirme (Bencil Gen tamamen kültürel bir tuvalden çekilmiş ayrı bir metafordur) yapılan şeyi en kesin şekliyle açığa sermektedir.

24. Çığır açıcı makale: Sagan, 1967. Yürüyen topluluklar: *https://science.sciencemag.org/content/252/5004/378.* Ayrıca bkz. Margulis, 1999.

bakteriler çekirdekli hücreler yaratmak üzere bir araya geldiklerinde, sadece birlikte sağ kalmanın bir yolunu bulmakla kalmamışlar, yeryüzünde tüm yaşamın temellerini atmışlardır. Simbiyoz olmadan buraya gelemezdik. Yeni türler işbirliğine dayalı gayretlerin ürünüdür. Evrim değişen yaşam koşullarına verilmiş kooperatif bir yanıtın içinden çıkar. İşbirliği varoluşumuzda mutlak suretle hayati bir rol oynamıştır.

Doğada mücadele vardır. Ölüm, yırtıcılık ve kıtlık da vardır. Kimi zaman var olma mücadelesi sağ kalmak için amansız bir kavgaya girmektir. Avcı ve av arasındaki yarış gerçektir. Fakat rekabet tek yanıt değildir. Dahası böyle olduğuna inanmak bizi feci derecede yoldan çıkarmıştır.

Rekabeti ekonomik ve toplumsal kurumlarımızın içine bu denli kapsamlı bir şekilde yerleştirmek, metaforu gerçeklikle karıştırmaktır. Tehlikeli bir hatadır. Rekabet hukukçusu Michele Meagher'ın serbest piyasa mitlerini çürüttüğü mükemmel çalışması *Competition Is Killing Us*'ta [Rekabet Bizi Öldürüyor] yazdığı şekliyle bu, "kapitalist öğretilerin içinde kontrol edilmeden kalan kritik bir kör noktadır." Israrla şunu söyler: "Bizi uçuruma sürükleyen geçersiz bir inanç sistemiyle yönetildiğimizi görüp bu bilgiyle harekete geçmemiz gerek."[25]

Sistemli bir biçimde işbirliği karşısında rekabete, ücretler karşısında kâra, nitelik karşısında niceliğe ve yarının güvenliği karşısında bugünün tüketimine öncelik veren kurallar ve kurumlar kümesini bir kez sağlamlaştırdığınızda, ne zaman durulacağını öğrenmekte çok geç kalırsınız ve durmanız çok zor olur. Açgözlülük ve ihtiyaç arasında hiçbir düzgün ayrımın yapılmasına izin vermeyen ve ekonomi kontrolden çıktığında sadece en kaba manivelaları elinize bırakan bir ekonomik sisteme hapsolursunuz.[26]

25. Meagher, 2020, s. 6.

26. Açgözlülük ve ihtiyaç: örnek olarak ısı (iklim değişikliği), açgözlülük ve ihtiyaç arasındaki ilişkinin ilginç bir analizi için bkz. Gough, 2017.

Gaia Zorlu Bir Hatundur

Rekabeti tümüyle ortadan kaldırmakla daha iyisini yapmış olur muyuz? Yoksa hudut ruhu için hâlâ oynayacak bir rol var mıdır? Şüphesiz rekabet, bazen içimizde saklı en iyi özellikleri açığa çıkarabilir. Bize başkalarına saygı duymayı öğretebilir. Bir başarı hissi sunabilir. Sporda hünerli olma, sanatsal gayretler, dövüş sanatlarının dikkatliliği: Bunların hepsi rekabetin faydalarına tanıklık eden şeylerdir. Ellen MacArthur'un Güney Okyanusu'nda yaptığı gibi, zaman zaman ihtimal dışı olasılıklarla yüzleşme becerimiz de öyledir. Yahut Lynn Margulis'in evrim anlayışımızı ters yüz etmesinde olduğu gibi.

Kariyerinin erken dönemlerinde, Margulis, Gaia teorisinin genişletilip açıklanmasında yardımcı olması için Britanyalı bilim insanı James Lovelock'la birlikte çalışmıştı: Teori yeryüzündeki yaşama ait dinamik koşulların, içinde yaşayan sakinlerinin tamamı tarafından düzenlendiğini önermekteydi. Lovelock'a Gaia ismini (Toprak ana için kullanılan eski bir Yunanca isim), *Sineklerin Tanrısı* romanının yazarı William Golding önermişti. Karmaşık bir teorinin geniş kitlelere aktarılması niyetiyle önerilmiş bir metafordu. Bu amacında da kesinlikle başarılı olmuştu.

Lovelock Gaia'yı gezegene yayılmış tek bir organizma şeklinde kavramıştı. Bu bakış, gezegenin her şeyi düzelten iyiliksever bir tanrıça tarafından düzenlendiğini söyleyen yaygın bir kavrayışı teşvik etti. Margulis bu vizyonun yanlış olduğuna inanıyordu. Gaia'nın bir organizma olmadığını söylemişti. Bir organizmanın kendi atıklarını yemeyeceğine işaret etmişti. Dahası Gaia iyiliksever de değildi. "Gaia'nın sevimli, yumuşak bir insan ortamı için Yeryüzü tanrıçası olmasını isteyenler, burada hiçbir teselli bulamayacaklardır" diye ısrar etmekteydi. "Gaia sert bir hatundur- üç milyardan uzun bir zaman zarfı boyunca insanlar olmadan işlemiş bir sistemdir."[27]

Margulis dünyaya toz pembe gözlüklerle bakan bir iyimser değildi. İşbirliğinin evrim için hayati olduğunu keşfetmişti.

27. Gaia sert bir hatundur: *https://www.edge.org/conversation/lynn-margulis-chapter-7-gaia-is-a-tough-bitch*

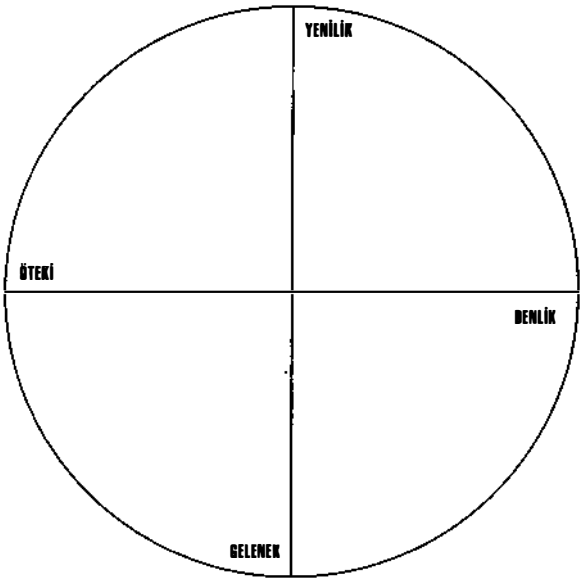
Fakat bu dünyanın sıcak, tüylü, hep işbirliğine dayalı bir yer olduğunu anlamına gelmiyordu. Margulis'in kendisi bu konuda çok katıydı. Gaia'nın gezegendeki dengeyi koruma kaygısının, insanların işlerine iyiliksever bir biçimde nezaret etmekle hiçbir alakası yoktu veya ilgisi çok azdı. Metaforik bir hata yapmak başka bir metaforla düzeltilemez.

Tanıdık bir yerdeyiz. İyi yaşamın uç noktalarla ilgisi yoktur. Erdemle ilgisi vardır. Erdemin fazlalıkla alakası olmaz. Erdem, dengeyle alakalıdır. En uyum sağlayıcı stratejimiz, işbirliğinin değerinden vazgeçmeden rekabete yer ayıran bir stratejidir. Her tehlikeli durum karşısında hemen kaçma veya savaşma seçeneklerine dönmeden mücadeleyi göz önüne alan bir strateji. Birbirimizle ilgilenmenin getirdiği temel yakınlığı ıskalamadan hudut ruhunu onurlandıran bir strateji. Sınırlarla yüz yüze geldiğimizde, kaba kuvvet ve cehaletle bunları aşmaya uğraşmak yerine onlara cesaret ve maharetle uyum sağlama olasılığı bize her zaman açıktır.

Potter Heigham'daki köprüye geri dönüyoruz. Karşımızda bir tercih var. Uyum sağlayıp gelişmek yahut mücadele edip kaybetmek. Büyüme sonrası seçenek açık ve net. Sınırları kendimize akıl hocası alırsak, birer insan olarak potansiyelimizin tamamına ulaşma konusunda bilgeliklerinden yararlanma şansına sahip oluruz.

Erdemli Metafor

Bu tercihe yaklaşma biçimimiz, insan olarak bizi harekete geçiren değerlere bağlıdır. Değişime açık mıyız? Geleneği önemsiyor muyuz? Bizi başarılar mı ileriye itiyor? Yoksa başkaları için duyduğumuz kaygı mı bizi harekete geçiriyor? Bu niteliklerin hepsi insan ruhuna şekil verir. Nitekim psikolog Shalom Schwartz'ın açıkladığı gibi, bu nitelikler birbirleriyle müthiş ilişkiler içindedirler. Birkaç on yıla yayılan bir araştırmada, insani değerleri insan ruhundaki iki belirgin gerilim etrafında organize etmenin mümkün olduğunu gösterdi (Şekil 2).

Şekil 2 Schwartz'ın Çembersel İnsan Değerleri Tablosunun basitleştirilmiş bir temsili

İlki benlik ve öteki arasındaki gerilimdir. Sürekli bencil ve özgecil/fedakâr davranışlar arasında kalırız. Her ikisi de insanlarda zamanla evrimleşmiştir. Savaş ya da kaç koşullarında kendimizi korumak çok faydamıza olmuştur. Fakat başkalarına gösterdiğimiz ilgi sosyal varlıklar olarak evrimimiz açısından temel bir yerde olmuştur. Ebeveynlik ve bakım gibi kavramlarımız için hâlâ hayati konumdadır. Topluluk ve dayanışmanın temelidir. Aynı gerilim gelişim psikolojisinde de bilinen bir şeydir. Farklılaşma ve birleşmeler ilk deneyimlerimize şekil verir. Birer çocuk olarak hayata tamamen başka insanlara bağımlı halde başlarız. Kısa süre sonra kendimizi anne babamızdan ayırmayı ve kardeşlerimizden farklılaştırmayı isteriz. Fakat yetişkin olduğumuzda ait olma hissini, güvenlik arzusunu ve toplumda saygın bir yere duyulan özlemi deneyimlemeye devam ederiz.[28]

28. Bkz. Schwartz, 1999; 2006.

İkinci gerilim yenilik ve gelenek arasındadır. Yeniliğe duyulan arzunun tüketim kapitalizminde nasıl hayati bir rol oynadığını halihazırda görmüştük. Pazarlamacılar tüketicilerde talebi uyarma ve koruma dürtüsüyle sürekli insan davranışlarının bu yönünden istifade ederler. Dolayısıyla girişimciler yenilik yarattıkça ve tüketiciler özgünlüğe özlem duydukça, "verimli bir döngü" büyümeyi ileriye iten yayılmacı bir ivme yaratır. Yenilik arayışındaki davranışlar tam da bu sebepten ötürü sürekli teşvik edilirler.

Yenilik arayışının kendisi işlevsiz sayılmaz. Evrimsel terimlerle uyum sağlayıcı olduğu kesindir. Kıtlığın getirdiği sorunları çözmemizi, yaşama uygun koşullar yaratmamızı ve hızla değişen koşullara hemen yanıt verebilecek toplumsal sistemler geliştirmemizi sağlamıştır. Fakat durmadan yenilik peşinden koşmak her zaman uyum getirmez. Enerji ve materyal tüketimini hızlandırmada oynadığı rolün dışında, yenilik riskler de barındırır. Yenilikler her zaman başarılı olmaz ve çoğu kez yıkıcıdırlar. Sürekli bozulmaların yaşanması, aile kurmak ve birbirine tutunmuş toplumsal gruplar yaratmak için gereken istikrarın altını oyar. Muhafaza edici ve geleneğe dayalı dengeleyici değerler, insan toplumunun başarısı için elzemdir.

Başka bir deyişle insan ruhundaki bu iki belirgin gerilimin evriminde, sağlam biyolojik sebepler vardır. Bu durumda insani gelişimin içinde karşıt değerler arasında sağlıklı bir dengenin olduğunu varsaymak mantıklıdır. Aristotelesçi terimlerle, "erdemli" bir değer yöneliminden bahsetmek manalıdır: Her psikolojik gerilimin kutupları arasında iyi dengelenmiş bir yönelim. Yahut koşullar gerektirdikçe, Şekil 2'de görülen "çembersel değer tablosunda" hatasız ve duyarlı bir şekilde hareket eden bir yönelim.

İdeal bir dünyada bu, değişen koşullara uyumlu, gerçekten dirençli bir toplum yaratacak türde bir esnekliktir. Fakat ekonomilerimizin işleyiş şekli tam olarak böyle değildir. Doğrusu Schwartz'ın "insan ruhu haritası" kapitalizmin temel işlevsizliğini kavramamızı sağlamasıyla son derece aydınlatıcıdır. Azimle Darwinci metaforların peşinden giderek, sistemli bir şekilde insan kalbinin belli bir çemberine ayrıcalık veren bir ekonomik

model yarattık. Bencil, yenilik peşinde koşan hazcı (Şekil 2'deki sağ üst dilim) huzursuz, rekabetçi girişimcinin mükemmel yoldaşıdır. Maddi büyümeyi ivmelendirmek açısından müthiş bir sistemdir. Fakat sahici ve kalıcı bir refahla uyumu çok iyi değildir.

Aynı sebepten ötürü ileriye giden yol bugün çok daha net ve açık bir şekilde görünmektedir. İnsanın doğasını değiştirmeye dönük destansı bir talep değildir. İnsani olasılıkları sınırlamakla bile ilgisi yoktur. Anlatılacak farklı bir öykünün olduğunu fark etmekle ilgilidir. İnsan ruhunun derinliği ve genişliğini gören bir öykü. Yeniliğe duyduğumuz arzunun yanında geleneklerle bağlarımızı da hesaba katan bir öykü. Evrimsel yaratıklar olarak köklerimizin, var olma mücadelesine doğamız gereği işbirliğine dayalı çözümlerde yattığını kabul eden bir öykü. Bize daha az değil daha eksiksiz bir şekilde insan olma konusunda cezbedici özgürlükler sunan bir öykü.

Zorunluluklara Katlanma

Rekabetçi tepki, tabii ki içimize derinden kök salmış durumdadır. Sadece genetikle de değil üstelik. İki kişi dağda yürürlerken bir ayıyla karşı karşıya gelirler. Biri hemen çantasını indirir, spor ayakkabılarını çıkarır ve onları giyer. "Bunun ne anlamı var ki?" der öteki. "Bir ayıdan asla hızlı koşamazsın." "Ayıdan hızlı koşmama gerek yok" diye gelir yanıt. "Sadece senden hızlı koşmam gerek." Bu şaka kendinizi onların yerinde bulmanız halinde, olası tepki verme yollarından en kötülerini gözler önüne serer. Dışarıda verilecek çok daha iyi tavsiyeler vardır. Listenin en başındaysa şu gelir: Kaçma; av gibi davranıyorsun. Yakınlara geliyor: Sakin kal, panik yapma.[29]

Elbette söylemesi yapmaktan kolaydır. Savaşmak veya kaçmak nörokimyamıza kodlanmış haldedir. Algılanan tehdit karşısında, "sempatik sinir sistemimiz" bedenimizi hızlı, agresif eylemlere hazırlayan hızlı ve istemsiz bir tepki yaratır. Bir dolu hormon salınır ve enerji seviyelerimizi düzenleyen tüm organlara sinyal-

29. Örnek olarak bkz. *https://www.pbs.org/wnet/nature/the-good-the-bad-and-the-grizzly-what-to-do-if-you-encounter-a-bear/117/.*

ler yollar. İnsülin bastırılır ve glikojen artar, böylece kan akışına bir glikoz patlaması boşaltılır. Kalbin hızı artar ve kaslara ekstra kan yollar. Daha hızlı nefes almaya başlarız ve beyne daha fazla oksijen yollanır. Bedenin acil olmayan işlevleri durdurulur, böylece kaynaklarımızın tamamı anlık tehdide karşı konmaya ayrılabilir.[30]

Uyarılma öyle hızlı bir şekilde gelişir ki çoğu kez onu güçbela sezebiliriz. Üzerlerinde hiç bilinçli bir şekilde kafa yormadan, bir şeyden sakınmak için istemsizce eğildiğimizi, bir şeylere uzandığımızı, tehlike altındaki bir çocuğa bağırdığımızı görürüz. Bu "sempatik" tepkiler aynı değerlerimiz gibi evrimle gelişmiştir. Tıpkı iştah ve heveslerimiz gibi. Fiziksel tehlikelerin net özellikler taşıdığı vakitlerde, acil ve ölümcül oldukları zamanlarda insanın sinir sistemi şartlanmıştır.

Tehlike geçtiğinde, "para-sempatik" sinir sistemi devreye girer, kalbin atış hızı düşer, nefes alımı sakinleşir ve kana insülin salınır. Bu soğutma mekanizması hızlandırma mekanizması kadar önemlidir. Uzun süreler boyunca yüksek bir uyarılma düzeyinin devam etmesi, insan bedeni üzerinde muazzam bir fiziksel gerginliğe sebep olur. Hayati organlar üzerinde devasa stres yaratır, sakinleşme becerimizi azaltır ve uzun vadede kronik stres, hastalık ve depresyon durumlarına sebep olur. Bu eğilim karşımıza çıkan fiziksel ve ruhsal sağlık krizlerine bir açıklama getirebilir mi?

Modern toplum stres üzerine inşa edilmiştir. İşte güvensizlik. Firmalar arasında rekabet. Her noktada toplumsal kıyaslamalar. Bir an için alışverişe gidelim. Çok iyi niyetlerle yola koyulursunuz. Kız kardeşiniz gelecek hafta evleniyordur. Kendinizi en iyi şekilde göstermek istiyorsunuz. Mağazanın kapılarından girer girmez sizi parlak ışıklar ve tempolu müzikler karşılıyor. Kısa süre sonra ilk aynayla karşılaşıyorsunuz. Yanında, böyle görünmek için kendilerine akıl almaz şeyler yapmış, imkânsız derecede

30. Sempatik sinir sistemi bedenlerimizde algılanan tehlikeye yanıt veren otomatik sinir sisteminin parçasıdır: *https://www.livescience.com/65446-sympathetic-nervous-system.html.*

mükemmel modellerin tam boy resimleri duruyor. Fakat neler yaptığını bilmiyorsunuz. Sizden bilmeniz de istenmiyor. Kendinizi olabildiğince olumsuz bir şekilde kıyaslamanız isteniyor.

Daha farkında bile değilsiniz ama stres seviyeniz şimdiden artıyor. Sinir sisteminize kortizol pompalanıyor. Mantıklı karar alma melekeleriniz azalıyor. Aciliyet duygunuz yükseliyor. Kısa süre içinde, eğer indirim de varsa, diğerleriyle aynı ucuzlukta malları toplar halde buluyorsunuz. Daha yatıştırıcı bir ortamda olsanız bile, akıllıca yapılan ürün yerleştirmeler ve bilinçaltı mesajlar sizi acımasızca satın almaya yönlendiriyor. Çevrimiçi alışveriş de aşırı uyarmaya ayarlanma konusunda diğerlerinden geri kalır durumda değil.

Kaygılı, hiperaktif tüketiciler büyüme saplantımızın kaçınılmaz sonuçlarıdır. Bize alışverişin insanlara hep istihdam sağladığı söylenir. Ayrıca hissedarların ceplerini de dolduruyor. Elbette devletin eline vergi geliri de bırakıyor. Ekonomiyi sürekli büyütüyor. Fakat gelin rol yapmayı bırakalım. Bir aile düğünü için en iyi şekilde görünmeye çalışırken hissettiğiniz stresin, sonsuza kadar mutlu olmakla çok az ilgisi var. Kârı azamiye çıkarmak için sinir sistemimizi manipüle etmeye yarayan kesin bir stratejidir. Uzun vadede tatminkârlık getirmesi için bile tasarlanmamıştır. Halihazırda gördüğümüz gibi tatmin etmemesi ekonomi için çok daha iyi bir şeydir.

Bu rekabetin çok daha tehlikeli sonuçları vardır. Gelirle, hatta mutlulukla bile sınırlı olmayan bir toplumsal eşitsizlik yaratır. Hasar nörokimyasal bir düzeyde yaşanır. "Nüfusun daha az varlıklı, daha az eğitimli ve daha stresli kesimleri, durumu iyi olanlarla aynı sinirsel ödül sistemine dayanırlar" diye yazar sinir bilimci Peter Sterling etkileyici kitabı *What is Health*'te [Sağlık Nedir]. Fakat bu ödülleri deneyimleme açısından çok daha az fırsata sahiptirler. Dahası topluluğun elinden alınıp tüketime bırakılan alan arttıkça, bu fırsatlar azalır. Sterling toplumun en yoksul kesimleri tatmin olmak için başka yerlere bakmak zorunda kaldıklarından onların "her tür bağımlılık için daha büyük bir risk altında olduklarını" söyler. 4. Bölüm'de incelediğimiz

obezitedeki keskin artışta eşitsizliğin kritik bir rol oynadığını iddia eder.[31]

Bağımlılık, çaresizlik, intihar ve şiddet: İşte bunlar, mücadeleye verilecek tek uygun yanıtın bencilce rekabetten geçtiğinde ısrarcı oluşumuzun meyveleridir. En uç koşullarda bile, kaç veya savaş diyen içgüdüler düşündüğümüz kadar faydalı değildirler. Ayıyla karşılaşılması halinde faydalı tavsiyeler veren web sitelerindeki "yapılacaklar" listesindeki "paniğe kapılmayın" tarzı motifler birlikte kalmakla ilgili faydalı bir nasihattir. Siyah bir ayıysa dimdik durun; boz ayıysa olabildiğince sakin durun. Kalbiniz hızla çarpar. Kanınız hızla pompalanır. Nörokimyanız son sürat çalışır. Yine de orada, var olmak için keskin bir ölüm kalım mücadelesinin ortasında bile, sağ kalma şansınız en çok sakinliğinizi korumaktan ve işbirliği içinde hareket etmekten geçer.

Modern toplumda karşılaştığımız güçlüklerin çoğu aslında hiç de bu türden meseleler değildir. Kıtlık ihtimali genelde hayatımız için dolaysız bir tehdit teşkil etmez. Daha ziyade refaha ulaşma çabasında, içinde devamlı yönümüzü bulmak zorunda olduğumuz koşullar kümesidir. Maddi sınırlar gerçektir. Fakat her sınırı var oluş için sert bir mücadele olarak nitelemek ters etki yapar. Doğrusu çelişkili de görünebilir. Fakat kaygılı ve agresif eylemler, en aşırı tazyikler karşısında bile nadiren faydamıza sonuçlar doğurur.

İç Oyun

Bu paradoks spor psikolojinde iyi bilinir. Rekabetçi sporlar ritüelleşmiş bir çatışma formudur. Örneğin teniz oynarken, bize birkaç saat boyunca ağın karşısından sürekli toplar fırlatan bir rakiple karşı karşıya geliriz. Başarılı atışlar, nihai skorun galibiyet veya mağlubiyet olduğu bir müsabakada an an toplanır ve başarımız sıralanır. Maçın kesin bir sonuçla bitecek sert bir karşılaşmanın uyarıcısı olması gerekir. Ancak her anı dolaysız bir hayati tehdit olarak görmenin başarısızlığa giden bir reçete olduğu herkesin malumudur. Savaş ya da kaç türü tepkiler vü-

31. Sterling, 2020, s. 152.

cudun, üst düzey tenisin tanımlayıcısı zarif paslar veya nefes kesici voleler atma becerisini azaltır.

İyi tenis oyuncuları bunu bilir. Tenisin kendi "iç oyunu" optimal performansa uygun, özel bir zihin yapısına ulaşmaya dönük tekniklerle ilgilidir. Oyuncular bunu yaratmak ve korumak için her tür rutin ve ritüele başvururlar: nefes alıp verme, görselleştirme, rahatlama; servisten önce topu belli sayıda sektirme. Hedef zor elde edilmiş becerilerin ve bedenin içgüdüsel koordinasyonunun, birlikte pürüzsüz bir şekilde işlemesini sağlayıp mükemmel bir tenis oyunu çıkarmaktır. En iyi performansın açığa çıkabilmesi için kazanma veya kaybetme bile geçici süreliğine tablodan çıkarılmak zorundadır.[32]

Macar doğumlu psikolog Mihalyi Csikszentmihalyi bu optimal zihin durumunu "akış" olarak adlandırmıştır. "Akış halindeki" insanlar alışılmadık bir zihin açıklığı ve hareket keskinliğine ulaştıklarını aktarmaktadırlar. Yapılan iş üzerinde bir güven ve kontrol duygusu yaşarlar. Fakat aynı zamanda anın içinde kaybolma, hatta kimi zaman bütünüyle kişinin dışında kalan bir ivmeyle hareket etme hissi de vardır. İnsanlar bir şaşkınlık hissinden, dünyaya bağlanmış bir halde olduklarından, mutluluğu veya hazların doyurulmasını aşan bir tatminkârlık duygusundan bahsederler. Bu deneyim sırasında mutlu olup olmadığınızın sorulması bile çok anlam ifade etmez. Csikszentmihalyi'nin araştırmalarından birinde, bir müzisyenin tarif ettiği gibi,

> Neredeyse hiç var olmadığınızı hissedecek kadar esrik bir halde oluyorsunuz. Bunu defalarca kez deneyimledim. Ellerim adeta hissizleşiyor ve olan bitenlerle hiçbir bağım kalmıyor. Orada sadece şaşkınlık ve huşu içinde olan biteni izliyorum. Ve içinden müzik akıveriyor.[33]

Yetenek seviyeniz ve karşılaştığınız güçlüğün derecesi arasında iyi bir denge kurulduğunda, akışın yaşanma ihtimalinin

32. İç oyum: Gallwey, 1975.

33. Akış: Csikszentmihalyi, 1990; 2000; 2003. Esrik deneyim: alıntılandığı yer Csikszentmihalyi'nin TED Konuşması: *https://www.ted.com/talks/mihaly_csikszentmihalyi_flow_the_secret_to_happiness?language=en.*

çok yüksek olduğu görülmüştür. Beceriniz eldeki güçlüğe uygun değilse paniklemeniz veya ürkmeniz muhtemeldir. Beceriniz güçlüğün üstündeyse, konsantrasyonu kaybetme, hatta sıkılma eğilimi söz konusu olur. Beceri de güçlük de üst düzeyde olduğunda, koşullar mükemmeldir. Birbirine denk iki rakip görüp görebileceğiniz en iyi tenis maçını ortaya serer. Maçın doruk noktasında oyuncular, akış hali içinde birbirinin rakibinden ziyade ortakları olurlar.

Beceri ve eğitim, akışı bulma kapasitemizi artırır. Fakat deneyim sporla veya sanatla sınırlı değildir. En basit gündelik faaliyetler bile akışı üretebilir. Eğitimle her tür farklı durum içinde akış içinde kalabileceğiniz bir zihin yapısı geliştirmek mümkündür. Akışa ulaşmak kendi başına bir hedefe dönüşür. Zevk veya memnuniyetten çok farklı bir hedeftir. Fakat beraberinde, insanlar için deneyimlemesi mümkün en büyük tatmin düzeylerinden birini getirir.

Erdemli Akış

Burada muhtemelen bir uyarı yapılması gerek. Konuşma dilinde "akışına bırakmaktan" bahseden görece basite indirgenmiş bir popüler ifade vardır. Sakin kal, ağırdan al, gevşe, rahatla: Bu öğütlerin hepsinde ortak olan baskı, sempatik sinir sisteminin kendiliğinden devreye girmesine engel olmaktır. Ayıların bulunduğu alanlarda faydalıdır. Dahası günümüzün aşırı uyarılmış toplumunda biraz tekrarlanmayı gerektirmektedir. Fakat aşırı rahatlama, aslında eylemin gerçekten gerekli olduğu yerde harekete geçme motivasyonumuzu azaltabilir. Ortada hiçbir mücadelenin olmadığını söyleyen bir inkâra dönüşür. Nitekim bu kesinlikle yanıltıcıdır.

Örneğin Margulis'in yaşamı mücadeleden yoksun bir hayat olmamıştır. Hakikatin peşinden teriyer cinsi köpekler gibi koşan, kendisini adamış bir bilim insanının idealini kendi şahsında somutlamıştır. Hiçbir tenis oyuncusu kortta rahatlayarak Wimbledon'u kazanmamıştır. Tamamen tasasız bir tenis oyuncusu uzun voleleri ıskalayacak, servisi zayıf atacak ve havadan gelen topları karşılamak için geriye koşma zahmetine girmeyecektir.

Kuşkusuz akış beraberinde belli bir gevşek rahatlık duygusu taşır. Fakat çok dinamik bir rahatlama duygusudur ve oldukça yorucu, yoğunlaşmış faaliyetleri kuşatabilir. O halde ideal akış, alabildiğine odaklanmak ve tamamen anın akışı içinde gevşek halde olmak arasında mükemmel bir dengedir.[34]

Erdemli bir psikolojik işlevsellik, aynı fiziksel sağlık gibi dengeyi tutturmakla ilgilidir. Akış için bu özellikle doğrudur. En yüksek doruk noktası olağanüstü bir tatmin halidir. Akış, büyüme sonrasına ait bir dünyada erişimimize açık kalacak kâr payı türlerini olağanüstü bir açıklıkla örnekler. Genelde kapitalizmin kararttığı patlar. Sürekli birikime vurgu yapılması ve hep daha fazlasının istenmesi dengeyi neredeyse ulaşılması imkânsız bir şeye dönüştürür. Akış bize tüketimciliğin şimdiye dek önerdiklerinden daha iyi ve daha kalıcı tatminler sunar.

Çok daha çarpıcı olan bu tatminlerin ekolojik açıdan daha sürdürülebilir olma ihtimalidir. Bu akış faaliyetleri bize daha azıyla daha iyi yaşama potansiyeli sunabilir. Daha az şeyle daha fazla eğlenme. Açıkça durum her zaman böyle değildir. Muhtemelen gerçek patlamalar yaratan ve aynı zamanda devasa çevresel izler bırakan çok zorlu ve yüksek beceri isteyen faaliyetler vardır. Örneğin akla Davos'taki helikopterli kayak faaliyetleri gelmektedir. Fakat çevresel etkisi asgari düzeyde olan ama doğaları itibariyle tatmin edici "zirve" deneyimler sunması muhtemel bir faaliyet kümesinin olup olmadığını merak etmek cezbedicidir.[35]

Csikszentmihalyi tam olarak bunu önermiştir. İddiasının başlangıç noktası, insanların iki farklı hedef türüyle hareket ettiğini söyleyen düşüncedir. Maddi hedefler "organizmanın mevcut haliyle korunmasını amaçlayan" hedeflerdir. Aşkın

34. Akışın nitelikleri üzerine: Csikszentmihalyi, 2000.

35. Helikopterli kayak ve helikopterli karda kayma (katılımcıların zahmetli kayak teleferiğiyle yüksek dağ zirvelerine çıkmaktan kaçınmak için iniş noktasına helikopterle gittikleri kayak faaliyetleri) çevreye öyle zarar vermektedir ki bazı ülkelerde yasaklanmıştır. Davos Avrupa'da bunun yapılabildiği birkaç yerden biridir: *http://www.swisskivacation.com/pages/en/Davos_Skiing__Snowboarding.html#heli-skiing.*

hedeflerse "daha önce var olmayan fikirler, duygular, ilişkiler, nesneler yaratmak amacıyla" maddi gereksinimlerimizin ötesine uzanan hedeflerdir. İlgimizi bu hedeflerden birine vakfetmek, diğerine ayırma potansiyelimizi azaltır. İlgimizi akışa odaklayarak gezegene karşı daha az incitici olabileceğimizi söyler.[36]

Meslektaşlarım Amy Isham, Birgitta Gatersleben ve ben bu hipotezi sınamak istedik. ABD'deki insanların boş zaman faaliyetlerindeki akış deneyimleri ve çevresel etkiler arasındaki bağa baktık. Örneklem genelinde yüksek akışlı ve düşük etkili faaliyetlerden oluşan çok farklı bir kümeye rastladık. Faaliyetlerin kendileri akış üzerindeki literatürden bilindik faaliyetlerdi. Beş temel tema üzerinde odaklanıyorlardı: fiziksel sporlar, zanaat ve yaratıcı faaliyetler, toplumsal etkileşimler, romantik ilişkiler ve meditasyon gibi düşünceye dayalı pratikler. Bu faaliyetlerin hepsi düşük çevresel etkiye sahiptir. Fakat bunlarla meşgul insanlar, yüksek akış düzeyleri ve yüksek refah seviyelerinden bahsetmektedirler.[37]

Kuşku yok ki bu şeylere erişmek her zaman öyle kolay olmamaktadır. Özellikle de günümüzün aşırı maddiyatçı toplumunda. Ayrı bir çalışmada, basitçe maddiyatçı değerlerden yana olmanın, insanların akışı deneyimleme potansiyelini zayıflatmak için yeterli olduğunu gördük. Tüketim kapitalizminin verdiği hasar, görünüşe göre gezegende bıraktığı etkilerle sınırlı değildir. Maddi bolluğun ilerlemeyi yansıttığına inanmak istiyoruz. Fakat çok belirgin şekillerle, maddi şeylere odaklanmak potansiyelimize ulaşma becerimizi etkin bir şekilde sekteye uğratmaktadır.

Akış süpermarketlerde bulunacak bir mal değildir. Reklamcılar bize aksine ikna etmek için ellerinden geleni yapsalar da çalışmamızda tanımlanmış pratiklerin hiçbiri kolay pazarlanabilir ürünler değildir. Her biri zaman ve beceri anlamında bir yatırım gerektirir ki bu temaya daha sonra geri döneceğim. Fakat bu yatırımın getirisi devasadır. Bize tüketimciliğin çevresel

36. Csikszentmihalyi, 2003, s. 94-5. Bu ayrımın Hannah Arendt'in emek ve çalışma arasında yaptığı ayrımla açık çağrışımları vardır, bkz. 7. Bölüm.
37. Düşük etkili akış: Isham vd, 2018. Maddiyatçılık ve akış: Isham vd, 2020.

maliyetinin çok küçük bir dilimiyle insani tatminin en yüksek doruklarına giden bir rota sunmaktadır. Dahası peşinden koşan herkesin erişimine açık bir şeymiş gibi görünmektedir. İç oyunun hiçbir bekçisi yoktur. Akış bize sadece iyi olmakla kalmayıp, kapitalizmin tutmadığı sözden kat kat daha iyi bir büyüme sonrasına ait dünyanın temellerini sunmaktadır.

Şiirlerin Yaratıcıları

Lynn Margulis'in ufuk açıcı makalesi "On the Origins of Mitosing Cells" [Mitozla Çoğalan Hücrelerin Kökenleri Üzerine] 1967'de yayımlandı. Erken kapitalist dönemin toplumsal ortamından çıkarılan ve sorgusuzca ekonominin içine katılan, hâkim doğa metaforumuzun temelden hatalı olduğunu gösterdi. Mücadele kaçınılmaz olabilir. Fakat ona verdiğimiz tepki kaçınılmaz değildir. Yaşam için amansızca rekabet etmenin naif ve acılarla dolu kafesiyle sınırlı değilizdir. Evrimin kendisi destansı oranlara varan tarihsel bir işbirliğinin sonucudur.

Bu fikrin o dönemde ne kadar radikal olduğunu anlamak güçtür. Makalesi nihayet *Journal of Theoretical Biology*'de yayımlanmadan önce tam on beş kez geri çevrilmişti. On yılı aşkın bir süre boyunca, çalışması ana akım biyoloji tarafından az çok görmezden gelinmişti. Teoriyi geliştiren ilk kitap taslağı, siparişi veren ilk yayıncı tarafından reddedilmişti. Yine de *Symbiosis in Cell Evolution* [Hücre Evriminde Simbiyoz] bugün 20. yüzyılın biyoloji klasiklerinden biri olarak sayılmaktadır. Evrimsel düşüncedeki "sessiz devrimin" müjdecisi olmuştur.[38]

1967 tarihli makalesi, Lynn ve Carl boşanmasına rağmen evlilik soyadı Sagan ismiyle yayımlanmıştı. Belki de kendisine bilim sevgisini aşılamış adamla geçirdiği zamanların yerinde bir övgüsüydü. Belki de bu bölümün başında alıntılanan şu yorumu yaparken, Sagan'ın aklında kısmen onun çalışmalarının olmasıydı: "Arada bir hedefi on ikiden vuran, geçerli ve harikulade

38. "Kökenleri üzerine": Sagan, 1967. *Symbiosis in Cell Evolution:* Margulis, 1981. Sessiz devrim: bkz. Sapp, 2012, s. 63; ayrıca bkz. Margulis, 1999; *https://vimeo.com/ondemand/symbioticearthhv/303309866.*

bir yeni fikir ortaya çıkar." Margulis'in kendisi evlilik konusunda çok iyimserdi. "Aşk diyarlarına yaptıkları tutkulu akınları" kendi kalemiyle "sallantılı bir başlangıç yapmış ve aynı yıpratıcılıkla sona ermişti." Bir noktada evlenmeden önce, onunla evlenmenin neden "budalaca, kendisini yok edecek bir hamle" olduğunu söyleyen sebepleri hatırlatmak için bir teyp kaydetmişti.[39]

Bu sebeplerden bazıları açıktı. İkisi de ateşli, sorgulayıcı, tutkulu insanlardı. Her ikisinin de kendi mesleki yaşamları için büyük ihtirasları vardı. Yeni açığa çıkan feminizme rağmen, bu hâlâ kadınlardan evde kalıp çocuklara bakmalarının beklendiği bir çağdı. Margulis ikinci evliliğinin başarısızlıkla sonuçlanmasından sonra şöyle yazmıştı: "İyi bir eş, iyi bir anne ve birinci sınıf bir bilim insanı olmak insan için imkânsız. Kimse bunu yapamaz. Bir şeylerin gitmesi lazım." Bir bakıma Carl Sagan ve Lynn Margulis en baştan itibaren farklı yönlere bakıyorlardı.[40]

Hepimiz birer simbiyont yani ortakyaşarız. İlk çok hücreli organizmalar simbiyozun ürünleriydi. Potter Heigham köprüsünün altındaki likenler simbiyonttur. Beşeri varoluş da işbirliğinin canlı bir tecessümüdür. Bir araya gelip, yeni, harikulade ve farklı şeyler yaratacak kadar uzun süre birlikte kalma becerimiz sayesinde doğduk. 1959'da ilk çocuklarının doğumundan sonraki gün, Carl Sagan günlüğüne şunları yazmıştı:

"Kırmızı ipliğe kendi telimizi eklemek tuhaf bir his. Daha önce aşkın bir yaratık olduğumu, ilkel bir çamurla yıldızlar arasında kalmış muğlak bir pozisyonda olduğumu hiç bu kadar güçlü bir şekilde hissetmemiştim."[41]

Yaklaşık on yıl sonra Sagan, ona denk gelme ihtimali olan her zeki canlı için "şişedeki mesaj" olacak, yeryüzünden uzaya gönderilen ilk "zaman kapsülünü" bir araya getirecekti. Voyager Altın Plağı [*Voyager Golden Record*] yeryüzündeki yaşamı temsil etmesi için itinayla seçilmiş görsellerin ve seslerin olduğu, 12

39. Margulis, 1999, s. 19.

40. Bkz. *https://www.washingtonpost.com/local/obituaries/lynn-margulis-leading-evolutionary-biologist-dies-at-73/2011/11/26/gIQAQ5dezN_story.html.*

41. Dorion Sagan'ın (2012, s. 3) annesinin hayatı ve çalışmaları üzerine yazılmış anma eserin girişinden.

inçlik altın kaplamalı bakır bir diskti. 1977'de yeryüzünün yörüngesini terk etmiş iki Voyager uzay aracına bu disklerden ikisi yerleştirilmişti. İki disk de hâlâ dışarıda olup, Samanyolu'ndaki yalnız güzergâhlarında gezinmeye devam etmektedir.[42]

Margulis ise bu süre içinde tutkuyla yeryüzüne bağlıydı. 1990'lı yıllarda bile hâlâ medyada "bilimin başa çıkılmaz dünya anası" olarak resmediliyordu. Muhtemelen bu şöhretinden memnundu. Kendisini eleştirenleri sık sık Darwin'in niyetlerini yanlış anlamakla ve "zoolojik, kapitalist, rekabetçi, kar-fayda eksenli evrim yorumlarına gömülmekle" suçluyordu. Hayatının son demlerine doğru, Margulis'e bir röportajda hiç tartışmalı bir isim olmaktan yorulup yorulmadığı soruldu. "Fikirlerimi tartışmalı bulmuyorum" diye yanıt verdi. "Onları doğru buluyorum!"[43]

Hepimiz "öykü anlatan ve şiirler yazan" kişileriz. Ekonomi bir öykü anlatma biçimidir. Büyüme miti yaklaşık bir yüzyıldır kültürel hikâyemize hâkim durumda. Bilim metaforlar üzerinden ilerler. Bu kadarı kaçınılmazdır. Bu kaçınılmazlığı savunmak adına, Margulis sık sık sevdiği ve şefkatle kapı komşusu olarak bahsettiği şair Emily Dickinson'dan alıntı yapardı. (İki kadın da Massachusetts, Amherst'te yaşıyordu). "Tüm gerçeği söyle ama çarpıtarak anlat" diye yazar Dickinson:

> Çemberdeki başarı
> Zayıf Sevincimiz için aşırı parlaktır
> Hakikatin müthiş sürprizi
> Çocukların karşısındaki Yıldırım gibi kolaylaştırmıştır
> Nazik açıklamalarla
> Hakikat safha safha göz kamaştırmalı
> Yahut herkes kör olmalı[44]

42. Voyager: *https://voyager.jpl.nasa.gov/golden-record/.*
43. Başa çıkılmaz dünya anası/kapitalist eleştiriler: *https://science.sciencemag.org/content/252/5004/378.* Doğru olmak: *https://www.discovermagazine.com/the-sciences/discover-interview-lynn-margulis-syas-shes-not-controversial-shes-right.*
44. Tüm gerçeği anlat: Franklin, 1999, #1263; Johnson, 1955, #1129; ayrıca bkz. *https://www.poetryfoundation.org/poems/56824/tell-all-the-truth-but-tell-it-slant-1263.*

Fakat anlatıların gücüyle baştan çıkarılmaya asla izin vermemiz gerektiğini Margulis de iyi biliyordu. Bunu yapmaksa masallara inanmayı bırakmaktı. Bu da dünyaya öğretmenlik yapmayı başarmış "hızlı hareket eden, hevesli, cahil bir kızın" dersiydi.

7
İşe Dönme

Çalışma ve ürünleri, insanın elinden çıkanlar, ölümlü hayatın beyhudeliğine ve insan doğasının geçici niteliğine bir kalıcılık ve süreklilik bahşeder.

Hannah Arendt, 1958[1]

Emeğin ödülü *yaşamdır.* Bu yeterli değil mi?

William Morris, 1890[2]

Ekim 1957'de, Lynn Margulis ve Carl Sagan'ın evlenmesinden yalnızca birkaç ay sonra, Sovyetler Birliği uzaya ilk yörünge

1. Arendt, 1958, s. 8.
2. İnsanların çalışma teşvikleriyle ilgili bir soruya İhtiyar Hammond'un yanıtı. Morris'in *News from Nowhere*'inden: Morris, 1890, 15. Bölüm.

uydusunu yolladı. Tarihte toplumsal dünyayı çarpıcı bir biçimde baştan şekillendiren o tuhaf anlardan biriydi. Sputnik'in fırlatılması uzay yarışının başlama atışı oldu ve silahlanma yarışını kızıştırıp Soğuk Savaş'ı büyüttü. Aynı zamanda ABD'nin öz saygısına indirilmiş dev bir darbeydi. Uzaya ulaşan ilk ulus olamamışlardı. Fakat John F. Kennedy'nin 1961 yılında Apollo isimli "Ay'a roket fırlatma" programını duyurması için uyarıcı işlevi oynadı: 60'lı yıllar sona ermeden Ay'a bir adam yollamak. Hedefe ulaşıldı. Ancak Kennedy bunu görecek kadar yaşamadı.[3]

Sputnik aynı zamanda insanlık ve dünya gezegeni arasında yeni bir ilişkinin habercisi oldu. Siyaset felsefecisi Hannah Arendt'in 1958 tarihli başyapıtı *İnsanlık Durumu*'nda* yorumladığı gibi, uzaya gitmek bize tarihte ilk kez yuvamız olan yeryüzünü görüp değerini anlama imkânı verecekti. "Dünyanın insanlık durumunun gerçek özü olduğunu" hatırlatan bir şeydi. Nitekim doğanın kendisi, "hepimizin bildiği kadarıyla, insanlara büyük gayretler ve belli marifetler olmadan hareket edip nefes alabileceği bir yaşam alanı sunmasıyla evrende emsalsiz olabilir."

Başkaları Sputnik'i ötelere açılmış bir geçit olarak gördüler. Carl Sagan'a göre başka yerlerde hayatı bulma arayışının başlangıcıydı. ABD'de dönemin gazete başlıklarından biri fırlatılma anını "yeryüzüne hapsimizden kaçışın ilk adımı" olarak göklere çıkarmıştı. Bu düşünce Arendt'in ilgisini çekmişti. Ancak şaşırtmamıştı. Çağın bilim kurgusu içinde "insani varoluş karşısındaki" derin "isyanı" daha o dönemde görmüştü. Dahası teknolojinin bizi varoluş mücadelesinden kurtaracağını söyleyen yaygın bir düşün olduğunu fark etmişti. Fakat ona göre bu, öz-yıkıcı bir düştü. Modern toplum bunu takdirle karşılayacak pozisyonda değildi.[4]

"Uğruna bu özgürlüğü kazanmayı hak eden daha yüce ve anlamlı faaliyetlerin" artık neler olduğunu fark edemediğimize

3. *https://www.space.com/11772-president-kennedy-historic-speech-moon-space.html.* Ayrıca şu mükemmel Apollo 11 belgeseline bkz. (yön. Todd Douglas Miller, 2019).

* Hannah Arendt, *İnsanlık Durumu*, Çev. Bahadır Sina Şener, İletişim Yayınları, 2021. (y.h.n.)

4. Arendt, 1958, s. 1-2.

inanıyordu. Çağın en belirgin niteliğinin düşüncesizlik olduğunu söylüyorduk. "Önemsizleşen ve içi boşalan 'hakikatlerin' kayıtsızca tekrarlanmasına, aymaz düşüncesizliklere veya umutsuz kafa karışıklıklarına" gömülmüş haldeyizdir. Giderek kendimizi içinde bulduğumuz hakikat sonrası dünya için yazılmıştır adeta. Verdiği tepki bir tefekkür çağrısıydı. "Bundan ötürü önerdiğim şey çok basit" diye yazıyordu *İnsanlık Durumu*'nda. "*Yaptığımız şeylere kafa yormaktan* fazlası değil."[5]

Arendt'in eseri her türlü nedenden dolayı bu kitaptaki fikirlere hitap etmektedir. İnsanlık durumu mutluluğa kavuşma olasılıklarını hem düzenler hem de kısıtlar. Varlığımızın kaldırılması imkânsız maddi doğasını, özlemlerimiz ve düşlerimizin bastırılması imkânsız yaratıcılığıyla bağlantılandırır. Arendt'in "aktif yaşam" (*vita activa*) üzerine yaptığı ayrıntılı inceleme, insani işlere ait dünyanın isabetli bir analizini sunar. Bu bölümün hedefi bu dünyayı daha ayrıntılı bir şekilde keşfetmektir.

Çalışma, insanlık durumunun olmazsa olmazıdır. Refahımızın hayati bir bileşenidir. Göreceğimiz gibi umudun koşullarını sağlar. Yine de kapitalizmin boyunduruğu altında felç edici bir tuzağa yakalanmıştır. Bu tuzağın yapısını keşfetmek istiyorum. Fakat aynı zamanda bir kaçış planının ana hatlarını da çizmek istiyorum. Büyüme sonrasına ait bir ekonomi, ileri süreceğim gibi çalışmayı toplumun kalbinde hak ettiği yere geri koymamızı sağlar.

Cephede Hayat

Covid-19 dünyanın hemen hemen tüm ülkelerini, uzun bir kapanma dönemine zorladığında ve ekonominin büyük kısmını sarsıntılı bir durma noktasına getirdiğinde olağanüstü bir şey oldu. Birdenbire ve bir gecede toplumda gerçekten önemli olan işleri anlamaya başladık. Sağlık bakımı, gıda tedariki ve temel hizmetler onlarsız yapamayacağımız işlerdi. Sağlık çalışanlarının hayati olduğu görüldü. Virüsü sınırlama savaşında mutlak bir cephe hattıydılar. Çiftliklerde ve gıda tedarik zincirlerinde çalışan

5. Arendt, 1958, s. 4-5. Vurgular bana ait.

işçiler önemliydi. Tezgâhtarlar ve teslimat yapanlar önemliydi. Atık toplama ve temizlik önemliydi. Temizlikçiler hayal ettiğimizden çok daha önemliydiler.

Bu keşifte muazzam derecede ironik bir şeyler vardı. Böyle trajik olmasa gülünç ve saçma sapan bir durum olurdu. Bunlar çoğu kez ve ufak tefek farklı nedenlerden ötürü, on yıllardır sistemli bir şekilde değersizleştirilen mesleklerdi. Bu insanlar kriz vurmadan önce kullanılan ve suiistimal edilen, aşırı çalıştırılıp az para ödenenlerdi. Özellikle uzun kemer sıkma yıllarında, bakım sektöründeki kaynaklar sistemli bir şekilde yok edildi. Hayati konumdaki işçiler gerçekçi olmayan "verimlilik hedefleriyle" ve stresli, aşırı yük altında hayat sürdürme zorunluluğuyla baş başa bırakılmışlardır. Cephedeki sağlık işçileri daha koronavirüs pandemisinden çok önce tükenme eşiğine gelmişlerdi.[6]

Virüsün patlak verişinden önce gıda ve çiftçilik üzerine yapılan bir araştırma, hayret ve utanç verici bir bulguya rastladı. BK gibi zengin bir ülkede bile, gıda üretim sektöründe çalışıp kendilerini düzgünce beslemeye güç yetiremeyen işçiler vardı. Topluma en temel hizmetleri sunmaktan sorumlu olanlar, hayatta kalmak için sayıları hızla artan "gıda bankalarını" ziyaret etmek zorunda kalıyorlardı. Bizzat üretmek üzere emek verdiğiniz temel mallar için yabancılardan bağış almak zorunda kalmak, ekonomik değerlerde öyle fevkalade bir çarpıklıktır ki inanmak için tanık olmak gerekir.[7]

Piyasa ekonomisi kavramının tamamı (ve geçimlik ekonomi üzerindeki avantajları), emeğin artık denen şeyi üretebilecek olmasıdır. Her işçi kendi sağ kalımı için gerekenden fazlasını üretebilir. Bu artık mallar gelir elde etmek için mübadele edilebilir. Bu gelir de başka işçilerin ürettiği şeylere harcanabilir. Yine de burada, ekonominin en hayati sektöründeki işçiler belli ki *negatif* bir artık üretmektedirler: Hayır kuruluşlarına başvurmadan kendilerini ve ailelerini besleyememektedirler.

6. Sağlık sektöründe stres: örnek olarak, Gallagher, 2020; ayrıca bkz. *https://www.nytimes.com/2012/05/27/opinion/sunday/lets-be-less-productive.html.*

7. Kraliyet Sanatlar Topluluğu Gıda, Çiftçilik ve Kırsal Alanlar Komisyonu'nun raporuna bkz., *Our Future in the Land: https://www.thersa.org/reports/future-land.*

Teslimat ve dağıtım depolarıyla temizlik gibi, düşük ücretli, "vasıfsız" sektörlerde durum bundan farklı değildi. Bu sektörlerde genelde tatil ücretleri veya hastalık yardımları olmadan sıfır saatli sözleşmelerle çalışan insanlar, başka bir şey yapmaya güç yetiremedikleri için kelimenin gerçek anlamıyla ölümüne çalışmaktaydılar. Bunlar iktisatçı Guy Standing'in "prekarya" dediği insanlardı. Geçinmek için güvencesiz, kötü ücretli işlere bağımlı olan koca koca topluluklar. Kendilerini giderek yığının en dip noktasında bulan insanlar: dezavantajlı, haklardan yoksun ve hayal kırıklığına uğramış kişiler.[8]

Pandemiden önceki yıllarda siyaseti kıskacına almaya başlayan popülizmin kökenlerinin tek başına burada yattığını söylemek hatalı olur. Daha doğrusu bu popüliżm, kapitalizmin getirilerini sistemli bir şekilde azınlığa ayıran ve çoğunluğu temel haklarla haysiyetli bir yaşama erişim imkânından dışlayan aynı çarpık ekonomik sistemin bir semptomuydu. Fakat bunlar su götürmez bir şekilde, artan ücret güvensizliği ve kötüleşen çalışma koşullarının insanları dosdoğru büyük bir yalıtılmışlık ve yabancılaşma hissine ittiği sektörlerdi: O sizin lanet GSYH'niz, bizim değil.

Kaybolan Emek Sevgisi

Arendt, emek ve çalışma arasında kritik bir ayrım yapar. İçgüdüsel açıdan belirgin bir ayrım değildir bu. Fakat *İnsanlık Durumu*'nda belirttiği gibi, dünya genelinde hemen hemen her dilde iki sözcük varlığını sürdürmeye devam etmektedir. Muhtemelen tuhaf olan modern toplumun bunları çıkarmasıdır ve belki bu ayrım bizim için hâlâ yararlıdır. Açık olan, emeği (çalışmaya karşı) niteleyiş biçiminin, tam da kapitalizmin arkada bıraktığı faaliyetleri içine alıyor olmasıdır: Pandemiyle insani gelişim için son derece hayati olduğu ortaya çıkan meslekler.

Emek yaşamın koşullarını idame ettirir. Sağlığın temel dayanaklarını sunar. Toplumun serpilip gelişeceği temelleri yaratır. Kimi zaman "emek" verenler piyasa ekonomisinin tümüyle

8. Prekarya: Standing, 2011.

dışında kalırlar. Ev işlerine, ebeveynliğe, yaşlılara bakıma çoğu kez hiç ücret ödenmez. Yine de topluma (ve yaşamın kendisine) kattıkları değer kesinlikle hayati konumdadır. "Emek sadece bireysel sağ kalımı değil türün hayatta kalmasını da garanti altına alır" demiştir Arendt. En çok biyolojik insani varoluş sürecine tekabül eden bir faaliyet türüdür: büyüme, metabolizma ve nihai çürüme. "Emeğin insani koşulu yaşamın kendisidir" diye yazmıştır.[9]

William Morris'in 19. yüzyılın sonunda yazılmış romanı *News from Nowhere*'deki [*Hiçbir Yerden Haberler**] mükemmel söyleşinin ilginç bir yankısıdır. Romanın "Konuk" ismiyle anılan anlatıcısı, çalışmanın gönüllü olduğu ve görünür hiçbir ödemenin olmadığı, "Hiçbir yer" isimli ütopyacı topraklarda seyahat eder. Bir noktada Konuk rehberine (İhtiyar Hammond isimli bir adamdır) şöyle sorar: "Emeğe hiçbir ödül verilmezken nasıl çalışıyorsunuz?" "Emeğe ödül yok mu?" der Hammond ciddi bir şekilde. "Emeğin ödülü *yaşamdır.* Bu yeterli değil mi?"[10]

Bugün kulağımıza tuhaf gelmektedir. Aynı zamanda, emek verenlerin onur kırıcı, kötü koşullar ve yetersiz ödüllerden mustarip oldukları bir toplumda potansiyel açıdan tehlikelidir de. Fakat Morris'in vurguladığı husus kısmen böyle bir şeydir. *News from Nowhere* emeğin yalnızca, emeğin eline hiçbir zaman geçmeyen bir artığa el koymak için kaynak olarak görüldüğü sistemin eleştirisidir. Hiçbir yerde, mallar eşit şekilde ve ihtiyaç temelinde paylaştırılır. Nitekim bu koşullarda onları üretmek için gereken emek, kolaylıkla kendi kendisinin ödülü olabilmektedir.

Bu ödülün bir kısmı fiziksel hayvanlar olarak doğamızdan ileri gelir. Farklı şekillerde Morris de Arendt de bu hususa parmak basarlar. Hayvani doğamız bizi emekle donatır. Bunda şaşılacak bir yan yoktur. Emek hayatın olmazsa olmaz unsurudur. Bize yaşama koşullarını yerine getirecek araçları bahşetmiş yollarla

9. Arendt, 1958, s. 8.

* William Morris, *Hiçbir Yerden Haberler*, Çev. Meral Alakuş, Say Yayınları, 2011. (y.h.n.)

10. Morris, 1890. Ayrıca çalışma hakkında ütopyacı görüşlerin daha derinlikli bir tartışması için bkz. Mair vd, 2020.

evrim geçirmişizdir. Elbette bu, biyolojik anlamda doğurmak için emek veren hayvanlar olmanın yanı sıra gündelik anlamda sağ kalmak için fiziksel emek vermesi zorunlu biyolojik hayvanlar olduğumuz için böyledir. Emek insan türünün tasarım özelliklerinden biridir.

Araçların geliştirilmesi emeği daha da etkin hale getirmiştir. Çok sonraları sanayileşme, mevcut enerjide angarya işlerin yerine makinalar koymamızı sağlamış devasa bir artış (fosil yakıtlar) yaratmıştır. Bu süreçte Arendt'in sözcüğe verdiği anlamıyla emeği meydana getiren birçok görevden (hepsi olmasa da) bizi "kurtarmıştır." Daha az aktif hale geldikçe ve emek vermeye daha az koşullandıkça, ödül duygumuzla aramızdaki mesafe giderek açılmıştır ve artık bu faaliyetler çoğu kez bize "keyif vermekten" çok "acı verirler." 4. Bölüm'de Arendt'in, mutluluğun sadece fiziksel emeğin "acılı tükenişi ve zevkli yeniden üretilmesinde" bulunabileceğini söyleyen görüşüne değinmiştim. Bu bizim için neredeyse bütünüyle yabancı bir görüştür.

Kimi zaman, fiziksel faaliyetlere duyduğumuz ihtiyacın farkına sonradan varıp, sırf aktif bir fiziksel yaşamın getirdiği o fiziksel sağlık hissini almak için arabayla spor salonlarına gider, egzersiz derslerine kaydolur, maratonlara hazırlanırız. Dahası bunların hepsini, fiziksel emeğin nahoş, gereksiz ve ödül getirmeyen bir şey olarak kötülendiği bir toplumda yaşadığımızı hiç fark etmeden yaparız. Varsayılan programımız, bu işleri elimizden geldikçe toplumun en alt kademelerine indirilmiş insanlara havale etmektir. Hatta bu çalışmadan kurtulma halini bir fayda olarak düşünmemiz gerekir. Arendt de Morris de bunu ciddi bir kayıp olarak tanımlamışlardır.

Sevgi ve Aziz Augustine

Hannah Arendt 1906'da, Boltzmann'ın Duino'daki trajik ölümünden sadece birkaç hafta önce Almanya'nın Hanover kentinde doğdu. Prusya kenti Königsberg'te (bugün Kaliningrad), Rus kökenli orta sınıf bir Yahudi anne babanın çocuğu olarak yetiştirildi. 7 yaşındayken babası vefat etti ve Hannah annesi tarafından, felsefe ve şiir kitaplarıyla dolu kütüphanesi olan

bir evde büyütüldü. Böyle erken bir dönemde yazın dünyasına gömülmesi eğitimini biçimlendirdi. "Görüyorsunuz ya, tüm kitaplar evdeki kütüphanedeydi; sadece raflardan seçip alıyordunuz" diye açıklıyordu hayatının ileri dönemlerinde verdiği bir röportajda. "Benim için mesele biraz şöyleydi: Ya felsefe okuyacaktım ya da tabiri caizse kendimi boğacaktım." Felsefe okumaya karar verdi.[11]

Mill gibi erken yaşlarda klasikleri okuyordu. Yine onun gibi içgüdüsel bir şekilde entelektüel bir yaşamın içine çekilmişti (sonrasında buna *vita contemplativa* diyecekti). Entelektüel sorgulamalar hayatı boyunca bir tutku olmayı sürdürecek ve son (bitiremediği) kitaba esin kaynağı olacaktı. Fakat Mill'in aksine zihinsel yaşam, Arendt için her zaman maddi dünyada yaşayan birer hayvan olarak somutlaştırdığımız doğanın kabulüyle dengelenmeliydi. *İnsanlık Durumu*'nun çekirdeğinde bu kabul yatmaktadır ve kısmen 1920'lerin Almanya'sında büyümenin getirdiği deneyimlerden akarak gelmiştir.

Yahudi olmak için iyi bir dönem değildi. Kendisine farklı davranıldığını okullu bir kızken fark etmişti. Fakat ona değer duygusu aşılamış bir annenin bakımında, bu muamele zihinsel gücünü ve ateşli karakterini daha da pekiştirmişti. 15 yaşında kendisine hakaret etmiş bir öğretmene karşı öğrenci isyanına öncülük ettiği için liseden uzaklaştırıldı. Marburg'ta genç bir üniversite öğrencisiyken, kendisiyle kısa ve tutkulu bir ilişki yaşadığı öğretmeni filozof Martin Heidegger'e âşık oldu. İnsan düşüncesinin süreçlerine gösterdiği ilgi, Arendt üzerinde ciddi bir etki bırakacaktı. "Tutkulu düşünceler" hayatındaki çoğu çalışmanın temeli olmuştu.

Fakat ilişkileri iyi gitmedi. Heidegger ondan on yedi yaş büyüktü, evliydi ve çocukları vardı. Onun için duyduğu ihtiraslar, Arendt'in kendisi için duyduğu ihtiraslarla aynı değildi. Bir noktada kadınlara uygun bir meslek olmadığını söyleyerek onu felsefeyi tümden bırakmaya ikna etmeye çalışmıştı. Politik

11. 1964'te Günter Gaus'la kaydedilmiş ve Arendt, 2013, s. 17'de yeniden yayımlanmış "What Remains? The Language Remains" başlıklı bir röportajdan.

açıdan birbirlerinden fersah fersah uzaktaydılar. Heidegger, Nazizmin yükselişine çağın politikalarına razı gelerek yanıt verdi ve neticede Nazi partisine katıldı. Arendt ise varlığının her zerresiyle Nazilerin ilerleyişine direndi ve nihayetinde Yahudi aleyhtarı fikirlerin kanıtlarını topladığı için Berlin'de tutuklandı. Tutuklayan memuru tatlı sözlerle kandırarak hapishaneden kaçtı ama sonrasında hayatını kurtarmak için, o günkü adıyla Çekoslovakya'ya varmak amacıyla gece vakti dağları aşarak kaçması gerekti. Oradan birkaç yıl boyunca genç Avrupalı Yahudileri kurtarmak ve onları Filistin'deki *kibbutzim*'lere yerleştirmek için çalıştığı Paris'e geçti.[12]

Daha sonra, hayatının o döneminde neden bu oturmuş, pragmatik işi seçtiği sorulduğunda, sebebin kısmen Nazilere teslim olmuş entelektüellerden (elbette Heidegger de dahildi) hayal kırıklığına uğramasında yattığını söylemiştir. "Kendi koşulları farklı olsaydı Yahudilerin ve Alman Yahudisi entelektüellerin farklı davranacağına inanmıyordum" diye açıklıyordu. "Bu meslekle yani entelektüel olmakla alakalı olduğunu düşündüm." İnanılması güç bir şekilde Heidegger'le hayatı boyunca arkadaş kaldı. Fakat dikey deneyimlerle zihinsel yaşam için duyduğu içgüdüler arasındaki evlilik, çalışmalarını çok özgün bir yöne itecekti: Bu kitabın merkezinde yatan maddi sınırlar ve insani özlemler arasındaki gerilimin aynısına.[13]

Heidegger'le ilişkisi bittikten kısa süre sonra, Saint Augustine'in yazılarında aşk kavramı üzerine hazırladığı doktora tezini yazdı. Keşfi aşkın bir tutku biçimi olduğunu söyleyen fikrin değerlendirmesiyle başlıyordu. "Aşkın tutku duyduğu iyi hayattır" diye yazmıştı. "Ve korkunun sakındığı kötülük ölümdür." Arkasından gelen, ileride *İnsanlık Durumu*'nda keşfedeceği aynı çetin ikilemlerin olağanüstü bir incelemesiydi. "Tüm 'sahip olunan' şeyler korku, tüm 'sahip olunmayan' şeyler arzu tarafından yönetiliyor" diye yazmıştı. "Sadece geleceği olmayan bir bugün, kesin ve bütünüyle tehlikeden uzaktır."

12. Bu seyahatten şurada bahseder: Arendt, 2013. Ayrıca bkz. Young-Bruehl, 2004.
13. Arendt, 2013, s. 20.

Gerçek mutluluğun sadece emekte yattığı, çünkü en başta hayatta olmanın kaçınılmaz bir unsur olduğunu söyleyen savının kökleri bu erken dönem yazılarına uzanmaktadır. En saf haliyle geleceğin hiçliğe indirgendiği, geçmişin önemini kaybettiği ve yalnızca bugünün kaldığı bir durumdur. "Mutlu yaşam kaybedemeyeceğimiz yaşamdır" diye yazmıştı *Aşk ve Aziz Augustine*'de. Kaybedemeyeceğimiz tek yaşam, kaçınılmaz bir şekilde varoluş mücadelesine dahil olmamızdır. Yahut ileride ifade edeceği gibi, emeğin ödülü "canlı olmanın getirdiği ve tüm canlı mahluklarla paylaştığımız o katıksız saadeti deneyimlemenin insana has yoludur."[14]

Arendt bu varoluşsal mutluluğun özlemlerimizi sona ermediğini de fark etmişti. Ölümlü varlıklar olarak, sürekli duyumsanan ve acı veren bir farkındalıkla bir gün öleceğimizi biliriz. Kendimizi emeğin fiziksel koşullarından çıkardıkça, varoluşumuzun fani ve geçici doğasını anlamak için daha fazla zamanımız olur. Fizyolojik işlevlerimizi korumada başarılı oldukça, hayatlarımızın bitmek bilmez bir güvensizlik içinde yaşandığını daha büyük bir açıklıkla görürüz. Geçim mücadelesini çözmek bizi başka tür bir mücadeleye sokar.

Hayata duyduğumuz tutku bir ölümsüzlük arzusuna dönüşür. Kalıcılık arzusuna. Bitmek bilmez tükenme ve yenilenme döngüsünün ötesinde, tutunacak katı bir şeyler bulma arzusuna. İşte burası Arendt'in emek ve çalışma arasında ayrıma gittiği noktadır. Emeğin süregelen mücadelesinin ötesinde, dünyayı inşa etmeye dönük zahmetli çabalar vardır. Geçici bir dünya karşısında insana özgü tepki, kalıcı bir dünyayı kurmaya ve ona ulaşmaya çalışmaktır: O merhametsiz yenilenme ve çürüme döngüsüne bütünüyle ve aralıksız bir şekilde tabi olmayan bir dünya. Bu öteki dünya, Arendt'in insan yapımı dünya dediği şeydir. Fiziki varlığı koruma ve salt sağ kalma çabasının ötesinde

14. *Love and Saint Augustine:* Arendt, 1929, s. 11. Emeğin ödülü: Arendt, 1958, s. 106. Arendt'in emeğin içgüdüsel mutluluğu üzerine söyledikleri elbette tehlike potansiyeline sahip bir görüştür: Belki de Nazi toplama kamplarının *Arbeit macht frei* (Çalışma sizi özgür bırakır) deyişine biraz fazla yakındır. Fakat özgürce yapılan çalışmanın ödüllerini fark etmek, başkalarına angaryaların dayatılmasını haklı çıkarmaz.

ve üzerinde, yaratıcılığımızın bütünüdür. Csikszentmihalyi'nin aşkın hedeflerimiz diyeceği şeyin hedefi budur.

Akışın Ödülleri

Arendt'in bakış açısına göre çalışma, beşeri dünyayı inşa etmek ve devamlılığını korumak için girdiğimiz uğraşlardır. Emek bakım ve geçimi içine alırken, çalışma yaratılış ve yaratıcılığın alanıdır. Hüner, beceri ve vizyon ister. Hayallerin düşlenmesi ve bir şeylerin yaratılmasıyla ilgilidir. Dünya kurucu faaliyetlerimiz, Arendt'e göre hayatta kalmaktan çok ölüm korkumuzu uzaklaştırmakla ilgilidir. Bölümün başındaki özdeyişte yazdığı gibi: "Çalışma ve ürünleri, insanın elinden çıkanlar, ölümlü hayatın beyhudeliğine ve insan doğasının geçici niteliğine bir kalıcılık ve süreklilik bahşeder."

Çalışmak bakımın içgüdüsel emeğinden gelen temel mutluluğun aynısını sunmayabilir. Fakat zanaat ve yaratıcılık hâlâ içsel tatmin için muazzam bir potansiyel sunar. Çalışma bize antropolog Mary Douglas'ın sözleriyle, "toplumsal dünyanın yaratılmasına yardımcı olma ve içinde güvenilir bir yer bulma" şansı sunar. Toplumun yaşamına dahil olma becerisi, psikolojik ve toplumsal sağlığımız için hayatidir. Bireylere ait olma araçları sunar. Toplum içinse uyum sağlayıcı mekanizmalar sunar.[15]

Dünyayı inşa etme çabası bizden yaratıcı, zanaatkâr, mimar, tasarımcı, mühendis, müzisyen, öğretmen, dansçı olarak becerilerimizi buna yatırmamızı ister. Dahası bu yatırım ilgimizi ("ruhsal enerjimizi") tamamen çektiği için, doğrudan önceki bölümde tanıttığımız akış deneyimine kapı aralayabilir. Csikszentmihalyi özellikle vekaleten yaşanan, pasif zevklerle aşırı dolu bir dünyada, insanların akışı çalışırken boş zamana kıyasla daha sık deneyimlediklerini belirtir. Çalışma becerilerin geliştiği ve güçlüklerin aşıldığı yerdir. Akışın koşulları her zaman oradadır. Bu şeyleri çalışmanın dışında bulmak, aceleyle ve koşturmacayla

15. Douglas, 1976, s. 207. Aslında Douglas tüketicilerin hedefinden bahsediyordu ama sözleri işçilerin hedefi için de eşit derecede geçerlidir.

geçen hayatlarımızda çoğu kez eksik olan, özel bir gayret ve ilgi türünü gerektirir.[16]

Akış her zaman dolaysız bir keyif vermez. İlla yeme, içme veya sevişmeyle bağlantılı anlık ödüller sunacak diye bir şey yoktur. Genelde ağır, tüketici, hatta riskli girişimlerle ilerler. Spor, zanaat, müzik, sanat: Akışı tetikleyen klasik faaliyetleri iyi icra etmenin zor olduğu bilindik bir şeydir. Mesele şudur: Mükemmel bir insani performansa ulaşmak için hem güçlüğü hem de beceriyi artırmak. Fakat akışın her şeye karşın keyifli olabileceğini söyler Csikszentmihalyi, çünkü bize "sağ kalma gerekliliklerinin ötesine uzanmanın" neşesini sunar.[17]

Zevk ve keyif (veya tatmin) arasında yaptığı ayrım büyüleyicidir. Zevk insanlar için güçlü bir motivasyon kaynağıdır. Fakat bizi sürekli konfora ve rahatlamaya ayartan tutucu bir güçtür. Diğer taraftan keyif "ruhu besler" çünkü "entropi ve çürüme güçleri üzerinde bir zafer içerir." Keyif zevkten daha fazla çaba gerektirir. Ödülleri genelde gecikmelidir. Fakat bu akışın tamamen geciktirilmiş bir tatmin olduğu anlamına gelmez.[18]

Çalışmanın kendisi, ilginin dağıtılması, yeteneklerin hayata geçirilmesi, çabaların bir yere adanması, kendi içkin ödüllerini de getirebilir. İşe gömülmek bizi önceki bölümde gördüğümüz gibi, doğru koşullar altında, insanın deneyimlemesi mümkün en yüce ve en yoğun tatmin biçimlerine taşıyabilir. Sağlıklı ve toplumsal işlevsellik açısından hem çalışmanın kendisi hem de yarattığı dünya hayati öneme sahiptir. Bu deneyimin en ilginç boyutlarından biri, insanların geçici süreliğine bireysellik algılarını yitirmeleridir. Akış benlik ve dünya arasındaki sınırları aşındırır.

---

16. Csikszentmihalyi, 2003: ruhsal enerji: s. 95; akış ve çalışma: s. 99.
17. Csikszentmihalyi, 2003, s. 98.
18. Endokrinolog Robert Lustig (2018) bu farklılıkların nöro-kimyasal olduklarını öne sürer. Zevk (onun diliyle ödül) kimyasal dopaminle, memnuniyet (tatmin) serotoninle bağlantılıdır. Sterling (şahsi görüşmem) bundan emin olmak için ödül öğrenme çevrimi (dopamin) dışında yeterince şey bilmediğimizi iddia etmekte. Açıkçası insan beyninin işlevleriyle ilgili bilgi birikimimizde devasa boşluklar vardır ve bu da konuyla ilgili başka keşifler için büyüleyici bir alan açmaktadır.

Bu çalışmanın tamamen özgecil bir girişim olduğunu göstermez. Tam tersine. Çalışmanın sonucu, insan yapımı şeyler ortaya güçlü bir itibar ekonomisi çıkarır. Güzel bir tasarım, istisnai bir performans, muhteşem bir bina: Bunların hepsi toplumsal bir övgü alır. Mükemmelliğe ulaşmak kaçınılmaz olarak dışsal ödüllerle kaplanmıştır. Genelde keyfi şekillerde dağıtılan iyi işler, akıl almaz bir şekilde değişken ve kaypak olabilen toplumsal ödüller getirir. İyi işler çıkarmaya ve bunun görülmesine duyulan arzu, insanlar için son derece güçlü bir motivasyondur. II. Dünya Savaşı'ndan sonra "gizli ikna edicilerin" tüketimci bir kültür yaratmak için üzerine oynadıkları şey tam da budur.[19]

İyi işlerin dışsal ödüllerine uygulanışı da bundan güçsüz sayılmaz. Şöhret kültürü hemen hemen tümüyle çalışmanın ödüllerine el koymakla ilgilidir. En kötü biçimlerinde, altta yatan becerinin bile önemi yoktur. Hüner, beceri, gayret ve yaratıcılığın çoğu kez ödüllerle hiçbir ilişkisi olmaz. Bunun yerine ödüller bükülebilir para birimleri olan stil ve popülerlikle hak iddia edilir, hatta bazen çalınır. Nasıl zevk keyfin önünde durabiliyorsa, harici bir saygınlık da yaratılan şeyin içsel değerini gasp edebilir. En azından işin yapıldığı süre boyunca, akış deneyimi egonun gerekliliklerinden vazgeçmemizi ve bireysel eylemi ortak bir girişimin inşasına dahil etmemizi sağlar.

İşin kendisi ortak veya kolektif bir görev olduğunda, bireysellikte yaşanan bu kayıp hatırı sayılır bir ölçüde artabilir. Avusturyalı yönetmen Peter Weir'ın 1985 yapımı filmi *Witness*'ta [*Tanık*], ABD'nin Amiş topluluklarından birinde bir ahırın inşasını gösteren mükemmel bir sahne vardır. Federal ajan John Book (Harrison Ford oynamıştır), filme de adını verdiği gibi şiddetli bir suça "tanık" olmuş Amiş anne Rachel Lapp (Kelly McGillis oynamıştır) ve küçük oğlunu korumak için vurulduktan sonra oraya sığınır. Ford'un varlığı topluluğun bütünlüğü için açık bir tehdittir. Her tür gerilimi ve rekabeti, özellikle de McGillis'in duyguları üzerinde bir dolu gerilimi kışkırtmakta

19. Gizli iknacılar: Packard, 1957.

çoktan başarılı olmuştur. Fakat ahırın inşa edildiği sahnede bunların hepsi unutulur.

Weir bu sekans için diyaloglardan tamamen vazgeçer ve kamerasını sevgiyle birlikte çalışan bir topluluk görüntüsüne odaklar. Sinematografisi herkesin ortak bir projeye katılmasının yarattığı ahengi yüceltir. Emeğin ödülü ciddi ölçüde fizyolojiktir. Çalışmanın ödülleri ise derinlemesine psikolojik ve doğası gereği toplumsaldır. Emeğin ödülü yaşamdır. Çalışmanın ödülüyse akış ve "ölümsüzlük imalarında" bir paydır.

Boktan İşler

Bugün ücretli istihdamın, güç verici emek ve tatmin edici çalışmayla dolu bu ütopyacı düşe hiç benzemediği son derece ortadadır. Mill ve çağdaşlarının da kolaylıkla görebildikleri gibi, erken kapitalist dönemin de bununla pek alakası olmamıştır. Nitekim daha Arendt'in yazılarını kaleme aldığı 1950'li yıllarda, kapitalizmde emek ve çalışma koşulları bir alarm sebebiydi. Bugün işler daha da kötü görünmekte. Verimlilik arayışıyla otomasyona geçme eğilimi emeği haklarından etmeye ve yoksullaştırmaya devam ederse daha da kötü olabilir.

Kapitalizm sistemli bir şekilde emeği kötüler. Bu kadarını zaten gördük. Temel görevler olan bakım ve koruma sürekli (ve tehlikeli bir şekilde) değersizleştirilir. Fakat kapitalizm aynı zamanda zanaat ve yaratıcılığın değerinin de altını oyar. Nitekim bunun sebebi oldukça basittir. Dünya inşa etmenin amacı bize güvenlik sunmaktır. Bu görevde başarılı olmaları için, insan ürünü şeylerin zamana dayanıklı olması zorunludur. Baki olmalıdırlar. Tabii dünyada eksik olan kalıcılığı sunmak zorundadırlar. Bu devamlılığa sahip olmadığında, beşeri dünya en hayati görevinde başarısız olur: Kendi faniliğimizin yarattığı kaygıları bastırmak, sürekli mutluluğumuzun altını oyan korkuları yatıştırmak.

Fakat devamlılık kapitalizme düşmandır. Eskime ve yenilik onun ağzından düşmeyen düsturlardır. Kalıcılık ve uzun ömür yapısal bütünlüğüne doğrudan tehdittir. Kapitalizm tüketimciliği

zorunlu koşar. Doymak bilmez iştahı Arendt'in sözleriyle, "neticede dünyada hiçbir nesnenin tüketimden ve tüketim yoluyla imha olmaktan korunamayacağı büyük bir tehlike" uyandırır. Victor Lebow sistemi ayakta tutacaksak daha azı kâfi gelmeyeceği için, tüketimciliğin yaşam tarzına dönüşmesini, "ruhsal tatminlerimizi, egomuzu tatmin edecek şeyleri tüketimde aramamızı" talep etmesiyle itimat kazanmış bir korku uyandırır.[20]

Elbette uzun vadede, devamlılığın kendisi elverişli ve kısa vadeli bir kurgudan biraz fazlasıdır. İnsan ürünü şeyler aynı doğa gibi termodinamiğin ikinci yasasına bağlıdırlar. En dayanıklı yapılar, "bulutlara uzanan kuleler, heybetli tapınaklar" bile un ufak olacak ve nihayetinde çökeceklerdir. Arendt bunun son derece farkındadır. Onu kaygılandıran şey bu sürecin işlevsizce ivme kazanmasıdır. Devamlılık, kapitalizmi hareket halinde tutan amansız yeniliklerin ilk zayiatıdır. Hüner ve yaratıcılık, etkinliği artırma ve kârı genişletme arayışı içinde kitlesel üretime tabi kılınır.

Ne bakımın getirdiği içgüdüsel ödüller ne de zanaat ve yaratıcılığın psikolojik getirileri, uzaktan da olsa kapitalizmin ilgilendiği şeylerdir. *Small is Beautiful*'un [*Küçük Güzeldir**] yazarı Fritz Schumacher'in deyişiyle, modern iktisatçı çalışmanın "zorunlu bir kötülükten biraz fazlası" olduğuna inandırılacak şekilde yetiştirilmektedir. İstihdam üreticiler için azaltılması veya mümkünse (insanların yerine makineleri koyarak) yok edilmesi gereken bir maliyet, işçiler içinse en iyi ihtimalle katlanılması gereken ve sadece ücret karşılığı yapılan bir fedakârlık olarak görülmektedir.[21]

---

20. Arendt, 1958, s. 133. Lebow, 1955, s. 7.

* E. F. Schumacher, *Küçük Güzeldir*, Çev. Osman Deniztekin, Varlık Yayınları, 2010. (y.h.n.)

21. Schumacher, 1974. Özgün hali 1966'da yazılmış olan deneme metni şu çevrimiçi adreste bulunabilir: *https://centerforneweconomics.org/publications/buddhist-economics/*. Schumacher'in denemesinde ana hatları çıkarılan Budist çalışma kavramı, çalışmanın işlevini üç yönlü bir şekilde ele alır: "bize melekelerimizden yararlanma ve onları geliştirme şansı vermek; ortak bir görevde başka insanlara katılarak ben-merkezciliğimizi aşmamızı sağlamak; ve varoluşu üretmek için gerekli mallar ve hizmetleri açığa çıkarmak." Bu bölümdeki çalışma vizyonuyla arasındaki yankılar güçlüdür.

Bu distopik biçimleniş altında Schumacher'in vardığı sonuç şudur: "İşveren açısından bakıldığında ideal olan çalışan olmadan çıktı üretmek, çalışanın açısından bakıldığında ise istihdam olmadan gelir elde etmektir." Çalışmanın dünyayı inşa etme işlevi tamamen çöker. Düzgün işler bir tarafta yerlerini güvencesiz, ücretin düşük olduğu emeğe, diğer taraftaysa müteveffa antropolog David Graeber'in boktan işler dediği şeylere bırakır: Ne tatmin eden ne de toplum için değerli sayılan işler.[22]

Arendt'in işaret ettiği husus da kısmen budur. Kapitalizmin hep daha fazla tüketim yaratma ihtiyacı, biyolojik devamlılık (emek) ve dayanıklı insan yapımı şeylerin yaratılması (çalışma) arasındaki ayrımı aşındırmıştır. Giyim ve moda buna güçlü bir örnektir. Kıyafetler bizi korur. İlgi ve bakım ekonomisinin parçasıdır. Fakat 5. Bölüm'de gördüğümüz gibi moda derin bir şekilde psikolojik, toplumsal ve yeniden üremeye dönük ihtiyaçlarımızın içine işlemiştir: kimlik, farklılaşma, profesyonellik, havalı olma, yakınlık, çekicilik, arzu. Bunların hepsine görünümümüz ve giydiklerimiz aracılık eder.[23]

Maddi ve maddi olmayan ihtiyaçlar arasındaki eksiklikler muhtemelen kaçınılmaz şeylerdir. Hakkında bilgi sahibi olduğumuz her toplum maddi eşyalara sembolik anlamlar yükler. Belki de silinmez bir insani özellikten ibarettir. İktisatçı Kelvin Lancaster'in zamanında belirttiği gibi mallar sadece birer maldan ibaret değildir. Mallar, onların aracılığıyla birbirimize ne kadar önemli ne kadar zeki veya ne kadar arzulanır olduğumuzu anlattığımız sembolik bir dil, toplumsal bir söyleşiye dönüşürler. İnsanların bu sembolik dünyayla ilişki kurmasını önleyebileceğimizi düşünmek saçmadır. İşin içinde çok şey vardır. Tüketici davranışlarında arzunun rolünü inceleyen bir

22. Graeber, 2018. Ayrıca bkz. *https://www.strike.coop/bullshit-jobs*.

23. Tüketici davranışları üzerine yazılmış literatür bu hususlarda özellikle aydınlatıcıdır. Örnek olarak Russ Belk ve meslektaşlarının çalışmasına bakınız: Belk, 1988; Belk vd, 1989; Belk vd, 2003. Bu çalışmanın bir kısmı, kutsal şeylere duyduğumuz ihtiyacı somutlaştırarak maddi eşyaların ruhsal işlevlere ait bir formda da rol oynayabileceğine işaret eder. Belk (1988) bu role değinir. Çeşitli yerlerde bunu ele aldım: örnek olarak bkz. Jackson, 2013.

araştırmada, katılımcılardan birinin zamanında yaptığı yorum gibi: "Kimse sizi kalabalık bir oda içinde fark edip 'vay! Ne hoş karakter!' demeyecek."[24]

Fakat tüketici kapitalizmin ellerinde, malların maddi ve sembolik rolleri arasındaki açık muazzam bir şekilde artmıştır. Üretici ekonomiyi, dayanıklılıkta bitmek bilmez yeniliklerle süslenmiş, kalıcı bir gerilemeye itmiştir. Reklam endüstrisinin devasa başarısı, bize fizyolojik ihtiyaçların en azından kıyafetlerle karşılanan işlevler olduğuna ikna etmek olmuştur.

Bu açığın amacı tam da Arendt'in öngördüğü şeydi: Kıyafet tüketimini hızlandırmak ve moda endüstrisinin büyüme hedeflerini koruması için gerekten talep artışını uyarmak. Bu sürecin paradoksal sonucu, endüstrinin aslında sadece kendi amacını baltalayarak hayatta kalabilen bir noktaya gelmesidir. Moda, dünyanın faniliğiyle ilgili kaygılarımızı yatıştırmak şöyle dursun, onları sürekli kışkırtmak zorundadır. Ancak bu sayede, gelip geçici cazibelerinin keyfini sonsuza dek çıkarmaya ikna oluruz.

Robotlar Geliyor

Mesele emeğe geldiğinde, kapitalizme kıyasla sosyalizmin daha iyi şeyler sunacağını düşünürsünüz. Belki bunu yapacak bir 21. yüzyıl sosyalizmi vardır. Fakat Arendt 20. yüzyılın ortasındaki sosyalizm karşısında kapitalizm kadar eleştireldi. Marx'ın iyi niyetle işçilerin içler acısı durumuna dikkat çekmesini övmüştü. Fakat sosyalizmin emeği angaryadan kurtarma stratejisi, ona göre kapitalizminki kadar kusurluydu. Her ikisi de işçilerin yerine makinelerin konmasına bel bağlıyordu ve getirilerin topluma akacağını varsayıyordu.[25]

Keynes'in de benzer bir kanısı vardı. 1930'da yazdığı bir denemede, Büyük Buhran'ın yakıcı acilliğinden bakışlarını "ekonomik sorunun" çözüldüğü bir zamana çevirmeye cüret etmişti. "Şu an bu değişimlerin sürati canımızı acıtıyor ve önümüze çözümü

24. Mallar birer mal değildir: Lancaster, 1966. Tüketici arzusu: Belk vd, 2003.
25. Arendt, 1958, s. 133.

zor sorunlar getiriyor" diye yazmıştı. "Fakat bu sadeçe kötü bir uyumsuzluğun geçici aşaması." Birkaç nesil içinde, teknolojinin sunduğu özgürlükle, "geçim mücadelesinin" sona ereceği ve "enerjimizi ekonominin dışındaki amaçlara adayacağımız" bir zamanın geleceğinde ısrarcıydı. Mill gibi Keynes de bu büyüme sonrasına ait dünyayı, üretmek ve tüketmek için verilen bitmek bilmez ve rekabetçi mücadelenin ilerisine geçmek olarak görmüştü. "Amaçlara bir kez daha araçlardan fazla değer vereceğimiz ve iyi olanı faydalı olana tercih edeceğimiz" bir yer olacaktı.[26]

Kapitalizmin de sosyalizmin de görmekte başarısız olduğu şey, sürekli insanların yerine makineler konduğunda bunun, çalışmanın toplumsal işlevini nasıl baltaladığıdır. Özellikle kapitalizmde bu işlev, emek verimliliğini arttırmaya dönük sistemli arayışla ekonominin yapısı içine kodlanmıştır. 2. Bölüm'de bu arayışın hem topluma hizmet ettiğini hem de onu zayıflattığını görmüştük. Emek verimliliği her yıl %4-5 civarında artarken ve tüketim mallarının piyasası hızla büyürken, ödüller daha eşit bir şekilde paylaştırılıyordu: Gezegen üzerinde yarattığı etki savunulamaz bir durumda olsa da. Sonrasında emek verimliliğindeki büyümede yaşanan durağanlık, eşitsizliğin itici gücü oldu ve kapitalizmin gerileyişini hızlandırdı.

Bu tarihsel gerilemenin tuhaf yanı, otomasyondaki müthiş artışla çakışmasıydı. Buna internetin ortaya çıkışı ve ekonomideki hızlı küreselleşme eşlik etmişti. Akıllı telefonların icadı, toplumsal bağlardaki eşi görülmemiş sıçramalar ve yapay zekânın "derinleşmesiyle" iyice ivme kazandı. Bunların hepsinin verimliliği muazzam şekilde artırması bekleniyordu. Fakat bir süredir ulusal düzeyde ve özellikle gelişmiş ekonomilerde getirilerine ulaşmak güçleşmiştir.[27]

Bu ulaşılmazlığı son derece tuhaf kılan şey, bizi "robotların geldiğine" inandıran kültürel meme'lerin sürekli tekrarlanıyor

26. Keynes, 1930, s. 361. Birçok küçülme ve büyüme sonrası analizin aynı zamanda büyüme sonrasına ait bir ekonomide çalışma içinde yön bulmanın en iyi yolunun, çalışma süresinin azaltılmasından geçtiğini varsayması ilginçtir. Örnek olarak bkz. Coote ve Franklin, 2013; D'Alisa vd, 2004; Kallis vd, 2020.
27. Jackson, 2017; 2019. Özellikle Jackson, 2019'daki Şekil 3'e bakınız.

olmasıdır. Nitekim verimlilikte devasa bir artışa yol açacaklar. Bizden daha ucuz olacaklar. Şeylerin üretiminde bizlerden daha iyi olacaklar. Satışta daha ikna edici, reklamcılıkta daha zeki, çocuklarımızı eğitmede daha başarılı ve yaşlılara bakımda bizden daha sempatik olacaklar. Dahası çok geçmeden kitap yazımı ve müzik yapımında da insanları geride bırakacaklar. İşlerimizi, geçim kaynaklarımızı alacaklar ve muhtemelen gezegendeki yerimizi bile gasp edecekler.[28]

Bu öykünün bazı versiyonlarında, insanlar bunların sonucunda akıl almaz şekilde zenginleşecek ve Riley'in hayatını yaşayacaklar. Diğerlerindeyse yeni bir üstün ırkın kölesi olacağız: Robotların kendileri. İnsanlar evrim tarihinde sadece bir dipnot olacak. Başka sürümlerde de aşırı otomatikleşmiş üretim araçlarına sahip olanların inanılmaz derecede zenginleşeceği, sahip olmayanların da yoksul yaşamlar sürdürmeyeceği bölünmüş bir dünyada yaşayacağız. Bu distopik öykünün farklı bir versiyonunda, sürecin kendisi durma noktasına gelecek çünkü sıradan insanların, bu robotların verimliliğiyle üretilmiş olağanüstü miktarda çıktıyı satın alacak geliri olmayacak.

Fakat bugün bu devasa hiper-verimlilik artışı nerededir? Bir bütün olarak ekonomik düzeyde, bu neredeyse hiç görünmemektedir. Elbette bazı sektörler muazzam kazançlar elde etmektedirler. Marjinal düzeyde (ekonomistlerin söylemeyi sevdiği gibi) emek verimliliği hâlâ artmaktadır. Yüksek teknolojili sektörlerde, kitlesel üretimde, niş uygulamalarda, hâlâ insanın sağlayacağı faydaları ortadan kaldırma konusunda devasa aşamalar kaydetme kapasitesine sahibiz.

Mart 2016'da Google Deepmind'ın *AlphaGo*'su dünyanın rakipsiz Go şampiyonu Lee Sedol'un üstünlüğünü (ve iç rahatlığını) başarılı bir şekilde yok etti. Otonom (sürücüsüz) araçların kişisel ulaşımın kaçınılmaz geleceği olduğu söylenmektedir. İnsanların duygularını okuyacak şekilde tasarlanmış insansı robot Pepper, misafirperverlik, eğitim ve muhtemelen (etiketteki

28. Örnek olarak bkz. Avent, 2016; Ford, 2015. Bu kültürel meme'nin sayısız örneği, yaklaşık son yarım yüzyılı aşkın bir süredir çeşitli dönemlerde bilimkurguyu ve popüler medyayı doldurmuştur. Tartışma için bkz. Shiller, 2019.

fiyatı ödeyebilecek kişiler için) kişisel bakımda bir devrim olarak yüceltilmiştir. Bu renkli aralıktan elde edilen kazançlar, serveti toplum geneline dağıtmaktan uzak olup, bugün birkaç yekpare şirkette sermaye sahiplerinin ellerindedir. Emek verimliliğindeki ortalama artış 1960'lardan beri düşmektedir ve bugün tersine dönmektedir. Bu esnada yerel demir yolu istasyonunuzdaki bilet makineleri büyük olasılıkla "hizmet dışı" kalmış bir halde az ücret alan bir mühendisin gelmesini beklemektedir.[29]

Robotlar belki gerçekten de dışarıda bir yerde bizi bekliyorlar. Belki her şeyi altüst edecekler. Bizi ya kurtaracaklar ya da yok edecekler. Yüksek ihtimalle varlıklarına şimdiden başlamışlardır. Teknolojinin değişken rolünün, kapitalizmin ölümünün ayrılmaz bir parçası olduğu bütünüyle inandırıcı bir şeydir. Belki de bizler şimdiden çifte standartlı bir ekonomide yaşıyoruzdur. Bir sektörde, gelin adına "hızlı" sektör diyelim, ivmelenen teknoloji hızlı verimlilik artışlarına itici güç olmakta ve sermaye sahiplerine devasa paylar getirmektedir. Diğer sektörde, ki ona da "yavaş" sektör diyelim, emek verimliliğindeki artış giderek zorlaşıyor, marjinal aralıklar sıkışıyor, ücretler baskı altına giriyor ve yatırım zorlaşıyor yahut imkânsız hale geliyor.[30]

Başta bu ekonomide soyut bir problemmiş gibi görünebilir. Zenginler ve yoksullar arasında bir miktar yeniden dağıtımla çözülebilecek bir sorun. Fakat yakından incelendiğinde, burada yaşanan çok daha endişe edici bir şey vardır. Hızlı sektör ekseriyetle, maddi eşyaların kitlesel düzlemde üretilmesi için kol emeğinin yerine makinelerin konmasıyla meşguldür. Yavaş sektör ise doğası gereği insan becerileri ve görevlerine dayanır.

---

29. Otonom araçlar: *https://techcrunch.com/2020/30/self-driving-startup-argo-ai-hits-7-5-billion-valuation/*. AlphaGo: *https://deepmind.com/research/case-studies/alphago-the-story-so-far.*

30. Bu fenomenin ekonomide net bir adı vardır. Onu keşfetmiş iktisatçı William Baumol'un ismiyle Baumol'un maliyet hastalığı denir (Baumol, 2012; Baumol ve Bowen, 1966). İki sektöre verdiği isimler ilerleyen sektör ve durağan sektördü. Kullanmayı daha çok tercih ettiğimiz ve (biraz) daha az aşağılayıcı olan hızlı ve yavaş terimlerini önerdiği için Surrey Üniversitesi'nden meslektaşım Ben Gallant'a çok minnettarım.

Maddi eşyalardan çok birbirimize sunduğumuz hizmetlerle alakalıdır. Sattığımız şeylerden çok harcadığımız zamanla ilgilidir. Doğası gereği gezegen için daha az zararlıdır.

Yavaş sektörün son derece arzulanır bir yer olduğu ortaya çıkar. İşte bu bölümde incelediğimiz şey tam da bakımın emeğiyle hüner ve yaratıcılığa ait işlerdir. Fakat kaderi muallaktadır. Emek verimliliğinde büyümenin getirdiği o hızlı kazançlar ve kolay kârları sunmadığından, sık sık kapitalist toplumun kıyılarında harap olmaya terk edilirler. Bu Cinderella ekonomisidir; kemer sıkma politikalarının arkada bıraktığı, kayıp düşmüş, ona ne kadar çok ihtiyaç duyduğumuzu keşfedinceye dek politikacılar ve iktisatçıların zihinlerinden atılmış bir ekonomi.[31]

Önemli olan ekonomi budur. Hizmetleri önem taşıyan ekonomidir. İşleri önemlidir. Çalışması önemlidir. Refah getiren ekonomidir: sağlık, istihdam, uzun ömür, yaratıcılık, dayanıklılık, tatmin. Gelecek esenliğimizin (belki sağ kalma şansımızın) dayandığı şey işte bu ekonominin direncidir. Bu büyüme sonrasına ait bir toplumun temeli olarak kurtarmamızın zorunlu olduğu ekonomidir.

Sanat Eseri

Arendt için çalışmanın en saf ifadesi sanatın yaratıcılığında yatar. Kapitalizmin verimsiz veya salt dekoratif bir şey olarak görüp kenara attığı sanat, beşeri dünyanın inşası ve korunmasında hayati bir kültürel rol oynar. "Şeylerin dünyasına ait o salt kalıcılığın bu denli saflık ve netlikle açığa çıktığı başka hiçbir yer yoktur" diye yazmıştı. "Sanki dünyevi istikrar ve katılık sanatın kalıcılığı içinde şeffaflaşır; böylece ruhun veya hayatın ölümsüzlüğü değil de insanın elleriyle erişilmiş ölümsüz bir şeye ait olan o önsezi somut bir şekilde ortaya çıkmış, parlayıp görünür hale gelmiş, ses çıkarır ve işitilir olmuş, konuşur ve okunur hale gelmiştir."[32]

31. Cinderella ekonomisi: bkz. Jackson, 2017, bu fikre ilişkin bir tartışma için bkz. 8. Bölüm.
32. Arendt, 1958, s. 167-8.

Sanat eserleri kısmen dünyaya bir ayna tutmaktır. Onun erdemlerini göklere çıkarmak ve kötülüklerini ifşa etmek. Kendimizi gerçekte olduğumuz haliyle görmemizi sağlamak. Ve dönüşebileceğimiz kişileri düşlemek. Rembrandt'ın *The Good Samaritan* isimli oyma baskısı bizden iyi niyetlerin ahlaklılığını sorgulamamızı ister. Caryl Churchill'in *Serious Money*'i insanın açgözlülüğüne yöneltilmiş sert bir ithamdır. Margaret Atwood'un *MaddAddam** üçlemesi topluluğun gücünü ve aşkın sağlamlığını keşfeder.

Yazar Ben Ketai'nin internette gösterilen *StartUp* isimli dizide para ve şiddet üzerine yoğunlaşan ikonik çalışması, geç kapitalizmin karanlık tarafını ifşa eder. Başkahramanlarından Ronnie Dacey (Edi Gathegi tarafından canlandırılır), Miami'nin Küçük Haiti bölgesinden LH7 isimli bir sokak çetesinin yöneticisidir. Bir hışım kripto para âleminin iş bitirici çocukları Izzy Morales'le "Güney Sahilindeki" finansçısı Nick Talman'ın hayatlarına girip, borçlarını ödemedikleri için onları intikam almakla tehdit eder. Fakat Ronnie kısa sürede, Araknet'i (diziye adını veren *startup* girişim), içine hapsolduğu zehirli yoksulluk, uyuşturucu ve şiddet döngüsünden bir çıkış şansı olarak görmeye başlar.

Ancak daha sonra, ailesinin güvenle kentin yukarısında kalan bir mahalleye yerleşmesiyle birlikte, daha derin bir gerçek zihninde uyanmaya başlar. Küçük Haiti'den kaçmak işin kolay kısmıydı. Adaletsizliğin yarattığı şiddetten kaçınmak çok daha zordur. Üçüncü sezonun belli bir noktasında, Araknet başarı ve hüsran arasında bıçak sırtında ilerlerken, LH7'yle bağı peşini bırakmaz. Ronnie mahallesinde geride bıraktığı kişilere karşı hâlâ sorumluluğu olduğunu anlamaya başlar. Fakat bunu eşi Tam'e açıklamaya çalıştığında, kendisi bundan hiç etkilenmez. "Burada iyiyiz. Burayı seviyorum. Sen de burayı sevdiğini söyledin" diye yalvarır. "Neden gitmek ve bunların hepsini mahvetmek istiyorsun?" Ronnie'nin tepkisi ezicidir. Yeni yaşamlarının eskisinden iyi olmadığını fark etmiştir. Yeni işi "haydutluktan

* Margaret Atwood, *Delli Âddem*, Çev. Dilek Şendil, Doğan Kitap, 2019. (y.h.n.)

farksızdır." "Araknet bir çete" der Tam'e. "LH7'den hiç farkı yok. Bu boku sadece bir masanın arkasından yapıyoruz."

Yazarın mesajı açıktır. Kaba ve dizginsiz bir kapitalizmin ellerinde, düzgün gibi görünen işler bile çoktan yozlaşma içindedir. Gathegi'nin karakterinin yavaş yavaş keşfettiği gibi, tek karşı nokta haysiyetle ve yaşama saygı göstermekle sıkı sıkıya bağlı bir ahlaktır. Fakat güç ve ayrıcalığın çarpıttığı çökmüş bir toplumda, bu su götürmez erdem bile kabul almak için amansızca mücadele etmek zorundadır. Sokakların şiddeti her zaman kapitalizmin kirli bilincinde olacaktır. Utanç içinde. Onursuzca. Kan içinde. Luxemburg haklıydı.

Sanat eseri kimi zaman bu karanlık gerçekleri açığa çıkarmaktır. Bizi duygusal düzlemde dünyadaki ıstıraplara bağlamak. İnsan ruhunda pusuya yatmış şeytanları ortaya çıkarmak. Fakat "daha iyi doğamızı temsil eden meleklere" ışık tutmak da onun görevidir. Maya Angelou'nun *On the Pulse of Morning*'i [Sabahın Nabzı Üzerine] bizi birbirimize bağlayan şeylerin tadını çıkarır. David Mitchell'in *Cloud Atlas*'ı [*Bulut Atlası*] insanlığın iktidar arzusuna karşı baştan çıkarıcı bir karşı argüman sunar. Iris Murdoch'un *The Sea, the Sea* eseri [*Deniz, Deniz**] kibir ve ihanetle dolu bir öykünün içinde mistik bir cevher saklar.

Sanat eserleri Arendt'in zamanında "kötülüğün sıradanlığı" denen şeyi aşmamıza yardımcı olur. Gözlerimizi gündelik olanın ufkundan uzaklara çevirip, bizi birbirimize ve dünyaya bağlayan örüntüleri açığa serer. Dahası tüm bunların ötesinde, sanatın dönüştürücü gücü, geçmişin engellerini yıkıp atar ve bizi geleceğe ait yeni olasılıklarla tanıştırır. Belki de bu en önemli eseridir.

Zihnin Yaşamı

Kapitalizmin çalışmayı çarpıtması trajediden başka bir şey değildir. Her şeyi süratli, savurgan bir tüketim sürecine teslim ederek, faniliğin pençesine kaçınılmaz bir şekilde geri döneriz. Anlamlı bir çalışma gayesinin kendisini ortadan kaldırırız. Beşeri dünyanın dokusunu yok ederiz. Kapitalizm ölümsüzlük

* Iris Murdoch, *Deniz Deniz*, Çev. Nuray Önoğlu, Ayrıntı Yayınları, 2020. (y.h.n.)

arzularımızı uyarırken, bize devamlı hiçbir şeyin güvende olmadığını hatırlatır. Bizi ısrarla aşırı uyarılmanın şiddetli ışığına sürüklerken, bizi tatmin etmeyi reddeder. Dahası bunların hepsi kendi ivmesini sürdürme uğruna yapılır. Emeğin içgüdüsel memnuniyeti yitip gider. Çalışmanın değeri yok edilir. Akış, doruk noktasında deneyimler ve dayanıklı bir beşeri dünyanın dayanışmasına erişme olasılıkları buharlaşıp uçar.

Emeğin kötülendiği, çalışmanın tatmin edici olmadığı ve insan eseri yapıtların ancak ince bir sis kadar uzun ömürlü olduğu bir topluma bırakılırız. Orman kanunlarıyla yönetilen neo-Darwinci kabuslara geri atılırız. Soluk aldırmaz para ve güç arayışıyla kuşatılmış halde, yeraltı dünyasının batağına gömülürüz. Fargonomiyle yönetiliriz. İlk yoksullar ve mülksüzler acı çeker. Fakat trajedi herkese aittir.

Bu tamamen kaçınılması mümkün bir trajedidir. Maddi bir dünyada fiziksel varlıklar olarak doğamızla uyumlu bir emek vizyonu bulunmaktadır. Bize öğrenme, gelişme, yaratma, katılma, toplumsal dünyanın inşasına yardımcı olma ve içinde yerimizi bulma fırsatı sunan bir çalışma vizyonu vardır. Bize iyi yaşamanın güçlükleriyle yüzleşmek için ihtiyaç duyduğumuz becerileri geliştirmeyi ve onlara kıymet vermeyi öğreten bir beşeri gelişim vizyonu vardır. Arendt bu vizyonu altmış yılı aşkın bir süre önce görmüş ve olağanüstü bir açıklıkla kaleme almıştır.

Almanya 1940'ta Fransa'yı işgal edince ikinci eşi Heinrich Blücher'le birlikte ABD'ye kaçtı ve orada birlikte New York'a yerleştiler. *İnsanlık Durumu*'nu orada yazdı. 1960'lı yıllarda, Amerika'yı dönüştürmeye başlayan pasif protestoların yeni ruhuna yine orada tanıklık etti. Barış hareketinin ateşli bir destekçisi oldu ve isyanı Amerika'nın bütün kampüslerine taşıyan öğrencilerle yakın ittifaklar geliştirdi. 1968'de Başkanlık kampanyasını başlattığında aynı isyanlar RFK'ye de umut vermişti. Barış eylemcileri Vietnam Savaşı'nı protesto etme amacıyla Chicago Üniversitesi'nde dersleri boykot ettiğinde, gitmeye devam ettikleri tek ders Arendt'inkiydi.[33]

33. Young-Bruehl, 2004, s. 416.

Hannah'ın, 1960'ların sonlarında giderek kötüleşen uzun hastalık dönemi boyunca Heinrich'e baktığı yer de New York'tu. Ona bakmanın tüm zahmetine karşın, bunu isteyerek göğüslemişti. Bir keresinde bir dostuna "onsuz yaşam düşünülemez" diye içini açmıştı. Ekim 1970'te vefat ettiğinde yıkılmıştı. İlgisini yeniden çalışmanın haysiyeti içine çekecek bir proje arayışıyla, erken dönemlerinde üzerine eğildiği "tutkulu düşünme" temasına geri döndü.[34]

The Life of the Mind [*Zihnin Yaşamı**] onun son, bitiremediği eseriydi. *İnsanlık Durumu* hep bu daha derin ve daha büyüleyici projenin öncülü olma niyetiyle yazılmıştı: Derin düşüncelere dalma (*vita contemplativa*) kapasitemizin keşfi. Kitabı üç ayrı konu üzerine yazılmış üç ayrı cilt olarak planlamıştı. İkinci cildi 29 Kasım 1975 Cumartesi günü tamamladı. 4 Aralık Perşembe günü bazı arkadaşlarını, muhtemelen başarısını kutlamak amacıyla New York'taki dairesine akşam yemeğine davet etti. Üçüncü ve son cildinin ilk sayfası çoktan yazı masasındaki daktilonun içine konmuş haldeydi. Başına asla oturamayacaktı. Akşam ölümcül bir kalp krizi geçirdi ve doktor vardığında olay anında öldüğü söylendi. 69 yaşındaydı.

Daktilosundaki sayfa son cilde başlarken kullanmak istediği iki özdeyiş haricinde boştu. Biri önceki cildi tamamlamak için kullandığı özdeyişti. Ahlaki dürüstlüğüyle meşhur Roma senatörü Cato'dan bir alıntıydı. Diğeriyse Alman yazar Johann Wolfgang von Goethe'nin trajik oyunu *Faust*'tan bir dizeydi:

> Eğer büyüyü yolumdan kovabilsem;
> Unutabilsem efsunları tek tek;
> Ve çıkabilsem önüne, ey Doğa, tek başıma:
> O zaman insan olmanın zahmetine değer.[35]

---

34. Düşünülemez: Heller, 2015, s. 109.

* Hannah Arendt, *Zihnin Yaşamı*, Çev. İsmail Ilgar, İletişim Yayınları, 2018. (y.h.n.)

35. Öykünün bahsedildiği yer: Mary McCarthy'nin "Editörün Ek Yazısı", Arendt, 1978, s. 241. Goethe'nin Faust'undan alınan dize (cilt II: Sahne V, 11404-7) Almanca şöyledir:
Könnt'ich Magie von meinem Pfad entfernen,
Die Zaubersprüche ganz und gar verlernen,

Bu son ve yazılmamış cilt için niyet ettiği şeyin tam olarak ne olduğunu anlamaya iki özdeyiş de yeterli değildir. İkisi de insanın kendini gerçekleştirme potansiyelini, sınırlı ve maddi bir dünyanın gerçekliği üzerinde temelleyecek o yalın hakikat için duyulan amansız arzuya işaret etmektedir. Her ikisi de bu arayışa ait olan ödüllerin altını çizer. Bu ödüllerin arasında "yaptığımız şeyleri düşünme" becerisi de vardır ve bu yolla beşeri koşulları anlamanın ve dünyada yerimizi bulmanın getirdiği faydaları toplama becerisi.

Stünd'ich, Natur, vor dir ein Mann allein,
Da war's der Mühe wert, ein Mensch zu sein.
Buradaki tercüme bana aittir.

8
Umut Gölgesi

Geleceğimizin kökleri kendilerini toprağa gömecekler ve umudun gölgesi gökyüzüne ulaşacak.

Wangari Maathai, 2006[1]

Derin köklere ve güçlü bir gövdeye sahip olmak
Uzun bir ömürle berrak bir vizyonun Yoludur.

Lao Tzu, ~MÖ 500[2]

Wangari Muta Maathai, Nyeri bölgesinde Kenya Dağı'nın yamaçları üzerinde büyüdü. O günlerde yani 1940'larda,

1. Maathai, 2006, s. 289.
2. *Tao Te Ching* Dize 59'dan. Birkaç tercümeden serbest bir şekilde uyarlanarak alınmıştır. Örnek olarak bkz. Le Guin, 1997, s. 71 ve ayrıca: *http://taoteching.org.uk/*.

Kenya'nın Orta Dağlarındaki tepelerin üzerine, yerel Kikuyu diliyle *mugumo* denen yüzlerce yabani incir ağaçları serpilmiş haldeydi. Sert kabukları fil derisi rengindeydi. Yamru yumru kökleri kayalıklı toprakları aşıp yer altındaki sulara uzanan derin kanallar açmıştı. Olgunlaştığında sıcak turuncu rengini alan, küçük yuvarlak meyveler veriyorlardı ve dalları üzerlerinde cümbüş yapan ötücü kuşlar ve turakoların* cıvıltılarıyla canlanıyordu.[3]

Çocukluk evinin yakınlarındaki *mugumo,* gür ve bereketli çalılar üzerinde 18 metrelik bir gölgelik yapıyordu. Yakınlarda ailenin içme suyunu karşılayan temiz, köpüren bir pınar vardı. Wangari su ve yakacak odun toplaması için yollandığında, annesi ona her zaman odunu ağaçtan, hatta altındaki çalılıklardan bile almaması gerektiğini hatırlatıyordu. "Neden ki?" diye sormuştu genç kız. "Çünkü bu *Ngai*'nin [Kikuyu diliyle Tanrı] ağacı" demişti. "Onu kullanmayız. Onu kesmeyiz. Onu yakmayız."[4]

1960'ta Wangari ABD'ye gitmek üzere Kenya'yı terk etti. "Kennedy nakli" olarak bilinecek şeyin parçası olarak, Kuzey Amerika'ya okumaya gelen üç yüz parlak ve genç Afrikalı öğrenciden biriydi. Plan, Kenya özgürlük hareketinin yükselen yıldızı Tom Mboya'nın parlak fikirlerindendi. 1959'da ilk öğrenci grubunu yollamak için gereken kaynağı toplamıştı. Fakat ikinci yıl alımlarının tarihi yaklaştıkça elindeki para tükenmişti. ABD

* Turako, Afrika'da yaşayan, Musophagidas familyasını oluşturan kuşların ortak adıdır. (y.h.n.)

3. Wangari'nin hayat hikâyesinin ayrıntıları ağırlıkla otobiyografisinden alınmıştır (Maathai, 2006). İsminin öyküsü başlı başına bir sömürgecilik ve cinsiyet eşitsizliği destanıdır. Wangari Muta ismiyle doğmuş ve erken yaşta Hıristiyan ismi Miriam'ı almıştır ve Wangari'yi soyadı olarak kullanması beklenmiştir. Babasının ismi (Muta) atılmıştır. Katolik olunca Miriam'ı da bırakmış ve Mary Jo Wangari olmuştur. Evlendiğinde ilk ismi Wangari'ye geri dönmüş ve soyadı olarak kocasının ismi Mathai'yi almıştır. Boşandıklarında soyadını bırakması istenmiştir, o da Maathai olmak için bir "a" eklemiş ve babasının soyadını yeniden kullanmıştır. Hayatının geri kalanı boyunca Wangari Muta Maathai ismini kullanmıştır. Burada tutarlılık olması ve ona en çok ait olan ismi dikkate alarak büyük oranda Wangari ismiyle kendisinden bahsediyorum.

4. Maathai, 2006, s. 45. Ayrıca bkz. Maathai, 2010, 4. Bölüm.

Dışişleri Bakanlığı'na yaptığı başvurular reddedildi. Bunun üzerine Mboya yardım için John F. Kennedy'nin kapısını çaldı.

JFK 1960 Başkanlık kampanyasını başlatmak üzereydi ve hemen destek çıktı. II. Dünya Savaşı'nda harekât halindeyken öldürülen büyük ağabeyi anısına kurulmuş Joseph P. Kennedy Jr Vakfı'ndan fon almayı başardı. (Demokrat) Kennedylerin plana fon sağladığına ilişkin haberler duyulunca, (Cumhuriyetçi) Dışişleri Bakanlığı mucizevi bir şekilde önceki kararını tersine çeviriverdi. Fakat Kennedy'nin plana verdiği destek hayatiydi. Yarışı devam ettirecek ve 1960 seçimlerini dar bir marjla kazanacaktı. Afrikalı Amerikalı seçmenlerin %68'lik bir diliminin tartışılmaz desteğiyle.[5]

Bunların hepsinden habersiz, 20 yaşındaki Wangari biyoloji okumak üzer Kansas Mount St Scholastica kolejinde yerini almıştı. Oradaki eğitimden sonra Pittsburg'tan lisansüstü diplomasını aldı ve ardından Kenya'ya doktora eğitimini tamamlamak için dönüp Nairobi Üniversitesi'nde öğretim kadrosu aldı. Kenya Dağı'nın yamaçlarındaki doğduğu toprakları yeniden ziyaret etmesi neredeyse on yıl almıştı. Orada buldukları onu sarsmış ve üzmüştü. Arazinin yeni sahibi çay yetiştirmek için ağacı kesmişti. Altındaki gür otlar kaybolmuştu. Toprak kuraktı. Köklerini kayaların içinden uzattığı topraktan kaynayarak çıkan o akarsu yitip gitmişti.[6]

Wangari tekrar tekrar, Kenya'nın her yerinde aynı öykünün yinelendiğini gördü. Çocukluk anılarıyla kaybı için yas tutmuştu. Bir bilim insanının gözleriyle yıkıcı mantığını kavramıştı. İncir ağacı olmadığında yeraltı sularına kolayca erişim şansı da kalmamıştı. Gölgesi olmayınca altında yetişen çalılarda yok olmuştu. Kökleri olmayınca toprak dengesizleşmişti. Heyelanlar dağlı yamaçları harap etmişti. İçme suyu kurumuştu. Kuşlar sessizleşmişti. Sonuçlarından mustarip olanlar toprak ve üzerindeki insanlardı.

5. Kennedy nakli: *https://www.jfklibrary.org/learn/about-jfk/jfk-in-history/john-f-kennedy-and-the-student-airlift.*

6. Döndüğünde JFK de Tom Mboya da ölmüştü. Her ikisi de suikastçıların kurşunuyla. Kennedy 46, Mboya ise daha 38 yaşındaydı.

Wangari annesinin basit folklorunun, kırsal kesimdeki Afrikalıların yaşamları ve geçim kaynaklarının bağımlı olduğu doğal kaynakların sürekli korunması için kodlanmış olduğunu fark etmişti. "Avrupalılar varmadan önce" diye yazıyordu. "Kenyalı insanlar ağaçlara bakıp kereste görmüyorlar, fillere bakıp ticari fildişi stoku görmüyorlar veya çitalara bakıp satılacak güzel postlar görmüyorlardı." Fakat kapitalizm (ve borç) Afrikalıların yaşam tarzlarına giderek daha çok sirayet ettikçe, basit masallar yeni ve çetin gerçeklik karşısında sınırlı bir koruma sağlar olmuştu. Para ekonomisinin gereklilikleri karşısında sürüklenen tabi dünyanın bütünlüğü, bir nesli anca aşan bir zaman diliminde yok olmuştur.[7]

Tüm Değerlerin Anası

Mugumo hikâyesi, dünyanın her yerinde kapitalizmin doğayı korumakta başarısız oluşunun belirtisidir. RFK'nin 1968'de yakındığı gibi kızılağaçların yok olma öyküsüyle aynıdır. Bugün Güneydoğu Asya'daki palm yağı ve Amazon'daki büyükbaş otlatma öyküsüdür. Dünya gezegeninin ormansızlaşması iklim krizine katkıda bulunmuş, biyo-çeşitlilikteki kaybı hızlandırmış, kıt kaynakları tüketmiş, yerli halkların kültürlerini altüst etmiş ve insanlığı ağaçların yaygın, muazzam faydalarından mahrum etmiştir. İtici gücü, kısa vadeli kârı uzun vadeli refahın önüne koyan teşviklere ait bir sistemdir. Dahası doğada tek değerin, piyasada alınıp satılırken elde edilebilecek değer olduğunu söyleyen kanıyla teşvik edilmektedir.[8]

Bu örneklerin hepsinde görülen öngörüsüzlük, onlara yön veren ekonomik sisteme yöneltilmiş olağanüstü bir ithamdır. Bunların hepsi, başka yerlerden çok sayıda insan tarafından

7. "Avrupalılardan önce": Maathai, 2006, s. 175.

8. Palm yağı ve yağmur ormanları: *https://www.ran.org/mission-and-values/*. Kızılağaçların yok edilmesi: *https://www.savetheredwoods.org/about-us/faqs/the-threats-to-the-redwoods/*. Amazon'da sığır otlakçılığı: *https://globalforestatlas.yale.edu/amazon/land-use/cattle-ranching*. Yerli halklar üzerindeki etki: *http://www.ipsnews.net/2017/12/indigenous-people-guardians-threatened-forests-brazil/*. Toprak erozyonu: *https://www.worldwildlife.org/threats/soil-erosion-and-degradation*.

kapsamlı bir şekilde belgelendirilmiştir. Dahası niyetim, burada bu başarısızlıkların ayrıntılarını tekrarlamak değildir. Afrika'da, Asya'da, Latin Amerika'da, Rosa Luxemburg'un ısrarla söylediği, yani kapitalizmin ancak kendi tahakkümü dışında kalan yerlerdeki ucuz kaynakları yağmalayarak yoluna devam edebileceği gerçeği, bir yüzyıldan uzun süre önce bunu belirttiği günden bu yana kendisini hep göz önüne sermiştir.[9]

Büyüme sonrasına ait bir ekonominin temellerini geliştirmek, bizden birikimin gücüyle toplum ve gezegene verilen devasa zararlar hakkında yakınmaktan fazlasını yapmamızı gerektirir. Nasıl kapitalizmin boyunduruğu altında insana ait çabaların kötülenip çarpıtılmasını sağlayan dinamiği açığa çıkarmamız gerekiyorsa, üzerinde farklı türde bir ekonominin inşa edilebileceği bir değer dönüşümüne varmadan önce, sermayenin kendi aygıtlarını daha derinlemesine irdelememiz de gereklidir.

Bu egzersiz için başlangıç noktam ihtiyat kavramıdır: Belirsiz bir gelecek karşısında bilgece davranma becerisi. Aristoteles için ihtiyat (Yunanca *phronesis*) bir tür pratik bir bilgelikti: İyi yaşamayla uyumlu bir şekilde davranma becerisi. Aziz Augustinus ise ihtiyatı ne için mücadele edileceğini ve nelerden kaçınılacağını bilmek olarak görüyordu. Ahlaki ve dini düşüncede ihtiyat, dört "büyük erdemden" biri olarak sayılır ve bazılarınca "tüm erdemlerin anasıdır" çünkü kişinin geleceğe karşı sorumlu olduğu ahlaki görevin tanınmasını içerir. Ekonomide ise ihtiyat, çok belirgin bir şekilde insanların tasarrufları ve yatırım davranışlarından bahsetmek için kullanılır.[10]

Elbette ekonomik ihtiyat ve sıradan dünya yorumlarımız arasında bir bağ vardır. Geleceğe dair beklentilerle bugün gelirimizin bir kısmını kenara koymak, gelecek kaygısı olarak ihtiyatın

9. Bu başarısızlıklara ilişkin ferasetli ve keskin bir bakış için örnek olarak bkz. Hickel, 2018; Klein, 2019; Porritt, 2020.

10. *Phronesis:* bkz. Aristoteles, 2004, Kitap 6. Aziz Augustine ihtiyat üzerine: aktarıldığı yer St Thomas Aquinas, *Summa Theologica, Prudence.* Çevrimiçi kaynak: *https://www.newadvent.org/summa/3047.htm.* Dinde ihtiyat üzerine bkz. *https://catholicstraightanswers.com/what-is-virtue-and-what-are-the-four-cardinal-virtues/.* Ekonomik ihtiyat üzerine bkz. Charlier, 1996; Vigano, 2017. Ayrıca bkz. *https://www.adamsmith.org/the-theory-of-moral-sentiments.*

yaygın anlamını kısmen içinde taşır. Fakat kapitalizmde ihtiyat, göreceğimiz gibi amansız bir biriktirme motivasyonuna evrilir. Ekonomik faaliyetlerin güçlü bir itici gücü olur.

İngilizce ihtiyat anlamındaki *prudence* sözcüğü Latince *prudentia*'dan gelir. Dahası bu kelime, aslında ileriyi görmek anlamına gelen *providentia*'nın kısaltmasıydı. Yani geleceğe bakmak. Klasik felsefede öngörü/feraset bilgeliğin bir parçasıydı. İleriyi görebilen biri bugün nasıl hareket edileceği konusunda iyi kararlar alacak kadar bilge kişiydi. Lao Tzu'nun bölüme başlarken alıntılanan "berrak vizyon" bu anlamı kısmen dışa vuran bir ifadedir.

İtalyan sanatçı Titian kavramı iyi bir şekilde yakalamayı başarmıştır. *Allegory of Prudence* [*İhtiyat Alegorisi*] yapıtı üç erkeğin yüzünü gösterir. Hatları sadece profilden görülebilen yaşlı bir adam, resmin soluna (geçmişe) bakar. Yine profilden görülen genç bir adam da sağa (geleceğe) bakar. Yüzü öne bakan orta yaşlı adam, resmin dışına izleyiciye bakar (bugüne). Üç adamın üzerinde, şu şekilde çevrilebilecek Latince bir ibare vardır: "Geçmişten çıkardığı dersle bugün ileri görüşlülükle hareket eder, böylece gelecek bugünün eylemleriyle ziyan olmaz."[11]

Resim, ihtiyatın zamana yayılmışlığa ilişkin bir farkındalık gerektirdiğini net bir şekilde belirtir. Geçmişten ders çıkarılmasının ve geleceğe hazırlanmanın yanı sıra o anda hareket edilmesini zorunlu koşar. Burada ilginç bir paradoks vardır. Arendt'in zikrettiği şekliyle emeğin içgüdüsel mutluluğu, ancak farkındalığımızın mevcut anda kalması durumunda erişilebilir bir şeydir. Tükenme yahut yenilenme hali belirginleştiğinde, bizi o ana demirler. Fakat emeğin koşulları gevşediğinde veya doyumun getirdiği zevk geride kaldığında, farkındalığımız mevcut andan kolayca uzaklaştırılabilir. Hayatlarımızın her gün her dakika verilen bir varoluş mücadelesinden fazlası olduğunu hatırlarız. Anılarımız ve pişmanlıklarımız, ilgilendiğimiz şeyler ve kaygılarımız kaçınılmaz bir şekilde dikkatimizi dağıtır. Dos-

11. Örnek olarak bkz. *https://www.nationalgallery.org.uk/paintings/titian-an-allegory-of-prudence.*

doğru belirsiz (ve nihayetinde kesin) bir geleceğe çekiliriz. İşte ihtiyatın etkin olması zorunlu zihinsel alan burasıdır.

Çekirdekteki Kurt

Bu ihtiyat kavramsallaştırması son derece faydalıdır. Özellikle de Arendt'in insanlık durumu üzerine yaptığı analizlerle ile birlikte alındığında. Bize maddi dünyanın içine gömülmüş fiziksel varlıklardan ibaret olmadığımızı hatırlatır. Bizler aynı zamanda, varlığımızı sınırlı bir zaman aralığında sürdüren geçici varlıklarızdır. Kendi faniliğimizin farkında olmak, daha dayanıklı bir dünya inşa etmeye dönük girişimlerimizi harekete geçirmede kritik bir rol oynar.

İhtiyatlı davranışların sadece insana özgü bir fenomen olduğunu gösteren hiçbir kanıt yoktur. Bakıldığında her canlı türü ihtiyatlı şekillerde hareket etmektedirler. Sincaplar ileride aç kalma düşüncesiyle fındık yığını yaparlar. Kuşlar yumurta bırakma ve yavruları koruma ihtiyacıyla yuvalar kurarlar. Porsuklar hızlı akan suyu yavaşlatmak ve kendilerine güvenli bir yuva yaratmak için barajlar yaparlar. Karıncalarsa gelişen, çalışkan, "ihtiyatlı" toplumlar yaratmak için koloniler kurarlar.

Bunlar, diğer yaratıkların gelecek şeyler hakkında bir farkındalığa sahip oldukları anlamına mı gelir? Gelecekle ilgili iyi kararlar almak için geçmişten ders mi çıkarırlar? Bazı durumlarda evet. Tıpkı Pavlov'un meşhur deneyiyle, köpekleri ödül beklentisiyle belli şekillerde davranmak için eğitmesiyle gösterdiği gibi. Başka örneklerdeyse "ihtiyatlı" davranışlar, basitçe binyıllar içinde evrimleşmiş içgüdüsel davranışlardan ibaret olabilir. Bir şeyi yanlış yapmak beraberinde yok olma cezasını taşıyorsa, o şeyi iyi yapmak neticede genlerin içine kodlanır. Nöbetçiden gelen bir sinyalle koca bir ceylan sürüsü, içgüdüsel olarak yaklaşan bir çita tehdidinden ne zaman kaçacaklarını bilir.[12]

Diğer türlerde ölüme dair bir farkındalık olsa da olmasa da insanlarda olduğunu kesin bir şekilde biliyoruz. Psikolog Sheldon Solomon'a göre kendi faniliğimiz, beşeri varoluşun

12. Pavlov'un köpekleri, bkz. *https://www.simplyspsychology.org/pavlov.html.*

"çekirdeğindeki kurttur". "Ruhu kemirebilen" bir kaygı yaratır. Dahası çatışmaya yol açan uyumsuzlukları kızıştırabilir. Fakat aynı zamanda en yüce ve en soylu ihtiraslarımızı da harekete geçirebilir. Hayatın kısalığını bildiğimizden, aldığı sayısız biçimiyle sonsuza dek dünya inşa etmeye dönük işlerin içine çekiliriz.[13]

Arendt'in deyişiyle çalışmanın hedefi, ölümsüzlüğe yaklaşma arzumuzdan daha azı değildir. Bu hedefe ulaşmak için o gün, ileri bir tarihte faydasını görme amacıyla sürekli zamandan, maddi kaynaklardan ve paradan fedakârlık ederiz. Diğer deyişle insanlarda ihtiyatlı davranışlar, maddi kaynaklardan ciddi bir kısmın gelecek lehine bugünden kenara ayrılmasını içerir. Yarın elde edilecek getiriler adına, bugünkü tüketimimizden fedakârlık yaparız.

Ekonomide bu sürece yatırım denir. Yatırım geleceğe olan bağlılığımızdır. Bazen kendi geleceğimize. Bazen çocuklarımızın, ailemizin veya topluluğumuzun geleceğine. Bazen insanlığın kendi geleceğine. İyi bilinen bir atasözüne göre, "yaşlı insanlar gölgesine asla oturamayacaklarını bildikleri ağaçlar diktikleri gün toplum müthiş şekilde büyür." Yahut kırsal Afrika'nın yoksul ve haklarından mahrum kadınları gerçekten aynı şeyi yaptığında.[14]

Diploması Olmayan Ormancılar

1970'lerin ortalarında Wangari Nairobili siyasetçi Mwangi Mathai ile evlendi ve çiftin üç küçük çocuğu oldu. 1974'teki seçim kampanyasında Mwangi, Nairobi'nin kenar mahallelerindeki tüm seçmenleri için tam istihdam yaratma sözü verdi. Parlamentoya seçildikten sonra seçmenlerle yaptığı pazarlığı ona unutturmak istediler. Fakat Kenya'da artan işsizliği görmezden

13. Hayvanlarda ölüm farkındalığı: Douglas-Hamilton vd, 2006. "Çekirdekteki kurt": Solomon, 2015. Kaygı ruhu kemirir: bkz. Jackson, 2013.

14. Bağlılık olarak yatırım üzerine, bkz. Jackson, 2017, 9. Bölüm. Ayrıca bkz. *https://www.cusp.ac.uk/themes/aetw/wp2/*. İyi bilinen atasözü: genelde eski bir Yunan atasözü olarak tanımlanır; ama bkz. *https://www.roger-pearse.com/weblog/2017/08/26/a-society-grows-great-when-old-men-plant-trees-in-whose-shade-they-know-they-shall-never-sit-an-ancient-greek-proverb/comment-page-1/*.

gelmek imkânsızdı. Wangari çabalamaya ve iddialı seçim vaadini tutmaya kararlıydı.

Çocukluk evindeki son *mugumo*'dan aldığı dersler aklından hiç çıkmıyordu. Ormansızlaşma toprağın dengesini bozuyor ve yoksulların hayatlarını altüst ediyordu. Bu sebeple tek hedefi fideleri beslemek ve ağaç dikmek olan bir iş kurdu. Plan zenginlerin bahçelerinde ağaç yetiştirmek için yoksul insanları istihdam etmekti. Ne yazık ki iş modeli, oldukça bölünmüş bir toplumdaki çökmüş ekonomiyle ters düşmüştü. Yoksullar ayın sonuna kadar gelirlerini almayı bekleyecek durumda değillerdi. Dahası zenginler Wangari'nin teşebbüsü işler halde tutmak için ihtiyaç duyduğu fonları sağlamayı reddetmişlerdi. Beslemeyi başardığı fideler aile yerleşkesinde boş boş duruyorlardı.

Wangari pes etmeyi reddetti. Fikrini merkezi Nairobi'de bulunan BM Çevre Programı'ndaki meslektaşlarına anlattı ve Kenya Ulusal Kadınlar Konseyi'nin desteğiyle kırsal bölgedeki kadınların toprağı ve geçim kaynaklarını geliştirme becerisini destekleyecek bir plan çıkardı. Bu yeni çabası için bir isme ihtiyaç vardı. Dolayısıyla toplulukların zaman ve kaynakları ağaç dikimine yatıracakları proje için kafasında taşıdığı toplumsal vizyonu yansıtan bir isim seçti. "Elbirliğiyle çalışma" anlamına gelen Swahili sözcük *harambee*'yi ödünç aldı.

5 Haziran 1977 Dünya Çevre Günü'nde, Toprağı Kurtarın Harambee faaliyetine başladı. Wangari, Nairobi'nin merkezindeki Kamukunji Parkı'nda yedi fidenin dikildiği bir açılış töreninin başındaydı. Fidelerin her biri Kenya tarihinde iz bırakmış yedi ölmüş topluluk kahramanına adanmıştı. Programın beyan edilen hedefi Kenya'daki her kişi için bir ağaç dikmekti. Aylar içinde fide talebinin yoğunluğu altında kaldılar ve bunun üzerine Wangari kadınlara kendi topluluk fidanlıklarını nasıl işleteceklerini öğretmeye başladı. Profesyonel ormancılardan yardım istediğinde, karmaşık tavsiyeler ve soğuk, onaylamayan tutumlarla karşılanmıştı. "Ağaç dikmek için diplomalı insanlara ihtiyacın var" demişlerdi ona.[15]

15. Toprağı korumak: Maathai, 2006, 5. Bölüm.

Azimli Wangari ve "diplomalı olmayan ormancılardan" oluşmuş topluluğu kendi kendilerini eğitmeye koyuldular. "Herkes bir çukur kazabilir, içine ağaç koyabilir ve onu besleyebilir" diyordu onlara. "Kadınsı sezgilerinizi kullanın." Toplulukların gruplar oluşturmaları, ağaç dikmeleri ve ilerleme üzerine geri bildirimlerde bulunmaları için on adımlık basit bir plan geliştirdi. Kısa sürede Kenya'nın her topluluğundan kadınlar fide yetiştirir ve ağaç diker oldular. Neticede yeryüzüne ve Kenya topraklarına "yeşil örtüsünü" geri kazandıracak "yeşil kemerler" yaratmak üzere bin veya daha fazla ağaçtan oluşan sıralar dikeceklerdi.

Başarının bir bedeli vardı. Dünya Çevre Günü'ndeki açılıştan kabaca bir ay sonra, Mwangi onu terk etti. Wangari sonrasında bu dönem hakkında, Lynn Margulis'in evlilik üzerine söylediklerini yankılayan çarpıcı bir ifadeyle şöyle yazmıştı: "İyi bir siyasetçi eşi, iyi bir Afrikalı kadın ve başarılı bir üniversite öğretmeni olmaya çalışmıştım. Bu roller tek bir kişinin ustalaşması için aşırı değil miydi?" Yoksa en basit haliyle Kenya, etrafında gördüğü işlevsiz toplumu değiştirme azmiyle hareket eden eğitimli, bağımsız bir kadını kabul etmeye daha hazır değil miydi? Kocasının verdiği boşanma dilekçesinde, Mwangi eşinin "aşırı eğitimli, aşırı güçlü, aşırı başarılı, aşırı inatçı, kontrol edilmesi aşırı güç" olduğunu söylüyordu.[16]

Boşanma işlemlerinin bir noktasında, Wangari kocasının avukatının kendisine sorduğu bir şeyi sorgulamıştı. Avukat hâkime dönmüş ve şöyle demişti: "Sayın yargıç, bana sorduğu şeyi duydunuz mu? Bana mahkemede soru sormaya cesareti varsa, evde müvekkilime neler yapıyordur bir düşünün?" O an davayı kaybedeceğini anlamıştı. Fakat peşinden daha kötüsü gelecekti. Birkaç gün sonra bir dergiye verdiği röportajda kararı eleştirince, mahkeme kendisinden yorumlarını geri çekmesini istedi. Reddedince itaatsizlikten ötürü altı ay hapis cezasına çarptırıldı.[17]

Hapishanede deneyimlediği tek şey kendisi gibi mahkûm kişilerin nazik ve cömert ruhlarıydı. Neden orada olduğunu

16. Maathai, 2006, s. 146.
17. Maathai, 2006, s. 146-9.

açıkladığında bir kadın şöyle dedi: "Yarın daha adil ve dürüst kararlar alabilsinler diye yargıçlar için dua etmek zorundayız." Avukatları onu ancak birkaç gün sonra serbest bırakan bir uzlaşmaya vardılar. Fakat bu deneyim, Kenya'daki politik gerçekleri acı yolla öğrenmesini sağladı. Kenya halkının ve özellikle Kenyalı kadınların güçsüz kalmasına yol açmış derin köklerle mücadele etmek zorunda olduğuna kanaat getirmişti.[18]

Bağlılık Olarak Yatırım

Wangari'nin kurulmasına yardımcı olduğu Yeşil Kuşak Hareketi, politik ve toplumsal değişim için etkili bir güce dönüştü. Yavaş yavaş büyüyerek "ağaç diken bir hareketten fikirler eken bir harekete" evrildi. Bekleneceği gibi bu fikirler ağaçlardan çok daha soğuk karşılanmıştı. Kadınlar politikayla uğraşmadıkları sürece, otoriteler onları görmezlikten gelebiliyorlardı. İnsanlar *neden* ağaçların kaybolduğunu sormaya başladığında ve gidişatı değiştirmek için siyasi özgürlük kampanyaları başlattığında, hareket eskisi kadar hoş görülmez oldu.[19]

Wangari ve yanındaki eylemciler yirmi yıl boyunca karşıtlıklara ve baskılara göğüs gerdiler. Bu süre zarfı içinde işini, evini ve bir süreliğine çocuklarına ulaşma şansını kaybedecekti. 1992'de isminin suikast hedefine alınmış isimler listesi içinde olduğunu öğrendi. Kendisini evine kapattı ve olan bitenin farkına varmaları, yakında tutuklanmasıyla sonuçlanacak olaylara tanıklık etmeleri için elinden geldiğince çok sayıda uluslararası gazeteciyle temas kurmaya başladı. Üç gün sonra kaçınılmaz olan gerçekleşti. Açmaz karşısında sabrı tükenen polis barikatı aşarak onu evinden çıkardı ve arkalarında evin kapısını ardına kadar açık bırakarak, bekleyen bir arabanın içine zorla sokarak götürdü. Kendisi hapisteyken mülkü güvene almaya gelen eski kocası Mwangi'ydi.

Kefaletle salınan Wangari'nin ilk yaptığı şey, siyasi mahkumların tutukluluklarını protesto etmek için açlık grevine

18. Hakimler için dua etmek: Maathai, 2006, s. 150.
19. Fikirler ekmek: Maathai, s. 173.

katılmaktı. Bayıltıldıktan sonra kendisini hastanede buldu. 1999'da Nairobi'nin dışındaki Karura Ormanı'nı korumak için düzenlenen bir gösteri sırasında, o ve yanındaki birkaç başka kişi silahlı güvenlik görevlilerinin saldırısına uğradı ve başından acımasızca darbe yedi. Oluk oluk kan kaybederken saldırıyı yerel polise bildirdi. Harekete geçmeyi reddettiler. Fakat protestoya yabancı gazeteciler tanıklık etti ve uluslararası bir öfkeye yol açtı.

Çok geçmeden politik momentum yavaş yavaş Hareketin lehine kayıyordu. Ülkenin geleceğine ve insanlarının geçim olanaklarına yaptıkları uzun vadeli yatırım karşılığını vermeye başlamıştı. Rutin bir şekilde kamu ormanlarının özel imarcılara satıldığı veya hükümet üyelerine verildiği günler artık sayılıydı. 2002'de başarılı Ulusal Gökkuşağı Koalisyonu'nun adayı olarak halkın karşısına çıktığında, Wangari Maathai Parlamentoya oyların %98'iyle seçildi.

Ağaç dikmek gibi basit bir eylem bir tür fedakârlık gerektirir. Her zaman Yeşil Kemer Hareketi'nin kahramanlarının yaptığı kadar büyük bir fedakârlık olmaz. Fakat kişiden daima belli bir yatırım yapmasını ister: zaman, enerji, kaynaklar. Bu yatırımın getirisi, bu bölüme başlarken alıntıladığımız özdeyişinde Wangari'nin "umut gölgesi" dediği şeyin yaratılmasıdır. Ağaç örneğinde, iklimi dengeye kavuşturan, toprağın kalitesini iyileştiren ve ona bağımlı olanların geçim kaynaklarını koruyan, kelimenin gerçek anlamıyla derin kökler ve koruyucu yapraklardır. Metaforik anlamdaysa geleceğe olan güçlü bağlılığımızın sembolüdür.

Kimi zaman ağaçların yavaş yavaş büyümesinden ötürü hüsrana uğramış kadınlarla çalışan Wangari, onlara "bugün kestikleri ağaçların kendileri tarafından değil onlardan önce gelenler tarafından dikildiğini" hatırlatıyordu. Toprağa, ormanlara, toprağın dengeye kavuşturulmasına ve iklimin korunmasına yapılan yatırım, geçmişi bugüne, bugünü de geleceğe bağlar. Kimi zaman hiç görmeyeceğimiz bir geleceğe.[20]

Ormancılık için söylenebilecek şey, kendimize ve birbirimize yaptığımız yatırımlar için de geçerlidir. Sağlığa yatırım gele-

20. Öncesinden gelenler: Maathai, s. 289.

cekteki yaşam kalitemize ve uzun ömürlülüğe bağlılığımızdır. Becerilere yatırım yapmak ödüllendirici işlerle uğraşma ve akışın parçası olma kapasitemize bağlılıktır. Çocuklarımızla, ailelerimizle, arkadaşlarımızla geçen zaman refahımızı ortak deneyimler üzerinde temelleyen toplumsal bağlar yaratır. Zanaat işlerine veya yaratıcı sanatlara yatırım, beşeri dünyanın devamlılığına bir bağlılıktır. Yatırım geleceğe taahhüdümüzdür.

Kumarhane Ekonomisi

Kapitalizmin bu güzel idealden fersah fersah uzaklaşmış olduğu açıkça ortadadır. Yatırımlar, yatırımcılara getirdikleri kısa vadeli finansal getiriler üzerinden yargılanır. Yatırımın kendisi paradan para kazanma süreci olarak görülür. İhtiyat yine önemlidir. Ekonomide tüketicilerin belirsiz bir gelecek için tasarrufta bulunma amacıyla mevcut tüketimlerinden fedakârlık yapma oranı olarak resmi bir tanımı vardır. Fakat bu ihtiyat türü, tasarrufların varış noktası, yatırımların arkasındaki akıl veya daha sürdürülebilir bir dünya yaratmada oynadıkları rol hakkında çok az şey söyler.

Verimli yatırımlar bize ekonomik mallar ve hizmetler sağlamak için gerekli fiziksel varlıkları yaratıp korumamızı şart koşar. Fakat bu "gerçek" ekonominin yanı sıra, "finansal" ekonominin boyutu ve karmaşıklığında da üssel bir artış olmuştur. Bu eğilim daha küresel finansal krizden çok öncesinde belirgin durumdaydı. Bankalar giderek finans dışı firmalardan çok birbirlerine borç veriyorlardı. Her türden finansal türev, serbest yatırım fonları, teminatlı borç senetleri, kredi temerrüt takasları, yüksek faizli mortgage kredileri, sigortalar, vadeli işlem piyasaları: Bunlar çok az kişinin anladığı ve 2008'de az çok karşı konulmaz bir biçimde Lehmann Kardeşler'in çöküşüne yol açmış finansal mimarinin esrarengiz bileşenleriydi.

Bulgular sıradan bir izleyici için bile ezici niteliktedir. Finans reel ekonomiyi finanse etmek yerine, finansı finanse etmekle meşguldü. Kredi derecelendirme kuruluşları da oyunun parçasıydı. Düzenleyici kuruluşlar yanlış uygulamalara gözlerini kapatmışlardı. Kimi zaman süreci kolaylaştırmak için kuralları

bile değiştiriyorlardı. Spekülasyon bir tür kumarhane ekonomisinin önünü açıyordu. Dünyadaki en güçlü finansal kuruluşlar kelimenin gerçek anlamıyla geleceğin aslında önemli olmadığına bahse girmişlerdi. Eski BK Başbakanı Gordon Brown'un zamanında dediği gibi "sorumsuzluk çağı".

Balon er ya da geç patlamak zorundaydı. Nitekim Eylül 2008'de bu yaşandığında, küresel ekonomiyi çöküşten kurtaran tek şey kamu hazineleri yani vergi ödeyen yurttaşların paraları oldu. 2. Bölüm'de gördüğümüz gibi bunu zenginleri kurtararak ve yoksullara kemer sıkma politikaları dayatarak yaptılar. Kârın özelleşmesi ve maliyetlerin sosyalleşmesi baştan beri kapitalist yatırımların alameti farikaları olmuştur. Bu işlevsiz mantıkta herhangi bir değişme olmaması halinde, yatırımın geleceğe taahhüdü telafi edilmez biçimde yok olur.

Davos'ta toplanan 50. Dünya Ekonomi Forumu'ndan kısa süre önce, dünyanın en büyük varlık yönetim şirketi BlackRock'un yöneticisi Larry Fink, CEO'lara hazırladığı geleneksel "yıllık mektubu" yayınlamıştı. İklim değişikliği insanların yatırım risklerine bakışlarını hızla değiştirmektedir. "Bana göre finansın temel bir yeniden şekillenmesinin sınırına gelmiş durumdayız" diye yazıyordu. "Yakın gelecekte ve beklediğimizden daha kısa süre içinde sermayede ciddi bir yeniden paylaşım yaşanacak."[21]

Küresel ve sürdürülebilir yatırımlar üzerine yapılmış yakın zamanlı bir değerlendirme, "iklim finansının" (iklim salınımlarını azaltan yenilenebilir enerji gibi teknolojilere yatırım) gerçekten büyüdüğünü ve bugün yılda yarım trilyon ABD dolarını geçtiğini tespit etmiştir. Fakat bu rakam, Devletler Arası İklim Değişikliği Paneli'nin 1,5° hedefine ulaşmak için gereken 1,6-3,8 trilyon dolarlık temiz enerji yatırımının çok gerisinde kalmaktadır. İklim finansının dışında ihtiyat çok daha zayıftır. Doğal "biyo-çeşitliliğin" korunması küresel GSH'nin %0,002 gibi çok küçük bir dilimine tekabül etmektedir.[22]

21. Larry Fink mektup: *https://www.blackrock.com/corporate/investor-relations/larry-fink-ceo-letter.*

22. İklim finansı ve finans uçurumu: *https://www.climatepolicyinitiative.org/publication/global-landscape-of-climate-finance-2019/*. IPCC'in 1.5° senaryosu küresel ısınmayı sanayileşme öncesi ortalamanın üzerindeki 1,5 derecenin üzerine

Bu esnada dünya genelinde devletler, hâlâ vergi ödeyen yurttaşların her yıl 5 trilyon doların üzerine çıkan paralarıyla fosil yakıt yatırımlarını sübvanse etmektedirler. Dünya GSH'sinin %6'sından fazlası, dünyamızı on yıllar içinde yaşanılmaz kılabilecek kıt görüşlü yatırımlara harcanmaktadır. Yenilenebilir enerji ve düşük karbonlu altyapılara yatırım için ayrılacak olsa, bu ters sübvansiyonlar iklim yatırımındaki boşluğu doldurmanın da ötesine geçebilir.[23]

Fink'in itirazları zamanın değiştiğini gösteren ilginç bir sinyaldir. Fakat yatırımcı tercihlerindeki marjinal değişimler, bizi sorumsuzluk çağından kurtarmaya yetmeyecektir. Kapitalizmin yozlaşmış, çürüyen kısımlarını budama ve yatırımları toplumdaki uygun rolüne geri döndürme yönünde temel bir ihtiyaç söz konusudur. 2020'nin masumane ilk günlerinde Davos'taki sıkıntılı el ovuşturmalar, büyük oranda yapmacık kalmış olabilir. Yatırımların oynayacağı uygun rol, tabii dünyanın geçiciliğine karşı bir devamlılık hissi getirmektir. Kapitalizmin ellerinde bu rol saptırılmıştır. Azınlığı zenginleştirme amacıyla herkesin güvenliğini baltalamaya hizmet etmiştir.

İhtiyata Dönüş mü?

Son birkaç yıl yatırımların sürdürülemez ve etik olmayan endüstrilerden "çıkarılması" (veya sermaye stokunun azaltılması) ve gelecek refahımızı koruyacak varlıklara yatırım yapılması konusunda artan bir baskıya tanıklık etti. İklim finansındaki yükseliş, bu "çıkarma-yatırma" hareketinin tezahürlerinden biridir. Emeklilik fonları (ve bazı devlet fonları) fosil yakıt yatırımlarından çıkarılmaya başlanmıştır. Merkez bankaları tüm finansal kuruluşların iklimle bağlantılı riskleri değerlendirmeye almasını şart koşarak bu eğilimi desteklemeyi hedeflemektedirler. Hükümetler bu değişimleri ivmelendirmek için

geçmeyecek şekilde sınırlamayı hedeflemektedir (IPCC, 2018). Biyo-çeşitliliğe yatırım: Sumaila vd, 2017.

23. Fosil yakıt sübvansiyonları: *https://www.imf.org/en/Publications/WP/Issues/2019/05/02/Global-Fossil-Fuel-Subsidies-Remain-Large-An-Update-Based-on-Country-Level-Estimates-46509.*

gereken ihtiyati düzenlemeleri dayatmada son derece yavaş kalmış durumda. Fakat hissedarlar (ve fon yöneticileri) şimdiden güçlerini, çevreye zarar veren şirketleri reddetmek, tedarik zinciri emeğinden istifade etmek veya iyi yönetime kestirmeden varmak için kullanmaya başlamışlardır. Etik ve sürdürülebilir yatırımcılar, paralarının kamu yararı için kullanılmasını talep eder olmuşlardır.[24]

Bu etik fonlardan bazılarının rakiplerinden daha iyi performans göstermesi, geleneksel akıl karşısında şaşırtıcı bir meydan okuma olarak karşımıza çıkmaktadır. Fakat ortada gerçek bir gizem de yoktur. Bugün yatırımın değeri yarınki ekonominin performansında yatmaktadır. Nitekim geleceğin görünüm açısından, geçmişin iflas etmiş mimarisinden çok farklı olacağı giderek açıklık kazanmaktadır.[25]

Yarının ekonomisi yenilenebilir ve "yenileyici" teknolojiler etrafında, adil ücret anlaşmaları ve şefkat yönetimler çevresinde, toplumsal ve çevresel varlıkların sistemli bir şekilde yok edilmesi değil de korunması ve restorasyonu etrafında, topluluğun hizmetine olan ve doğayla uyumlu teşebbüsler etrafında inşa edilecektir. Bu yeni yatırım ortamında ilk harekete geçenler getirdiği sayısız paydan (haklı bir şekilde) yararlanacaklardır. Böylece toplumun geri kalanı da.

Bugüne kadar çıkar-yatır hareketi kendisini ağırlıkla iklim finansı alanıyla sınırlamıştır. Fakat bana öyle geliyor ki, önümüzdeki görevi bundan çok daha derinlikli bir açıyla kavramak zorundayız. Yatırımı geleceğe bir taahhüt olarak görmek, bizden çok farklı bir yaşam türü için fiziksel altyapılar inşa edip onları korumamızı ister. İnsanlar için kapitalizm altında sürdürülen yaşamdan daha sürdürülebilir ve daha dirençli olmakla kalmayıp, daha sağlıklı ve daha tatminkâr bir şekilde yaşamanın mümkün olduğu bir hayat.

---

24. Çıkar-yatır hareketi: *https://www.divestinvest.org/*.

25. Sürdürülebilir fonların daha iyi performans göstermesi, örnek olarak bkz. *https://www.morningstar.com/content/dam/marketing/emea/shared/guides/ESG_Fund_Performance_2020.pdf.* Ayrıca bkz. *https://www.theguardian.com/money/2020/jun/13/ethical-investments-are-outperforming-traditional-funds.*

Bu yeni portföyün en belirgin temeli, *ekolojik yatırım* diyebileceğimiz şeyler olmalıdır; yani kaynakların iklimi, toprağı, okyanusları, nehirleri, ormanları, canlı mahlukların yaşam alanlarını, yeryüzündeki evimizi korumaya ayrılması. Portföyün bu kısmı (ki kapitalizm altında büyük oranda ihmal edilen ve sürdürülebilir yatırımlarda sadece kısmen ortaya çıkan bir kısımdır) kalıcı bir refah için mutlak bir ön koşuldur.

Sonraki adımda, iki ayrı üretken varlık kategorisi tanımlamak için Arendt'in emek ve çalışma arasında yaptığı ayrımı örnek alabileceğimizi düşünüyorum: Hayatın devamlılığını kolaylaştıran varlıklar (bunlara *bakım yatırımları* diyelim) ve tatmin edici, devamlılığı olan bir beşeri dünyanın yaratılmasına katkı sunacak varlıklar (bunlara da *yaratıcı yatırımlar* diyelim). Bakım yatırımları toplumun gündelik dokusunu ayakta tutmamızı sağlayan yatırımlardır: evler, hastaneler, okullar, dükkânlar, gıda tedarik sistemleri ve yaşamın biyolojik gereklilikleri. Yaratıcı yatırımlarsa beşeri dünyanın devamlılığına yani Arendt'in insan yapımı eserler dediği şeye hizmet eden yatırımlardır: müşterek alanlar, buluşma mekânları, sanatsal gösteri yerleri, sanat eserleri.

Malların maddi ve sembolik değeri nasıl birbirinden bütünüyle ayrılamıyorsa, iki yatırım türünün de örtüştüğü durumların olması kaçınılmazdır. Fakat ayrım her şeye rağmen faydalıdır çünkü yatırım niyetlerimizin sektörel odağını belirginleştirmeye başlar. Bir yanda koronavirüs krizi sırasında çok hayati olduklarını kanıtlayan o ön cephedeki hizmetlere öncelik vermek ve destek olmak zorundayız. Diğer yanda da dirençli, düşük karbonlu bir dünyanın altyapısına yatırım yapma görevini ciddiye almaya başlamalıyız.

Ülkeler ardı ardına ön cephedeki sağlık hizmetlerini koruma gayesiyle çeşitli sokağa çıkma kısıtlamaları dayattıkça, arabalar kasabalar ve kentlerden birdenbire boşaldı. Yerlerine yayan ve bisiklete binmiş insanlar geldiler. Giderek erişimlerine açılan sokakları geri aldılar. Uzun zamandır unutulmuş olan bu kamusal alan, yeni bir ortak refah duygusunun sahasına dönüştü: İçinde aktif, fiziki ve toplumsal varlıklar olarak doğamızın gelişmesine izin veren bir dünya. "Yaşanabilirliğe" yatırım yapmanın, direnç-

li, tatmin edici, aktif ve sıfır karbonlu bir dünyanın altyapısını inşa etmenin faydaları hiç bu kadar belirgin olmamıştı.

Günün sonunda yatırımın ekonomideki rolü ormancılıkla aynıdır. Bireysel yaşamlarımızdaki rolle de aynıdır. Toplumsal dünyamız için de aynıdır. Bir umut gölgesi yaratmak. Refahımızın dayandığı koşulları korumak ve sürdürmek. Çocuklarımıza daha güçlü, daha dirençli bir dünya bırakmak. Titian'ın *Alegori*'sinde belirtildiği gibi, ihtiyati pratikler zamanda hem geriye hem ileriye uzanır. Fakat en azından erdeminin bir kısmını süregelen bugüne bahşeder. Geleceğe yatırım yapmak, hayatlarımızı bugün anlamlı kılmanın en iyi (belki de tek) yoludur.

Jübile

Wangari'nin hayatı bir tür yatırımdı. Son kitabı *Replenishing the Earth*'te [Yeryüzünü Yenilemek], çalışmalarını motive eden değerleri dokunaklı bir dille kaleme döker. Özellikle Yeşil Kemer Hareketi'nin çekirdeğinde nasıl hizmete bağlılığın yattığını anlatır. "Özverili bir hizmet, insanlıkta en iyi şeylerin örnekleri olarak gördüğümüz kişilerde hayran olduğumuz çoğu şeyin temelidir" diyordu Wangari. "Sadece kendilerini güçlü kılma konusunda değil ortak fayda için başkalarını harekete geçirme konusunda da model olan insanlar."[26]

Yaşamı, Kenya'nın ve başka birçok yoksul, gelişmekte olan ülkenin başındaki sorunlar karşısında durmak bilmez bir çözüm arayışıydı: kadınların güçsüzlüğü, kırsal geçim olanaklarının azalması, toprağın yok oluşu, çocukluk evinin yakınlarındaki topraklarda *mugumo*'nun yok olması. Bu sorunların kökenlerini araştırırken, bir noktada dünyanın en yoksul ülkeleri tarafından sırtlanmış, ezici borç yüküne rastlaması şaşırtıcı değildi. İşlevsiz bir kapitalizmin en zararlı çıktılarından biriydi ve hâlâ da öyledir.

Kalkınma adına en zengin ülkeler, Afrika'ya girip çıkan finansal akışlardan orantısız bir şekilde faydalanmışlardır. 1970 ve 2002 yılları arasında Afrika ekonomileri 540 milyar dolar borç almışlar ve 550 milyar doları geri ödemişlerdir. Fakat kre-

26. Maathai, 2010, s. 158.

di kuruluşlarına hâlâ 300 milyar dolara yakın borçları vardır. Bu adaletsizlikleri tespit etmekle yetinmeyen Wangari, onlara savaş açtı. 1998'de milenyum yılında bir Jübile (dünyanın en yoksul ülkelerinde en kötü borçlar iptal ettirme) yapma hedefiyle başlatılmış "Jübile 2000 Afrika kampanyasının" eş başkanlığını üstlendi.[27]

Kampanya, dünya genelinde ünlü isimler ve siyasetçilerle muazzam bir ilgi uyandırdı. Ve neticede 100 milyar dolara yakın bir borcun iptal edilmesine yol açtı. Fakat savaş kesinlikle kazanılmış değildi. Bugün Afrika'dan çıkan finansal akış (borç yönetimi ödemeleri, ülkesine geri dönen karlar ve sermaye kaçışları da dahil) kıtaya giren finansal akışlardan iki buçuk kat büyüktür. Antropolog Jason Hickel'ın iddia ettiği gibi, "zengin ülkeler gelişen yoksul ülkeler değildir; yoksul ülkeler etkili bir şekilde gelişen zengin ülkelerdir ve 15. yüzyılın sonundan beri de böyle olmuşlardır." Bu adaletsizlik 21. yüzyılda da devam etmektedir. Ağırlaşan borç krizi Afrika'nın koronavirüsle baş etme becerisine büyük bir engel oluşturmuştur.[28]

Wangari Maathai, artık bu dava için verilen kavganın içinde değil. 2011'de yumurtalık kanserinin komplikasyonlarıyla hayatını kaybetti. Fakat çalışmalarının ruhu doğduğu toprakların çok ötesindeki topluluklara ilham vermeye devam ediyor. Ağaçlara, insanlara ve adalete yaptığı yatırımın çarpıcı bir sadeliği vardı ve müstesna bir cesareti açığa sermişti. Israrı ve kişisel fedakârlıkları topluluklara imkân vermiş, kadınları güçlendirmiş, geçim olanaklarına destek olmuş, toprağı dengeye kavuşturmuş, atmosferden karbonu emmiş ve Kenya geneliyle dünyanın her yerinde kırsal alanları ihya etmişti.

Afrika'da sürdürülebilir geçim kaynakları, sağlıklı topraklar ve canlı topluluklara giden yolculuğun henüz bitmekten çok

27. Afrika'nın borcu 1970-2002: Maathai, 2006, s. 280.

28. Finansal akışlar üzerine: Hickel, 2018. Jubilee, 2000 üzerine. Bkz. Welby, 2016, s. 154. Ayrıca bkz. *https://jubileedebt.org.uk/blog/jubilee-2000-anniversary-call-photos-memories.* Covid-19 etkileri üzerine bkz.: *https://www.economist.com/middle-east-and-africa/2020/04/11/africas-debt-crisis-hampers-its-fight-against-covid-19;* ayrıca bkz. *https://www.theguardian.com/business/2020/aug/03/global-debt-crisis-relief-coronavirus-pandemic.*

uzak olduğunu fark etmiş ilk kişiydi. Dahası çökmüş finansal sistemle bağlantılı aksamalar, refahın önüne hâlâ ciddi bir engel dikmekte. Fakat o bunlarla mücadele etmeyi hiç bırakmamıştır. "Tökezlemek yürüdüğümüz uzun yolda atılan bir adımdan ibaret" demişti bir keresinde. "Tökezlenen yerde kalmak sadece yolculuğumuzun tamamlanışını geciktirmekle kalır."[29]

Ona 2004'te Nobel Barış Ödülü kazandıran ve dünya genelinde birçok insanın kalbine yerleştiren şey işte bu olağanüstü ruhtu. Kurduğu Yeşil Kemer Hareketi tek başına Kenya'da 50 milyondan fazla ağaç dikti ve dünya genelinde yüz milyonlarcasının dikimine ilham verdi. Açtığı umut gölgesi Afrika'dan dışa uzanmakta ve belirsiz bir geleceğe güçlü bir ışık tutmaktadır.[30]

29. Tökezleme: Maathai, 2006, s. 164.

30. Yeşil Kemer Hareketi'nin etkileri: *https://www.goldmanprize.org/blog/green-belt-movement-wangari-maathai/*.

9
İktidar Sanatı

Buraya hoşunuza gitse de gitmese de değişim geldiğini bilin diye geldik. Gerçek iktidar halka aittir.

Greta Thunberg, 2018[1]

Gidecek bir yolunuz varsa, gücünüz de vardır.

Thich Nhat Hanh, 2007[2]

Bobby Kennedy'nin 1968 Başkanlık Kampanyası'nda Vietnam Savaşı'na karşı çıkışı, ilhamını en azından bir parça, doğduğu topraklara barış propagandası yapmak için ABD'ye gelmiş Thich Nhat Hanh isimli Vietnamlı rahipten almıştı.

1. Polonya, Katowice'deki BM İklim Değişikliği Konferansı'ndaki bir konuşmadan, 15 Aralık 2018. Tekrarı Thunberg, 2019.
2. Thich Nhat Hanh, 2007, s. 16.

1926'da Orta Vietnam'ın Hue şehrinde doğan Thich Nhat Hanh, çimlerde bağdaş kurmuş halde, huzur ve dinginlik saçarak oturan Buddha'nın çizimiyle karşılaştığında daha 7 yaşındaydı. Resim çocuğun etrafında gördüğü ve tüm yaşamının seyrini etkileyecek çatışmalar ve acılardan taban tabana zıttı. 16 yaşında Budizmin Vietnamlılara özgü Zen geleneği içinde çırak bir keşiş olarak Hue'deki Tue Hieu manastırına kaydoldu.[3]

Okumasını tamamladığında, Vietnam topyekûn savaşın eşiğindeydi. Eski Fransız kolonisi, ABD ve müttefiklerinin korktuğu gibi Batı etkisinden uzaklaşıyordu. Fransızlar 1954'te nihayet bölgeden çekildiklerinde, ülke Hue şehrinin hemen kuzeyindeki 17. paralelden iki parçaya ayrılmıştı. Böylece Amerika'nın nihayetinde felaketle sonuçlanacak o trajik askeri müdahalesiyle geçen 20 yıllık sürecin koşulları oluşmuştur. Resmi olarak yaşanan, yeni kurulmuş Kuzey ve Güney Vietnam ülkeleri arasında bir iç savaştı. Fakat herkes ne olduğunu biliyordu: Soğuk Savaş'ta ABD ve Sovyetler Birliği arasında oynanan sert bir iktidar kapışması.[4]

Çatışma 1960'larda tırmandıkça önce John F. Kennedy, ardından Lyndon B. Johnson savaş alanına ve birçok Amerikalının büyüyen dehşetine çok daha büyük kaynaklar ayırdı. Thich Nhat Hanh sonuçları birinci elden görmüştü. "Savaşın kaynağına" gitmeye ve barış kampanyası yapmaya karar verdi. New York, Ithaca'daki Cornell Üniversitesi'nde seminer verme davetini kabul ederek, Mayıs 1966'da ilk kez doğduğu ülkeden ayrıldı.[5]

Thich Nhat Hanh'ın Vietnam'da verdiği savaş karşıtı mesajı dinlemeye iki taraf da istekli değildi. Fakat Amerika'da, ülkelerinin çatışmaya dahil olmasından rahatsız kişiler arasında sıcak bir şekilde karşılanmıştı. Ocak 1967'de sivil haklar eylemcisi Martin Luther King Jr. onu Nobel Barış Ödülü'ne aday gösterdi. "Karşımızda bir barış ve pasif direniş havarisi var" diye yazıyordu

3. Thich Nhat Hanh'ın hayatına ilişkin ayrıntılar çeşitli yerlerde bulunabilmekte olup içlerinden biri anıları *At Home in the World* kitabıdır (Thich Nhat Hanh, 2016). Ayrıca bkz. *https://plumvillage.org/about/thich-nhat-hanh/biography/*. İlk ilham aldığı anları 2013'te Oprah Winfrey'le yaptığı bir röportajda anlatmaktadır: *https://www.youtube.com/watch?v=NJ9UtuWfs3U*.

4. Vietnam Savaşı: Hastings, 2018.

5. Savaşın kaynağı: Thich Nhat Hanh, 2016, s. 184.

adaylık mektubunda. "Tüm dünyanın akıl sağlığı ve güvenliğini tehdit eder hale gelen kirli bir savaşın baskısı altındayken kendi halkından kopmuş biri." İki adam aynı yılın haziran ayında Cenevre'deki konferansta beraber barış kampanyası yaptılar.[6]

Üzerinden bir yıl geçmeden King öldü: Başka bir suikastçı kurşununun başka bir kurbanı oldu. Philadelphia'daki barış gösterisi sırasında, ABD'li bir muhabir Thich Nhat Hanh'a Vietnam'ın kuzeyinden mi yoksa güneyinden mi olduğunu sordu. "Kuzeyli olduğumu söyleseydim Amerikan karşıtı olduğumu düşünecekti" diye yazmıştı Thich Nhat Hanh yıllar sonra. "Güneyli olduğumu söyleseydim ... Amerikan yanlısı olduğumu düşünecekti. Bu yüzden gülümseyip şöyle dedim: 'Ortadanım.' " Aslında kelimenin gerçek anlamıyla doğruyu söylemişti. Fakat aynı zamanda doğduğu toprakların başına musallat olmuş ayrımın reddiydi. Çatışmada acı çeken herkesle dayanışma ifadesiydi. Dahası kaçınılmaz bir biçimde hayatın kutsallığının çiğnenmesine varan, distopik bir iktidar vizyonuna yenik düşmenin reddedilmesiydi.[7]

Bu kitapta tarif edilen yolculuk, yüzyıllar boyunca kendilerini kültürümüzün kalbine yerleştiren varsayımları tersyüz ediyor. Doğayla ilişkimiz; mücadeleye verdiğimiz tepki; çalışmaya duyduğumuz özlemler; ihtiyat duygumuz; geleceğe taahhütlerimiz; bunların hiçbiri son birkaç bölümdeki analizden, kapitalizmin onlara ayırdığı formlarıyla sağ çıkamıyor. Hepsi çok temel bir revizyon talebinde bulunuyor.

Bu değişimlerin nasıl gerçekleşeceğini sormak çok doğal. Şu an ne yapılabilir? Hangi politikalar bizi doğru yöne götürecek? Hızlı galibiyetler, gümüş kurşunlar, çifter çifter paylar nerede? Bizi buradan vaat edilmiş topraklara götürecek uydu navigasyonu nerede? Kendimizi işlevsizliğin içine gömülü halde buldukça, bu soruları yanıtlamak için o kadar çok mücadele veriyoruz. 3. Bölüm'de tanımladığımız kavşak noktasına geri

6. Barış havarisi: *https://plumvillage.org/letter-from-dr-martin-luther-king-jr-nominating-thich-nhat-hanh-for-the-nobel-prize-in-1967/.*
7. Bkz. *https://www.mindfulnessbell.org/archive/2016/02/dharma-talk-the-eightfold-path-2.*

dönüyoruz. Dublin'e varma kararlılığıyla, varoluşsal kaçamaklarıyla durumu daha da kötüleştiren çiftçiye öfkeleniyoruz. Evet bunun başlanacak en iyi nokta olmadığını anladık. Bana sadece evin yolunu göster!

Bu dürtüye sempatiyle yaklaşmak kolay. Fakat önce kapitalizmin ilerleme vizyonuna musallat olmuş, son bir sistem hatasıyla mücadele etmemiz gerek. Halihazırda keşfettiklerimizle birçok benzerlik taşımaktadır. Ancak aynı zamanda yaşatılabilir ve dayanıklı bir büyüme sonrası toplumu karşısında ayrı bir engel olarak dikilmektedir. İktidarla ilgilidir. İktidar sanatını karşımıza almadan hızlı çözümlerin özlemini çekmek, bizi en iyi ihtimalle güçsüz kılacak, en kötü ihtimalle de daha temel değişimlere gitme ihtiyacından uzaklaştıracaktır.

Sistem Değişimi

2020 yılında çok kısa bir süreliğine, neredeyse düşünmesi dahi imkânsız olan bir fırsat aralığı hepimizin radikal derecede farklı bir politik zemine göz kırpmamızı sağladı. Daha haftalar öncesinde düşünülemez denilen politikalar hayata geçirildi. Hükümetler işçilerin ücretlerini garanti altına aldılar. Sert darbe yemiş işletmeleri ayakta tutmak için yumuşak krediler ve hibeler çıkardılar. İzin şemaları, kira tatilleri ve iflasların askıya alınması şirketlere ve hanelere koruma sağladı. Tedarik zincirleri yeniden örgütlendi. Üretim tesisleri farklı amaçlara uygun hale getirildiler. Işık hızıyla hastaneler kuruldu. Gönüllüler işe alındı. Geçim olanakları korundu. Topluluklar işbirliği içine girdi.

Verilen bu tepkide belki en olağanüstü unsur, devletlerin harekete geçmek için mali araçlar bulma hızıydı. 2008'de küresel finans krizinden sonraki yıllarda, yaygın bir meme şunu iddia ediyordu: "Sihirli bir para ağacı yok." Kuşkusuz herkes, devletin sürekli borç alıp gelecek kuşakların omuzlarına yıkılacak bir yığın bırakamayacağını anlıyordu. Bu şekilde davranmaya cesaret ederseniz hanenize ne olurdu sonra?[8]

8. Sihirli para ağacı: *https://www.youtube.com/watch?v=gUtJEfB0Hi4*. Aynı hususa işaret eden iğneli ve hicivli bir yanıt için bkz. *https://www.youtube.com/watch?v=90qb6IrLhwA*.

Çoğu insan bu savı kabul ediyordu. Görünüşe göre bilindik bir mantığı ifade ediyordu. Toplumun en yoksul kesimlerini sakatlayan ve trajediye giden yolları döşeyen kemer sıkma politikalarının gerekçesine dönüşmüştü. Fakat son derece yanlıştı. Tıpkı ekonominin "modern para teorisi" olarak bilinen marjinalleşmiş köşesinin on yılı aşkın bir süredir söylediği gibi. Stephanie Kelton'un zamanlaması muhteşem kitabı *The Deficit Myth* [Bütçe Açığı Miti] durum yeterince açıkça ortaya koymuştu. Devletler birer hane değildi. Devletin kendi parasını basmasını sağlayan egemen gücünün tek sınırlayıcı enflasyon ve ideolojidir.[9]

Bunların hepsinden iki şey öğrendik. İlki bu radikal değişimin inkâr edilemeyecek derecede mümkün olduğudur. Kapitalist Batı'da bile. İkincisi bu yavaş adımlarla ilerleme mantığı başarılı olamayacaktır. Halkı korumak ve yaşama siper olmak için aceleyle çıkarılan bir yığın önlem, politik ideolojilere gömülmüş dolambaçlı politik pazarlıkların sonucunda alınmamıştı. Pragmatizm ihtiyaç duyulduğunda hemen devreye girivermişti. Hız kritik öneme sahip olduğunda, yanıtlar neredeyse anlık alınır olmuştu. Uygulamaların ölçeği aşamalı değildi. Dolaysız ve sistemliydi.

Akıl sağlığının hâkim olduğu bu kısa aralıkta, kapitalizmin ideolojileri bir kenara atıldı. Devlet parası artık komünist bir komplo değil felaketin mali yönetiminde vazgeçilmez bir araçtı. Günün gereği çare bulmaktı. Bunu anlamakta başarısız olan ülkeler, koronavirüs ölümlerinin sıralandığı o korkunç tabloda en kötü sıralara oturdular. Dogmalardan erken dönemde vazgeçen ve sağlığı verimliliğin önüne koyanlar, talihsizlikleri neredeyse inanılmaz derecede asgari düzeylerde tuttular. Bu ayrımın değeri insani trajedinin boyutlarıyla ölçüldü.

Pandemi olası şeyler sanatında ibretlik bir ders verdi. Nitekim sonrasında, insanların ilgisi toparlanma sürecine odaklanmaya başladıkça, arkasından aynı tepki hızını ve ölçeğini toplumu dönüştürmeye harcama önerileriyle dolu dev bir sel geldi. İklim

9. *The Deficit Myth:* Kelton, 2020.

krizini çözmek. Türlerin yıkıcı yok oluşunu önlemek. Topraklar ve nehirler, göller ve okyanusların bütünlüğünü korumak. Eşitsizliğin zarar verici etkilerini kaldırmak. Olmazsa olmaz işçileri güvencesiz çalışma düzeninden çıkarmak. Rant arayışlarının iğrençliğine karşı çıkmak. İnsanlığı tüketimciliğin maddiyatçı belasından azade etmek. En savunmasız kişileri korumak. Sağlık sistemlerini güçlendirmek ve toplumsal bakımı geliştirmek. Obeziteye karşı önlemler almak. Amaca uygun ve herkesin erişimine açık eğitim sistemleri yaratmak. İsraflı kolaylığa karşı kalıcılığa ayrıcalık vermek. Zanaatları geliştirmek. Yaratıcılığı desteklemek. İnsanların devamlılığı olan ve anlamlı bir beşeri dünyanın yaratılmasında işbirliği içine girdiği bir toplum inşa etmek.

Kısaca bu öneriler büyüme sonrasına ait bir toplum kurma arayışındaydı: Kapitalizmin başarısızlıklarından uzak bir toplum. Çünkü bu alanların tümünde, ağır ağır katedilen mesafelerin yeterli olmadığı bir kez daha açıkça belli olmuştur. Çevreci Jonathan Porritt, devletlerin iklim krizine yanıt vermede başarısız kaldıklarını anlatan sinir bozucu ifşası *Hope in Hell*'de [Umut Cehennemde] bunu tüm dobralığıyla ortaya sermektedir. "Kademeli değişimlerle geçecek on yılda hiçbir umut zerresi yoktur" diye yazmaktadır. Kısmen pandemiden de sorumlu olan yıkıcı ekolojik krizler karşısında "acelesiz ve kademeli değişimlerin uygun bir yanıt olduğunu düşünmeyi artık bırakmamız" gerek.[10]

İki yüz tanınmış sanatçı ve bilim insanından oluşan bir grup, koronavirüsten sonra "normale dönmememiz" için güçlü bir rica yazısı yayınladığında, çok benzer bir noktaya işaret etmiştir. "Covid-19 pandemisinin bir trajedi olduğunu" kabul ediyorlardı. Fakat kriz "bizi olmazsa olmaz şeyleri gözden geçirmeye davet etmektedir ve gördüğümüz şey gayet basittir: 'ayarlamalar' yeterli değildir. Sorun sistematiktir."[11]

"İklim değişimi değil sistem değişimi" 2019'da iklim için eyleme geçme talebiyle sokağa çıkanların temel düsturuydu.

10. *Hope in Hell:* Porritt, 2020, s. 8.

11. Ayarlamalar yeterli değil: *https://www.lemonde.fr/ideas/article/2020/05/06/please-let-s-not-go-back-to-normal_6038793_3232.html.*

Porritt güçlü bir biçimde, iktidardakilerin bizi iklim krizinden çıkarma görevinde başarısız olmaları halinde, tek etkili ve meşru tepkinin şiddetsiz sivil itaatsizlik olduğunu ileri sürmektedir. Tükenme isyanı bu iddiayı açıkça ortaya koymuştur. Sokak protestolarının motivasyon kaynağıdır.

En saf haliyle Greta Thunberg'in ilham verici önderliği altında okul grevlerinde de yer almıştır. "Bu sistem içinde çözüm bulmak imkânsızsa, belki de sistemin kendisini değiştirmemiz gerek" demişti 2018'de Katowice'te yapılan BM İklim Konferansı'nda. "Buraya dünya liderlerine değişim için yalvarmaya gelmedik. Geçmişte bizi görmezden geldiniz ve bizi yine görmezden geleceksiniz. Hiçbir mazeretiniz kalmadı ve zamanınız tükeniyor." Fakat baskın çıkamayacaklarını işaret ediyordu çünkü "gerçek iktidar halka aitti".[12]

İktidar Arzusu

Burada karşımıza bir muamma çıkıyor. Değişim isteyenler genelde iktidarda olmuyorlar. İktidarı elinde tutanlarda genelde değişim istemiyorlar. Her tür değişim olasılığı, toplumun kuralları içine kodlanmış iktidar dağılımına bağlı. Toplumun kuralları devletin insafında. Devletin insafı ise doğası gereği yetkisine bağlı. Batı demokrasisinin verdiği yetki çok özel bir yerde. Politik iktidar rahatsız edici bir biçimde ekonomik büyümenin sağlanmasına bağlı.

Büyüme Olmadan Refah'ın yayımlanmasını takip eden aylarda BK Maliye Bakanı'nın kıdemli danışmanlarından biriyle karşılaşmam, büyümeyle iktidar arasındaki bu bağı komik bir şekilde gözler önüne sermektedir. Toplantıya kabul edildiğimden memnundum. Hazine büyüme sonrası ekonomiyle ilgili söyleşilerin öne çıkarılacağı en önemli yerlerden biriydi kuşkusuz.

Dolayısıyla kitaptaki savlarımı elden geldiğince dikkatli bir şekilde ortaya serdim. Ayrıştırmanın önündeki sınırlar. Mutluluk paradoksu. Bakım ve yaratıcılık ekonomisinin temelleri. Özel danışman her haliyle kulak kesilmiş gibi görünüyordu. Nihayetinde bana ciddi bir tavırla tek bir soru sordu. Hazine

12. Thunberg, 2019 (bkz. not 1).

görevlileri için, BK'nin GSYH'sinin dünya sıralamalarında geriye düştüğünü bilerek G7 toplantılarına katılması nasıl bir şey olur?

Dilim tutulmuştu. Sorunun mizacından çok kendi naifliğimden. Nasıl olur da iktidarın en üst katmanlarında bile oyun alanındaki siyasetin, hâlâ bu denli belirgin bir şekilde geçerli olduğunu ıskalardım? Benimkisi seninkisinden büyük. Güçlü olan her zaman haklıdır. Filozof Nietzsche'nin acı gözlemiyle iktidar arzusu, politik ilerleme kılığıyla uygarlık cilasına karşı kullanılan, güçbela bilinçli bir hakimiyet kurma dürtüsüdür. O anda devletin bizi kaosa götüren entropik kaymayı engellemede herhangi bir rol oynayabileceğine duyduğum güven, tam olarak buhar olup uçmadı ama kesinlikle sarsıldı. Bahaneler uydurup erkenden çıktığımı hatırlıyorum.[13]

Büyüme sonrasına ait bir yönetim inşa etmek gibi zahmetli bir meseleden bütünüyle vazgeçemezdim. Aksi takdirde hâlâ bunu didikliyor olmazdım. Fakat o toplantı sırasında, kesinlikle siyaset bilimci Daniel Hausknost'un dönüşümün "camdan tavanı" dediği şeyin ne olduğunu anlamaya başladım. Sürdürülebilirliğe ulaşma hedefine koyduğu sınırlara ilk elden tanıklık etmiştim. Kapitalizmin potasında şekillenmiş toplumsal sözleşmenin meşruiyeti, ölümcül bir şekilde sahte bir vaade bağlıdır: Herkes için her zaman çok daha fazlasının olacağı. Bu vaadin de politik iktidarın dinamikleriyle yozlaştırılması çok kolaydır.[14]

Kapitalizmin tarihi üzerine yazdığı mükemmel derecede aydınlatıcı kitabı *Talking to My Daughter*'da [Kızımla Konuşuyorum], iktisatçı (ve Yunanistan'ın eski Maliye Bakanı) Yanis Varoufakis, kapitalizmin devasa zenginlik ve iktidar asimetrileri yaratıp bunları meşrulaştırmasını sağlayan korkunç becerisine belagatli ve rahatsız edici bir mercek tutmaktadır. Ona göre bu beceri, teknolojinin emek verimliliğini artırma yetisiyle yaratılmış artık [*surplus*] üzerinde sermaye sahiplerinin denetim kurma becerisinden gelmektedir.[15]

13. Nietzsche iktidar arzusu üzerine ilk kez *Böyle Buyurdu Zerdüşt*'te yazdı (1883). *İyi ve Kötünün Ötesinde* bir tema olarak yeniden değindi (1886). *İktidar Arzusu* üzerine aldığı bir dizi not ölümünden sonra yayımlandı: bkz. Nietzsche, 1901.
14. Camdan tavan: Hausknost, 2020; ayrıca bkz. Hausknot ve Hammond, 2020.
15. *Talking to My Daughter:* Varoufakis, 2017.

Artığı ele geçirmek de kapitalizmde içselleşmiş, belli başlı temel yapısal dinamiklere bağlıdır. Öncelikle insani değerler pahasına yaşamın olabildiğince metalaşmasına dönük, doymak bilmez bir süreç söz konusudur. Bu değerlerden uzaklaşan bizler amansızca, sistemi besleyen ama ruhlarımızı besleme veya kaygılarımızı azaltma konusunda çok az şey yapan tüketici taşıyıcılara ve vekillere çekiliriz.

Ardından toplumun ihtiyaçları pahasına sermaye sahiplerine fayda sağlayan bir para sistemi gelir. Toplumsal kökenlerinden uzaklaşan para ve borç, artığı parasal güce erişim oranında paylaştıran baskı araçlarına dönüşür. Devlet bu güç üzerinde denetimini korumuş olsa (veya geri kazanmış olsa) bugün kapitalizmin çöküşünü önceden haber veren eşitsizliğin boyutlarının geriletilebileceği düşünülebilir. Fakat bunu yapmamıştır. Pandemi trajedisiyle bunu yapmaya zorlanıncaya dek. Son olarak sistemli bir şekilde iktidardakilerin haklarını mülksüzlerin hakları önüne koyan bir yönetim olmadığında, bu iki dinamiğin varlığını sürdürmesi kendi başına imkânsızdır.

Bu dinamiklerin ilk ikisi, bu kitabın sayfalarında zaten üstü kapalı söylenmiş çözümleri doğrular niteliktedir. Borsaların dışında bir hayat, tam da gelişimin daha az maddiyatçı formları tarafından sunulan bir refah vizyonudur. Kamu parası toplumu pandeminin yarattığı zararlı tehditlerden kurtarmak için kullanılan araçlar içinde en temeliydi. Elbette kapitalist bir devletin ellerinde, bu yetenek toplumu korumaya yetmez. Merkez bankaların borsayı kurtarmak için "ne gerekiyorsa" yapma becerileri kendi başına, mesele sıradan insanların geçim kaynaklarını, sağlık sisteminin istikrarını veya iklimin bütünlüğünü korumaya geldiğinde aynı cömertlikte davranacaklarını garanti etmez.

O halde büyüme sonrasına ait bir yönetimde ilerleme kaydedeceksek, kendimizi devletin iktidarına çıkarılmış varsayımların yeniden incelenmesine çekilmiş bir halde bulmamız belki de kaçınılmaz bir şeydir. Thunberg gerçek iktidarın halka ait olduğunu iddia ederken doğruyu mu söylemektedir? Gerçek iktidar, o ve kendisi gibi birçok başka insanın dünyada görmek istediği değişimi yaratmaya yeter mi, özellikle de zenginlerin

yerleşik çıkarlarının yanı sıra devletin kurumsallaşmış gücünü karşısına almak zorunda kaldığında? Sahici bir yenilenme için, büyüme sonrasına ait bir dünyada amaca uygun yeni bir iktidar vizyonu için bir yer var mı?

Şefkat Nilüferi

Thich Nhat Hanh, Hue'de genç bir keşişken, aydınlanmaya giden yolun bağlanmamaktan geçtiğini öğrenmişti. Fakat ilk anlardan itibaren geleneksel Budist öğretilerin içindeki muhafazakârlıktan rahatsızdı. Buddha'nın dinginliğinden ilham alan genç oğlan, barışı sadece kendisi için istemiyordu. Onu etrafındaki acılara bir tepki olarak talep ediyordu. 1950'lerde eğitimini bitirdikten sonra, Budizm'i modernleştirme ve onu sıradan insanların hayatları ve güçlükleriyle daha yakın hale getirme hareketinde aktif bir rol oynamaya başladı.

Önerme gayet açıktı. Manastırlarda inzivaya çekilerek aranan barış karşılıksız bir zevkten ibaret değilse, bir şekilde dünyaya geri götürülmek zorundaydı. Eyleme dönüşmeliydi. Başkalarının acıları karşısında taviz vermemeliydi. Bireysel hoşnutluktan memnun olmayan bu genç eylemciler, savaşın adaletsizliklerine verilecek gerekli tepkinin barışçıl protestolar olduğuna (ve Thich Nhat Hanh'ın şefkatli eylem dediği şey olduğuna) inanmışlardı. "Bombalar insanların üzerine düşmeye başladığında, meditasyon salonunda hareketsiz kalamazsınız" diyordu. Acılarla dolu toprağın içinden şefkatin nilüferleri açar.[16]

Bu ilkeyi gözler önüne sermeye dönük eylemlerin bazıları çok çarpıcıydı. 1960'ların başlarında bazı keşişler savaşın gaddarlıklarını ve adaletsizliklerini protesto etmek için kendilerini ateşe vermişlerdi. Bu korkunç "kendini yakma eylemlerini" dönemin Batılılarına açıklamaya çalışan Thich Nhat Hanh, bunları çaresizlik değil sevgi eylemleri olarak tarif etmişti. Fakat Vietnam'daki genç insanlara bu kadar sert olmayan (ve daha şefkatli olacak) protesto yöntemleri sunmak için, sığınmacılara

16. Bombalar düşerken: *https://www.lionsroar.com/in-engaged-buddhism-peace-begins-with-you/*.

yer bulma ve hayatlarını yeniden inşa etmelerine yardımcı olma amaçlarıyla gerek manastırdan gerek halkın içinden binlerce genç gönüllüyü eğiten Sosyal Hizmet Gençlik Okulu'nu kurdu.[17]

Hizmetleri çok kısa süre içinde eyleme geçecekti. 1964'te çatışmaların doruk noktasında, ülke yaşayanların hatırladığı en kötü sellerden birini yaşadı. Sağanak yağmurlar 7 Kasım günü ikindi vakti Orta Vietnam'ı vurmaya başladı ve altı koca gün boyunca aralıksız devam etti. Evler ve kimi zaman köylerin tamamı sel sularıyla sürüklenip gitti. Altı binden fazla insan hayatını kaybetti. Tüm ülke yardım çalışmalarında seferber oldu. Fakat sellerin ağır darbe indirdiği bölgeleri kasıp kavurmaya devam eden şiddetin içine kimse yakalanma riskini almak istemiyordu.[18]

Thich Nhat Hanh'ın küçük bir gönüllü ekibini alıp, üzeri gıda ve tıbbi erzaklarla dolu yedi sandalla Thu Bon Nehri'ne açıldığı an işte bu dönemdi. Bazen çapraz ateşte kalan, bazen kendileri de hastalıklara yenik düşen gönüllüler, dağların yüksek kesimlerine ulaşarak, çatışmanın hangi tarafında olurlarsa olsunlar ihtiyaç sahibi herkese yardım ulaştırdılar. Tüm yaşayan canlılar için duyulan bu koşulsuz şefkat, Thich Nhat Hanh'ın daha sonra Bağlanmış [*engaged*] Budizm dediği şeyin temel bir ilkesiydi.[19]

Thich Nhat Hanh ve Martin Luther King'i ilk tanıştıkları anda birbirlerine bu denli yakınlaştıran şey hiç şüphesiz, barışçıl protestolar için duydukları ortak kaygıydı. Thich Nhat Hanh'ın şefkatli eylemleri, King'in üzerinde yeni bir toplumsal hareket inşa ettiği sivil itaatsizlikle yakından ilişkiliydi. Her iki adam da adaletsizlik karşısında barışçıl eylemlere bağlıydı. Şaşırtıcı olan şey bu noktaya birbirinden çok farklı yollardan geçerek varmalarıydı.

---

17. SYSS: *https://eccemarco.wordpress.com/2016/02/02/mindfulness-in-times-of-war-the-school-of-youth-for-social-service/*.

18. Bkz. *https://saigoneer.com/vietnam-heritage/6505-hoi-an-s-great-flood-of-1964-1#*.

19. Yedi tekne: *https://www.lionsroar.com/headline-july-2010/*. Bağlı Budizm: *https://www.lionsroar.com/the-fourteen-precepts-of-engaged-buddhism/*.

İtaatsizliğin Tohumları

Nisan 1963'te King, Alabama, Birmingham'daki ırk ayrımcılığına karşı yapılan eylemde bulunduğu için hapse atıldı. Kendisi gibi rahiplere doğrudan pasif eyleme geçmenin meşruiyetini görme çağrısında bulunduğu, meşhur *Birmingham Hapishanesinden Mektubu*'nu burada yazmıştı. "Adaletsiz bir yasanın yasa olmayacağını" ileri sürmek için Aziz Augustinus'tan, bu tür yasaların "edebi ve tabii hukuka dayanmadığını" görebileceğimizi açıklamak için de Aziz Thomas Aquinas'tan yararlanıyordu. "İnsanın karakterini alçaltan her yasa adaletsizdir" diye yazmıştı. "Ruhu çarpıttığı ve karaktere zarar verdiği" için ayrımcılık adaletsizdi.[20]

King, kendisi de hapishanede epeyce yatmış olan Mahatma Gandhi'den derin bir şekilde etkilenmişti. Gandhi bir duruşmasında şöyle demişti: "Naçizane fikrim odur ki, kötülükle işbirliği yapmamak iyilikle işbirliği yapmak kadar gerekli bir görevdir." Gandi 1906'da hapisteyken Amerikalı doğa bilimci Henry Thoreau'nun yazdığı en meşhur sivil itaatsizlik değerlendirmesini okumuştu. Düşüncesi üzerinde ciddi bir etki bırakmıştı. Nihayetinde Britanya'nın Hindistan'daki hâkimiyetine sona erdirecek barışçıl protestoları tarif etmek için Thoreau'nun "sivil itaatsizlik" ifadesini benimsemişti.[21]

1849'da yayımlanmış *Sivil İtaatsizlik Görevi Üzerine*, Thoreau'nun neden vergilerinden bazılarını tutmaya niyetlendiğini ince ayrıntılarıyla açıklar: Amerika'nın Meksika'daki savaşını ve köleciliğe verdiği desteği finanse etmeyi reddettiği için. Deneme, devlet ve birey arasındaki ahlaki ilişkinin ince bir sorgulamasıdır. Thoreau'nun kaygıları temelde, 2019'da iklim değişikliği karşısında harekete geçilmemesini protesto edip sokaklara dökülen insanların, türlerin yok olmasına isyan eden ve okullarda grev yapanların kaygılarıyla aynıydı. Devlet artık ahlaki çıkarları

20. *Letter from a Birmingham Jail:https://www.africa.upenn.edu/Articles_Gen/Letter_Birmingham.html.*

21. Naçizane fikrim: *https://www.crf-usa.org/black-history-month/gandhi-and-civil-disobedience.*

temsil etmediğinde önümüzdeki seçenekler nedir, diye sormuştu kendisine. Yanıtı sivil itaatsizlikti.[22]

Thoreau, Harvard'da John Locke'un felsefesini okumuştu. "Toplumsal sözleşmeyle" ilgili fikirleri modern devlet kavramlarımızın üzerinde inşa edileceği temelleri sağlamıştı. Locke'un 1689'da yayımlanmış *Yönetim Üzerine İkinci İnceleme*'yi* kabaca söylersek hâlâ Batılı liberal demokrasilerin temeli niteliğindedir. Locke'un deyişiyle devlet iktidarının meşruiyeti, ancak insanların "Tanrı önünde eşit olan" haklarını koruma vaadine dayanır. Locke'un savı 6. Bölüm'de değindiğimiz "doğa durumunun" aynısından yola çıkar: Hobbes'un *Leviathan*'da belleklere kazınan deyişiyle "savaş durumu" diye nitelediği durum.[23]

1960'larda Vietnam'da olup biten sert çatışmaları, Hobbes'un net ve çarpıcı tarifinden daha iyi yakalayabilecek hiçbir şey yoktur. II. Dünya Savaşı'nda Japon işgalinin mirası. İlhamını komünizmden almış bir milliyetçiliğin isyanı. Fransız sömürge rejiminin çekilmesiyle oluşan güç boşluğu. Bir halkın kendisine karşı bölünmesi. ABD'nin bölgeyi kontrol altına alma ihtirasları. Bunların hepsi "herkesin herkese karşı savaştığı" o korkunç durumu anımsatıyordu.

Tarihçi Max Hastings, epik savaş değerlendirmesinde şöyle yazmıştı: "Amerika'nın savaş liderliği sık sık gayri insaniliğini sergilemişse, Kuzey Vietnam'ınki de zalimliğe zalimlikle yanıt vererek ondan hiç geri kalmamıştır." Vietnam açıkça savaş hali içindeydi. Fakat bu kesinlikle doğa durumu değildi. On yıllar boyunca kendi demokratik yetki alanlarının binlerce mil uzağında yer alan bir sahnede, hareket etme meşruiyeti olmayan devletlerin yürüttüğü çirkin bir iktidar çatışmasının sonucuydu. Vietnam Savaşı insanlık tarihinde meşru yönetimlere ait en kötü başarısızlıklardan birini temsil ediyordu.[24]

---

22. Thoreau, 1849.

* John Locke, *Yönetim Üzerine İkinci İnceleme*, Ebabil Yayıncılık, 2012. (y.h.n.)

23. Thoreau'nun Locke okuması üzerine bkz. Sattelmeyer, 1988. Locke'un *İkinci Tezi*: Locke, 1689.

24. Hastings, 2018. İnceleme için bkz. *https://www.nytimes.com/2018/11/20/books/review/max-hastings-vietnam.html.*

İktidar kavramımız, aynı bilimimiz gibi ölümcül bir şekilde metaforun ikna edici etkisine bağlıdır. Hobbes "herkesin herkese açtığı savaş" anlatısını, tüm özgürlüklerin ona tabi olduğu mutlak bir egemenlik formunu savunmak için kullanmıştı. Ona göre sadece bu derece bir iktidar, doğa durumunun savaş durumuna dönüşmesini engelleyebilirdi. Tarihsel bağlamı içinde bu sav, aslında politik hedefleri (örneğin İngiliz İç Savaşı'nda) sıradan insanların çıkarları veya ihtiyaçlarıyla ortak çok az yanı olan baskıcı bir monarşi adına, yakışıksız bir iktidar gaspından fazlası değildi.[25]

Locke takdire şayan bir şekilde, devleti son derece politize eden bu görüşe karşı çıkma niyetindeydi. Onun doğa durumu çok daha az vahşi bir haldi. Aslında, "herkesi... eşit ve bağımsız varlıklar olmaya mecbur eden, başkalarının canını, sağlığını, özgürlüğünü veya mülklerini zarar vermeyi herkese yasaklayan doğal bir yasayla" yönetildiğimizde ısrarcıydı.[26]

En önemlisi Locke, bu sonucu garanti altına alması için devlete verilecek gücün en iyi ihtimalle göreli bir güç olduğunu savunmuştu. Halk için halk tarafından verilmişti ve gerekli olması halinde halk tarafından yeniden alıkonulmalıydı. "İktidarların tümüne bir gayeyi yerine getirmesi için güven duyulduğundan, bu iktidarlar bu gayeyle sınırlandığından, bu gayenin açık bir biçimde ihmal edildiği veya buna karşı çıkıldığı her durumda güven zorunlu olarak geri çekilmeli ve iktidar onu veren ellere teslim edilmelidir."[27]

Locke'un bu "toplumsal sözleşme" vizyonu bilhassa, belli koşullar altında ve özellikle insanın çıkardığı yasalar doğa kanunlarıyla kötü bir uyum içinde olduğunda, halkın hakkı ve görevinin devlete karşı durmak olduğunu öngörmüştü. Sivil itaatsizlik Locke için, bu karşıtlığa ulaşmanın tercih edilebilir

25. Bir eleştiri için bkz. Kavka, 1983.

26. Bu iddia sık sık daha kolay anımsanan ama tarihsel açıdan daha az doğru olan şu ifadeye indirgenir: "yaşam, hürriyet ve mülkiyet." Ya da bazen elbette şöyle: yaşam, hürriyet ve mutluluk arayışı. İkisi de Locke'un doğa kanunları üzerinden aradığı şeyi yakalayamamaktadır.

27. Locke, 1689: doğa hukuku, 6. Bölüm; koşullu iktidar, 149. Bölüm.

seçeneği değildi. Fakat iyi yönetimi hayata geçirmenin dört dörtlük bir yöntemi olmayınca, yurttaşlarının meşru menfaatlerini ihmal etme niyetinde olan bir devlet üzerinde zorunlu bir kısıtlamaydı.

Thoreau bu görüşü daha da ileriye taşımıştı. İnancına göre toplumsal ilerleme, bireysel insan haklarına hep daha saygılı olacak aşamalı bir geçiş tarafından temsil edilmekteydi. Şöyle işaret ediyordu: "Devlet bireyi, tüm iktidarı ve otoritesini ondan aldığı, üstün ve bağımsız bir güç odağı olarak kabul edinceye dek, asla gerçekten özgür ve aydınlanmış bir Devlet olmayacak." Belli bir süreliğine sivil itaatsizliğin, devlet nezdinde oluşacak ahlaki başarısızlıklara karşı çıkmada elzem olduğuna inanıyordu. Fakat belki politik ilerlemenin hâlâ nihayete ermemiş bir noktasındayız. "Bildiğimiz haliyle demokrasi, yönetimde gerçekleşmesi mümkün son gelişme midir?" diye sormuştu Thoreau denemesinin sonlarına doğru. "Nihayet herkese karşı adil olmaya güç yetirebilecek bir Devlet hayal ederek kendimi avutuyorum."[28]

Bunların hepsi eldeki görevden bir miktar sapma gibi görünebilir. Fakat King'den Gandhi'ye, Locke'tan Hobbes'a sivil itaatsizliğin kökenlerini aramakta amacım şudur: Bugün hâlâ karşımızda olan ezici sivil itaatsizlik ihtiyacı, sadece belli bir yönetimin merkezinde görülen bir başarısızlıktan ziyade, devletin kendisini çerçeveleme şeklimizdeki eksikliği yansıtmaktadır. Acilen düzeltilmesi gereken bir eksiklik.

Görülmeye Değer Bir Kâbus

Sivil itaatsizlik zemininde kapitalizm ve Budizmin tuhaf bir şekilde bir araya gelmesi, çok daha tuhaf bir tesadüfü gizlemektedir. Her ikisi de aynı temel insani varoluş koşullarının, aynı şekilde tanınmasıyla başlayan bir iktidar sanatıyla sonuçlanacak tatmin edici olmaktan uzak bir çözüme doğru ilerlemektedir: Bu kitabın başında çoktan karşılaşmış olduğumuz koşullar.

Budizmin "ilk soylu hakikati" acının hayatın parçası olduğunu öğretir. Bu acının temelleri hepimizin aşina olduğu

28. Thoreau, 1849, s. 27.

şeylerdir. Bu kitapta bunlara tekrar tekrar geri döndük. Maddi bir dünyada sınırlı varlıklar olarak kendi doğamızdan ileri gelirler. Doğduğumuz andan öldüğümüz ana kadar, hayatlarımız bu koşullarla çerçevelenir. Birçok açıdan Budizmin başlangıç noktası, kapitalizmin kalbinde yatan anlayışla tıpatıp aynıdır. Hayat çetin bir var olma mücadelesidir. Acı kaçınılmazdır.

Varoluşçu filozof Ernest Becker, bu anlayışı bilhassa çarpıcı bir şekilde ortaya koyar. "Yaratılış, yüz milyonlarca yıl boyunca her tür mahlukun kanıyla yıkanmış bir gezegende gerçekleşen görülmeye değer bir kabustur" diye yazmıştı klasik yapıtı *The Denial of Death*'de [*Ölümü İnkâr**]. Bu gezegende ne yaparsak yapalım, "yaratılışın dehşetine, grotesk şeylere, her şeyin altında yatan paniğin gümbürtüsüne ait yaşanan hakikat içinde yapılmak zorundadır. Aksi yanlıştır."[29]

Elbette bu da bir metafordur. Fakat ilk soylu hakikatten milyonlarca mil uzakta olmayan temel bir gerçekliği aktarır. Acı her yanımızı sarmış durumdadır. Hayatın bir önkoşulu ve kaçınılmaz bir sonucudur. Kapitalizm, gördüğümüz gibi suyunu bu metaforik kuyunun aynısından çeker. Fakat bu ortak kaynağın içinden, birbirinden alabildiğine ayrık iki ideoloji çıkar.

Kapitalizmin yaptığı yolculuk tuhaf ve nihayetinde paradoksal bir yolculuktur. Esas tepkisi, yaşam mücadelesini kaçınılmaz bir rekabete çevirmek ve bu rekabeti kültürel kurumların içine gömmektir: piyasa kurallarına, işletmelerin değer sistemlerine, tüketici toplumunun normlarına. Aynı metaforun devletin dokusuna işlemiş olması şaşırtıcı değildir. Bunun en bariz olduğu yer *Leviathan*'ıyla "herkesin herkesle savaş yürüttüğü" rekabetçi ortama elverişli bir çözüm sunmuş Hobbes'tadır. Fakat Lockeçu toplumsal sözleşmede de mevcuttur. Belki kasten değil gıyaben. Yine de kaçınılmaz şekilde öyledir.

Locke'un makul derecede kapsayıcı "hayat, sağlık, hürriyet ve mülkleri" giderek toplumsal sözleşmenin, özel mülkün korunmasına dönük kolektif bir sigorta politikası olduğunu

* Ernest Becker, *Ölümün İnkârı*, Çev. Ayşegül Özdoğan, İz Yayıncılık, 2020. (y.h.n.)
29. Becker, 1973, s. 283.

söyleyen fikre indirgenmektedir. Devlet mülkiyet haklarının nihai uygulayıcısı olmaktadır. Sonuç, temel işlevi mülk sahiplerinin çıkarlarını korumak olan bir yürütme kulübü şeklindeki devlet görüşüdür. Dahası tanımı gereği bu kullanışlı indirgeme, yoksulların, marjinal kesimlerin ve mülksüzlerin çıkarlarını dışarıda bırakmaktadır.

Burada günümüzün yükselen popülizminde ifadesini bulmuş hoşnutsuzluğun bir yansıması bulunmaktadır. Kamu yararıyla ilgileniyormuş gibi davranan ama seçkinlerin savunuculuğunu yapan bir devlet, "herkesin herkese savaşını" etkin bir şekilde kabul eden ve barbarlığı meşrulaştıran bir devletten çok daha kötüdür. Edebin ağır ağır aşınması. Toplumsal ilerlemenin zayıflaması. Yabancı düşmanlığına, ırkçılığa ve cinsiyetçiliğe gerileme. Bunlar hakikat sonrası bir medyanın manipülasyonları olduğu kadar, devletin temsili gücüne duyulan güvensizliğin sonuçlarıdır.

Fakat daha gelecek çok daha kötü şeyler vardır. Bu devlet yapılanması diğer türlerin haklarıyla bağdaşmaz. Doğanın korunmasına izin vermez. Gelecek kuşakların menfaatlerine asla etkin bir şekilde müsaade edemez. İlk soylu hakikate sahici bir şefkatle değil, nüfusun belli bir alt kümesiyle sınırlı, gevşek, yapmacık ve çok sınırlı bir karşılıklı fedakârlıkla yanıt verir. Mülksüzlerin başvurabileceği tek ahlaki yolun sivil itaatsizlik olmasında şaşılacak yan yoktur.[30]

Bu yapılanmada iktidar piyasanın veya askeri tahakkümün içine çöker. Bu sınırlı ve tehlikeli koşulun metaforik gerekçesi, ihtiyaç durumunda tabii dünyayı niteliği farz edilen rekabetçi mantıktan yararlanır. Bu avcı ve avın alanıdır. Avlayan ve avlanan. Nitekim devletin (ister kendi sınırları içinde ister dışında) düzeni tesis etmesinin en iyi yolu, askeri kuvvet veya ekonomik güç sayesindedir.

30. Locke'un doğal "özgürlük" hakkının devletin rolünde mevcut olsa da son derece özel bir yeri olduğunu belirtmek ilginçtir: En başta sözde piyasa özgürlükleri üzerinden hesaplanır. Büyük oranda iktidarsız olanların erişimine kapalı olan ve doğası gereği sermayenin yırtıcı menfaatleri karşısında savunmasız özgürlükler.

Ölümcül Bir Kendini Beğenmişlik

Thich Nhat Hanh *The Art of Power*'da [İktidar Sanatı] Batı toplumunda güç olarak saydığımız şeylerin, Budistler tarafından ihtiras denen şeyler olduğunu söyler: servet, mülk, mal, statü, konfor, seks için duyulan ihtiraslar. Dahası bu şeylerin peşinde koşarken başkaları üzerinde tahakküm kurma ihtirası. Bunlar kapitalist devleti karanlık öngörülerini yumuşatmaya zorlayan işlevsiz bir mitolojidir. Servet sahipliğinden dışlanmış kişilere ödül sunma noktasında elde fazla bir şey olmadığında, toplumsal sözleşmenin üzerine ölümcül bir biçimde imkânsız bir yük bağlanır: Daha dezavantajlı kesimlerin haklarının sürekli bastırılması.[31]

Hiç kuşku yok ki büyüme mitinin devreye girdiği yer tam da burasıdır. İşi, her zaman daha fazlasının olacağını vaat etmektir. Bu sonsuz birikim vaadi olmadan, kapitalizm işlev yürütmez. Toplumsal sözleşmede mülkiyeti merkeze koyarsak ve kâr etmeyi yaşam hakkıyla sağlığın üzerine koyarsak, sivil itaatsizlik mülksüzlerin başvuracağı tek çare olur. Meşruiyeti sadece, tabii durumun kendisiyle tamamen uzlaşmaz olan imkânsız vaatlerde bulunmaya dayanan bir devletle baş başa kalırız.

Bunun tuhaf ve çelişkili bir yan etkisi vardır. Var olma mücadelesine amansız bir iktidar rekabetiyle yanıt vermek gibi tehlikeli bir gerçek, herkesin görebileceği bir yerde tutulamaz. Hasarın önemli olmadığı, önemsiz olduğu veya başka yerlerde yaşandığını söyleyen karmaşık yalanlarla karartılması zorunludur. Bizim değil. Becker'in "ölümü inkârı" toplumsal bir vizyon olarak kapitalizmin kabul edilebilirliği için vazgeçilmez hale gelir.

Kapanmanın erken dönemlerinde, nadir görülen bir dürüstlük anında ABD Başkanı tuhaf bir itirafta bulundu. "Keşke eski hayatımıza geri dönebilsek" dedi. "Şimdiye kadar sahip olduğumuz en büyük ekonomiydi. Ve başımızda ölüm yoktu." Yazar Zadie Smith'in 2020'deki kapanmadan önceki yaşamın portresini incelikle ördüğü yazısında belirttiği gibi, ölüm "bir

31. Thich Nhat Hanh, 2007, s. 16.

bütün olarak elbette varoluşumuzun hakikatidir ama Amerika felsefi açıdan varoluşu asla bir bütün olarak ele almaya meyilli olmamıştır." İnkâr oyunun ön koşullarından biridir.[32]

Oyunda başarının en tatlı ödüllerinden biri bu inkârı mükemmelleştirme becerisidir. "Kazanımların" önemli bir dilimi toplumsal yalıtıma ayrılır. Hava almayacak şekilde mühürlenmiş, kaçınılmaz entropinin dışarıya ve aşağıya aktığı ama asla hayatlarımıza dokunmadığı o konfor ve ayrıcalık kozası. Dahası bu inkâra güç yetiremeyecek kişiler için, asla tatmin edilemeyen bir vaadin davetkâr baştan çıkarıcılığı var. Tüketimciliğin ölümcül kendini beğenmişliği. Modern toplum, Becker'in tarif ettiği gibi kendisini bu farkındalıktan "içerek ve uyuşturarak" koparmakta. Yahut "diğerleriyle aynı sayılabilecek" alışverişle.[33]

Thunberg haklı. Halkın elinde "gerçek bir iktidar" var. Ama önce kendisini, kendi ataletinden uyandırmak zorundadır. Ardından kendisini oy sandıklarıyla ifade etmelidir. Bu işe yaramadığında sokaklara çıkmalıdır. Zaman zaman (belki gereğinden sık ve her zaman trajik bir şekilde) Vietnam'da olduğu gibi çok daha şiddetli direniş formlarına patlak vermesi çok muhtemeldir. Fakat bunların hiçbiri kendi başına istenen çarpıcı sistem değişimini getirmeye yetmez. Hatta daha distopik sonuçlar bile doğurabilirler. Farklı bir şeye ihtiyaç vardır.

Bitmek Bilmez İhtiras

Budizm tam olarak kapitalizmle aynı yerden işe başlar. Acı her yerdedir. Yine de neredeyse taban tabana zıt bir stratejiyle bunun üzerine eğilir. "İkinci soylu hakikat" acının (*dukka*), ihtirasın (*tanhe*) sonucu olduğunu söyler. Servete, şöhrete, cinsel avantaja, hatta konfora duyduğumuz dinmek bilmez arzu, hiçbir kalıcı tatmin getirmez. Bunlara beslediğimiz ihtiras yangına daha da beslemekten başka bir şey yapmaz. Nitekim bunların peşinden koşarken başkaları üzerinde tahakküm kurma ara-

32. Eski yaşamı geri isteme: *https://www.whitehouse.gov/briefings-statements/remarks-president-trump-vice-president-pence-members-coronavirus-task-force-press-briefing-14/*. Kapanma makaleleri: Smith, 2020, s. 11-12.
33. İçme ve uyuşma: Becker, 1973, s. 284.

yışımız, meseleleri hep daha kötü hale getirir. Bu iktidar türü acıyı sadece yoğunlaştırmakla kalır.

Davos forumlarında bu denli hâkim olmuş "hudut kapitalizmi" kimi zaman bu gerçeklik söz konusu olduğunda katı derecede dürüsttür. "Önce Amerika" düsturu Amerika'nın dışında kalan yerlerin gelişmesini de yok olmasını da umursamaz. Finansal sektördeki ücretlendirmede görülen çirkin eşitsizlik, durmadan açık bir rekabetçi mücadelede dar kendini beğenmişliğin değer sistemini yüceltir. Toplumsal sözleşmenin incelikleri, ihtirası refahın motoru olarak savunan kişiler karşısında yenilgiye uğrar. Peki ya iktidar acıyı yaratıyorsa? Acı çeken başkaları olduğu sürece.

Budizm bu çerçeveyi sadece gayri ahlaki değil ihtiyatsız bulduğu için de reddeder. İhtiraslarımız tarafından yönetilmez acımızı şiddetlendirmektir. Sadece iktidardan dışlananların değil, bunları tatmin etmek için ekonomik yahut askeri güç kullanan kişilerin de acılarını arttırmaktır. Bir anlamda bu gerçekliği şimdiden gördüğümüzü söylemek mümkündür. Temel geçim kaynaklarımız bile, kısıtlanmamış arzuların bağlamı içinde kirlenir. Aristoteles ve Aziz Augustinus'un felsefelerinde yankısını bulan, hatta yeni açığa çıkan nörobiyoloji kavrayışımızda bile izlerini bulduğumuz bu içgörünün, 2500 yıl önceki bir düşünce sistemine gömülü olduğunu görmek büyüleyicidir.

Yanıt da eşit derecede çarpıcıdır. Buddha ısrarla acının ancak kendimizi ihtirastan özgürleştirerek hafifletilebileceğini söylemiştir. Bir adım daha ileri gidip, bakıldığında bu imkânsız adımın nasıl atılabileceğini anlatan, bir dizi net talimat sunmuştur. Budizmin kendisi bir dinden ziyade, bizi ihtirastan kurtaracak şekilde nasıl yaşayacağımızı, çalışacağımızı ve seveceğimizi, hatta nasıl nefes alacağımızı söyleyen pratik önermelerle dolu bir taktik kitabıdır. Güç kapitalizmin ısrar ettiği gibi, ancak başkaları üzerinde tahakküm kurarak elde edilebilen arzuların sonsuza dek uyarılmasında yatmaz. İhtiraslarımız tarafından yönetilmeme becerimizde yatar.

Büyüme sonrası bir yönetime giden yolun, hepimizin ihtiraslarımızı aşmayı öğrenmesinden geçtiğini söyleyecek kadar naif

değilim. Budizme ait kavrayışların Batı dünyasına uyarlanması gerektiğini kimse Thich Nhat Hanh'dan daha iyi kavrayamamıştı. Hayatının büyük kısmını bu göreve adamıştı. Nitekim Budizm bile savunucularının arzuyu hiç deneyimlememiş olmasını beklemez. İhtiras, Kanadalı şarkıcı k.d. lang'ın söylediği gibi, insani koşullar içinde ortadan kaldırılması imkânsız bir unsur olabilir. Belki de "bitmek bilmez ihtiraslarımız" (servete, yakınlığa, sekse, çikolataya duyduğumuz arzularımız), çok daha derin bir şeye duyulan, yersiz yurtsuz bir özlemdir. Tanımlanamaz bir şeye. Sınırsız bir şeye.[34]

Belki ihtirasımız kısmen, "hayatın kendisine duyduğu özlemdir". Belki bundan asla azade olamayacağız. Önemi yok. Mesele bu değil. Mesele, kapitalizm ve Budizm yan yana geldiğinde bize keskin ve büyüleyici bir karşıtlık sunmalarıdır. Ortak bir konumdan hareket eden (acının yaşamın içkin bir parçası olduğu) iki ideoloji birbirinden taban tabana zıt yönlere gitmekte ve alabildiğine farklı sonuçlara ulaşmaktadır. Bu sonuçlardan hangisinin doğru, en iyisi veya tercih edilebilir olduğunu yargılayacak bir konumda olmayabiliriz (yahut olmak istemeyebiliriz). Fakat kapitalist devletin kendisini içine soktuğu açmazdan kurtulmak için, antik dönemin felsefi bilgeliğinden kesinlikle bir şeyler öğrenebiliriz.

Şurası oldukça açık ki, bu ders yurttaşları ihtiraslarından vazgeçmeye ikna etme rolünün devlete bırakılması olamaz. Ahlaken iktidardakileri, iktidarsız kişileri durumlarının yetersiz olduğunu kabul etmeye veya hayatta elde edecekleri fırsatları terk etmeye ikna ettirmekten daha şüpheli hiçbir şey yoktur. Fakat devletin, sahte düşler ve tutulmayan vaatlerin iletici-si olarak oynadığı rolü görmezden de gelemeyiz. Yahut daha kötüsü, ihtirasları yalnızca acımasızca, belki kasıtlı bir şekilde tatmin edilmemek üzere yaratan bir sistemin, başat savunucusu ve varsayılan avukatı olarak içinde bulunduğu durum affedile-

34. K.d.lang'ın şarkısı *Constant Craving* 1993'te en iyi kadın pop vokal dalında Grammy ödülü kazandı. Kendisi daha sonra Budist oldu ve 2017'de şarkının Budist *samsara* kavramıyla nasıl ilişkili olduğunu açıkladı: *https://www.theguardian.com/music/2017/sep/26/kd-lang-ben-mink-how-we-made-constant-craving.*

mez. Tamamen yozlaşmış ve adaletsiz bir ayrıcalık dağılımını sürdürme amacıyla yarattığı sistem.

Yönetişimin anlamı bundan daha fazlası olmalıdır. Bundan daha fazlasını getirmelidir. "İyi yönetimin birinci ve tek görevi insan yaşamı ve mutluluğunun yok edilmesi değil bakımıdır" diye yazmıştı Thomas Jefferson 1809'da. Bunu kendimizi başlangıç noktası alırsak, varacağımız sonuç kesinlikle şu olmalıdır: Devletin görevi, sahici refah arayışında yurttaşların önüne taş koymak yerine önlerini açmaktır; sağlıklı ve etkin yaşamlar sürdürme becerilerini garanti altına almak; psikolojik ve toplumsal esenliklerini sağlayacak koşulları kolaylaştırmak; akışı bulma becerisini geliştirmek; her icraatta bulunanları hem de bunların alıcılarını zenginleştiren yaratıcılığı beslemek; ve belki insanların ihtiras *duymamakta* özgür olacakları ortamı korumak.[35]

Nitekim bu değerlendirmeler devlete bir rol biçiyorsa, belki işe devletin almak zorunda olduğu formun eskizini çizerek başlamalıdır. Muhtemelen devlet temsilcilerimiz için arzulanacak nitelikleri açığa sererler. Belki Thoreau haklıydı. Belki demokrasi yolunda henüz yeterince ilerlemedik. Servet politik iktidara giden bir bilet olduğunda, seçilmiş makam sahipleri kurumsal harcamalarla etki altına alınabildiğinde, politik konum parasal kazancın pasaportu olduğunda; iyiliksever ve tarafsız bir devlet ideali çoktan servet ve ayrıcalıkla çıkarılmaz bir lekeyle kirlenir. Buna gerçekten demokrasi diyebilir miyiz?

Parti fonlamasının alımlarını düzenlemeli miyiz? Temsilcilerimizden hukuken hesabı sorulabilecek yeminler etmesini şart koşmalı mıyız? Kamu hizmetlileri göreve alınmadan önce eğitim alıp belli testlerden geçmeli veya belli nitelikleri taşıdıklarını kanıtlamalı mıdır? Kazançları sınırlandırılmalı mıdır? Onlardan maddi servetten vazgeçmelerini istemeli miyiz? İktidar arzusuna direnebilmenin getirdiği, belirgin bir iktidar türüne sahip olduklarına kanıt aramalı mıyız? Politikacılar ekonomi okumalı mı? İktisatçılar tıp okumalı mı?

35. İyi yönetme görevi: Washington, 1871, s. 165.

Bu sorular liberal bir perspektiften bakıldığında kulağa yabancı ve tuhaf gelebilir. Fakat sorulmaları gerektiğine inanıyorum. Sebebi sadece henüz demokrasiye ulaşmamamız değil. Bu olasılığa kavuşma umudunun tamamını bir oluktan aşağıya attığımız için. Ona tam da en çok ihtiyaç duyduğumuz dönemde, etkin ve meşru devlet fikrinden vazgeçtik.

Yaklaşık iki bin beş yüz yıl önce, gerçek iktidarın yükümlülüklerini yerine getirdiğini yazmıştı Çinli bilge Lau Tzu. Vietnamlı keşiş Thich Nhat Hanh bu antik geleneğin bilgeliğini yankılıyordu. İktidarın kendimizi bitmek bilmez ihtiraslardan azade etmekte yattığını söylemişti. Kimse bu özgürlüğün kolayca ulaşılabilir bir şey olduğunu söylememiştir. Fakat ona giden yol herkese açıktır. Kadim Budist ve Taocu geleneklerde, bu bize kendi başına güç getiren bir yoldur. Bu bölümü çerçevelendirmek için kullandığım özdeyişinde Thich Nhat Hanh şöyle yazmıştı: "Gidecek bir yolunuz varsa gücünüz de vardır. Bu türden bir gücü gündelik yaşamınızın her anında üretebilirsiniz."[36]

Bu vizyon çağdaş iktidar kavramlarıyla öyle çarpıcı bir karşıtlık içindedir ki, bu bölümde ve aslında bir noktada kitabın tamamında sorgulanan şeyle uyumlu bir abide gibi karşımıza dikilmektedir. Belki de yapmamız gereken şey en azından, siyasetçilerimizde bu gücün varlığına dair bir kanıtın varlığını şart koşmaktır.

Eve Giden Yol

1 Haziran 1966'da Amerika'ya vardıktan birkaç gün sonra, Thich Nhat Hanh Washington'da verilen bir konferansta bir barış önerisinde bulunup, ABD'den Vietnam'ı bombalamayı bırakmasını ve çatışmanın her iki tarafına da yardım sunmasını istedi. Amerika'nın savaş yerine, zorlu ve zahmetli bir yeniden inşa ve uzlaşma çabasına başlaması gerektiğini söylüyordu.

Bu önerileri ilettiği gün, Güney Vietnam hükümeti onun hain olduğunu ilan ederek onu evinden binlerce mil ötede sürgünde

36. Lao Tzu: bkz. Addiss ve Lombardo, 2007; Le Guin, 1997. Bir yolun gücü: bkz. not 2.

bırakmış oldu. Kısa süre sonra hapse atılma tehdidiyle ABD'den ayrılmaya zorlandı. Thich Nhat Hanh neticede Fransa'ya yerleşti ve orada Plum Village [Erik Köyü] olarak bilinen deneysel bir topluluk kurdu ve küçük bir çiftliği hızla gelişen bir inziva merkezine dönüştürdü. Vatanına dönebilmesi için otuz dokuz yılın geçmesi gerekecekti.[37]

Kendisini 39 yaşında birden evsiz ve devletsiz bulma deneyiminden bahseden Thich Nhat Hanh, bir gece yarısı panik içinde ve nerede olduğunu bilmeden uyandığını hatırlıyordu. Sürekli tekrarlanan bir rüya onu, Hue'de acemi bir keşiş olarak ilk eğitimini aldığı tapınağa geri götürüyordu. "Güzel ağaçlarla kaplı yeşil bir tepeye tırmanıyordum ve yolun yarısında uyanıp sürgünde olduğumu fark ediyordum" diye aktarıyordu. "Nefes alıp vermek ve bulunduğum kentle ülkeyi hatırlamak zorunda kalıyordum." Ağır bir inme onu 88 yaşında kısmen felçli ve neredeyse konuşamaz bir hale getirince, geriye kalan günlerini geçirmek için döndüğü yer Hue manastırı olmuştu.[38]

Sürgün genç Thich Nhat Hanh'ı umutsuzca eve dönmenin yolunu arar hale getirmişti. Fakat aynı zamanda ciddi bir kavrayışa varmasını da sağlamıştı. "Gerçek evimiz şu an" diye yazmıştı yaklaşık yarım yüzyıl sonra. "Şu an burada ne oluyorsa o." İşte evimiz buydu. Israrla bunun soyut bir fikirden ibaret olmadığını, kendimiz için deneyimlemeyi öğrenebileceğimiz "somut bir gerçeklik" olduğunu söylüyordu. Kendimizi bu deneyime ulaşma yoluna sokmak, sahip olduğumuz en büyük güçtü. Günün sonunda eve giden bir yol yoktur. "Ev yolun kendisidir."[39]

37. Plum Village ve yaşamının ileri dönemi: *https://plumvillage.org/about/thich-nhat-hanh/biography/*.
38. Tekrar eden bir rüya: Thich Nhat Hanh, 2016.
39. Thich Nhat Hanh, 2016, s. 178-9.

10
Venedik'te Yunuslar

Umut ruhun içine tüyleriyle tüneyen ve
sözsüz şarkı söyleyip, hiç durmayan şeydir.
Emily Dickinson, ~1861[1]

Artık yettiği
Bilmeye yeter.
Lao Tzu, ~MÖ 500[2]

Kapitalizm sistem hatalarından oluşan bir katalogdur. Durmadan daha fazla şeyin daha iyi olduğunda ısrarcı olarak,

1. Emily Dickinson: Franklin, 1999, #314; Johnson, 1955, #254; ayrıca bkz. *https://www.poetryfoundation.org/poems/42889/hope-is-the-thing-with-feathers-314*.
2. Lao Tzu: örneğin çeşitli tercümelerinden bir yorumum: Addiss ve Lombardo, 2007, #46; Le Guin, 1997, s. 56.

insan sağlığındaki denge ilkesini altüst etmiştir. Bakım işlerini aşağılamış, bakıcıların değerini sürekli alçaltmıştır. Tabii dünyanın bütünlüğünü tehlikeli bir biçimde zayıflatarak maddi iş hacmini hızlandırmıştır.

Kapitalizm çalışmanın dünya inşa etme görevini alaşağı etmiştir. Bitmek bilmez güvenlik arayışımızı amansız ve kaçınılmaz bir güvensizliğe kaydırmıştır. Yatırımları umut gölgelerinden distopik kumarhanelere aktarmıştır. Sistemli bir biçimde sermaye getirilerini, sıradan insanların geçim olanaklarının üzerine koymuştur. Dahası bunların hepsini yaparken finansı istikrarsızlaştırmış, eşitsizliği ivmelendirmiş ve sağlığımızı tehlikeye atmıştır.

Tümünden çıkarılacak en katı ders, böyle olmasının gerekmediği. Koronavirüs krizi, adeta şoke edici bir çeviklikle kapitalizmin uzun süredir inkâr ettiği bir şeyi açığa serdi: Devlet için toplumun sağlığına müdahale etmenin mümkün olduğu. Hem de gerektiğinde çarpıcı bir şekilde. İşçileri "izne çıkarmasının". Geçim olanaklarını korumasının. Bakıma yatırım yapmasının mümkün olduğu. Devletin meşru bir değişim aracı olarak, trajedilerden nemalanan kişilerin ideolojik sebeplerden ötürü inkâr ettiği bir gücü. yani paranın üzerindeki gücünü kullanmasının mümkün olduğu.

Kapitalizmin harabelerinde, bu kitapta göstermeyi umduğum gibi, kökten bir yenilenmenin tohumları yatmaktadır. Daha fazlası her zaman bir erdem değildir. Mücadele varoluşun tek temeli değildir. Rekabet mücadeleye verilecek tek yanıt değildir. Angarya emeğin tek ödülü değildir. Verimlilik çalışmaya dönüşü tüketmez. Yatırım finansal servetin anlamsızca biriktirilmesi değildir. İnkâr kendi faniliğimize verilecek tek yanıt değildir.

Bu dersler, kapitalizmin kaideleri ve kusurlarına keskin bir dikkatle bakmanın sonucunda çıkmaktadır. Ayrıca 2020 yılında karşılaştığımız olağanüstü toplumsal fenomenlerden alınmıştır. Bu deneyim birçok sebepten ötürü çok önemliydi. Tek sebebi, sadece içinden sağ çıkmış kişilerin yaşamlarında eşsiz bir konumda olması değildir. Aynı zamanda bizi kapitalizmin yapılarından çıkarıp büyüme sonrasına ait bir dünyaya taşıma

hızından ötürüdür. Sonuçta ne kadar kısa ömürlü olsa da verdiği dersler daha uzun süre varlığını sürdürecektir.

Tüylü Şey

17 Mart 2020 Salı, Aziz Patrick günü. Bobby Kennedy'nin talihsiz Başkanlık kampanyasını başlatmak için ayağını Kansas asfaltına attığı günden bu yana elli iki yıl geçmişti. İtalya'nın Koronavirüs nedeniyle kapanışının ikinci haftasında, tuhaf ve harika bir rivayet sosyal medyada dolaşmaya başladı. Bunlar doğanın, aralıksızca süren ekonomik faaliyetlerin saldırıları karşısında şimdiden toparladığını gösteren işaretlerdi. Venedik kanallarında yunuslar görülmüştü![3]

Ertesi gün çok daha olağanüstü haberler geldi. Bir grup fil Çin'in Yünnan eyaletindeki bir köye gelmiş, sarhoş oluncaya dek mısır şarabı içip, yakınlardaki bir çay tarlasında sızmışlardı. Her iki öykü de viral oldu..Sanal evrene yaptıkları yolculuklarında onlara heyecan verici bir meme eşlik ediyordu. Dünya iyileşiyor! Doğa *reset* tuşuna bastı! Bazen yanında daha uğursuz bir yankı oluyordu: Biz virüsüz. İma edilen şey, biz olmadığımızda doğanın gayet iyi olacağıydı.[4]

Bu, Lynn Margulis'in zaman zaman ifade ettiği bir düşünceyi andırmaktadır. Bakterilerin yeryüzünü işgal ettiği zaman zarfının uzunluğu karşısında büyülenen Margulis, dirençleri ve yaratıcılıklarından coşkulu terimlerle bahsederdi. Onlar olmadan burada bile olamazdık. Biz olmasak, biz gelmeden yüz binlerce yıl önce nasıllarsa yine öyle iyi olurlardı. Yapamayacakları tek şeyin büyük ölçüde konuşmak olduğunu söylemişti. Fakat dikkatle dinlerseniz şarkı söylediklerini işitebilirdiniz. Ardından 1950'lerden eski bir şarkı *Gonna Get Along without Ya Now*'ın [Artık Sensiz Devam Edeceğim] nakaratını söylüyordu. Elbette

3. Venedik'te yunuslar: *https://twitter.com/LucaVII_/status/1239863383354224641?s=20.*
4. Yunnan'da filler: *https://twitter.com/Spilling_The_T/status/1240387988682571776?-ref_src=twsrc%5Etfw.* Doğa *reset* tuşuna bastı: *https://www.telegraph.co.uk/travel/news/coronavirus-nature-environment-swans-venice-clear-skies-china/*; ayrıca bkz. *https://twitter.com/MotherJones/status/1264677705913643011.*

bu şarkıyı söylerken aklında koca insan türünün değil, yalnızca birkaç ferdinin olması tamamen mümkündür.[5]

İki haberin patlamasından birkaç gün sonra, *National Geographic* dergisi bunları çürüten bir makale yayımladı. Haberlerin sahte olduğunu açıkladılar. Sadece şakaydı. Bu kadar basit. Sahte haber. Hiçbir yunus Venedik kanallarının sularında sağlığını riske atacak kadar aptal değildir. Bugün bile.[6]

Okurlar öfkeye boğuldu. Ama farklı sebeplerden ötürü. "Vay canına" demişti biri. "Bu, çocuklar alışveriş merkezinde Noel Baba'nın kucağına mutlu mesut oturduktan hemen sonra onlara 'Noel Baba gerçek değil' demek gibi bir şey." Hayal âlemi çok daha hoşken neden hayatlarımızı gerçeklerle bozalım ki? Diğerleri failleri kınadı: İnsanların "beğeni" almak için her şeyi yapacağını söylüyorlardı. Onları işletme amaçlı bir dolu taklit takip etti. Hicivli haber kaynağı *The Onion* beyaz gergedanların Manhattan'ın merkezini ele geçirdiğini iddia eden bir makale yayımladı. Sivri akıllılardan biri, "dünya iyileşiyor" memesinin yanına, Hudson Nehri gibi gösterdiği bir yerde atlayıp sıçrayan yunusların fotoğrafını koymuştu. Resim aslında, grafik sanatçısı Lisa Frank'in canlı ve psikedelik bir tasarımıydı.[7]

Tuhaf bir şekilde, Galler'in Llandudno kasabasına inen keçi resimlerinin gerçek olduğu ortaya çıktı. Dahası Arizona'da bir javelina ailesi gerçekten tepelerden inip birinin arka avlusuna dalmışlardı. Ağırlıkla katıksız dumanlara alışkın bir mevsimde, Pekin'de gökyüzü masmaviydi. Himalayalar'da bir dağ sırası, otuz yıldan sonra ilk kez 200 kilometre uzaktaki Hindistan eyaleti Pencap'tan görülür hale geldi. Görünüşe bakılırsa yunuslar gerçekten de görülmüştü. Sardinya'nın Cagliari kentinde bir

5. Şarkılarını işitme: *https://dailycollegion.com/2008/04/detecting-bull-detecting-dna/*. Ayrıca bkz. *https://vimeo.com/ondemand/symbioticearthhv/303309866*.
6. *Natural Geographic* sahte hayvan öyküleri: *https://www.nationalgeographic.co.uk/animals/2020/03/fake-animal-news-abounds-social-media-coronavirus-upends-life*.
7. Noel baba gerçek: *https://www.nationalgeographic.com/animals/2020/03/why-do-people-want-so-badly-to-believe-this-fake-story-is-true/*. New York'ta beyaz gergedanlar: *https://www.theonion.com/thousands-of-formerly-endangered-white-rhinos-flood-cit-1842410309*. "Dünya iyileşiyor" meme'i: *https://twitter.com/meesterleesir/status/1249373249265455104*.

limanda. Daha az mucizevi bir şekilde. Ama hâlâ alışılmadık bir durumdu. Belli ki bir yerlerde böyle bir iyileşme gerçekten de yaşanmaktaydı.[8]

Tembel haber kanalları önce öyküleri sansasyonel hale getirdiler, ardından oyuna getirildikleri için kızıp çürütülmelerini vefasızca göklere çıkardılar. Bazıları bunların hepsinden, kimseye güvenilemeyeceği sonucunu çıkardı. Herkes evlerine kapandığından, "sahte video" komplosu sinirleri gergin yurttaşlardan akıl sağlıklarının son parçasını da çalmıştı: Gerçek ve kurgu arasında ayrım yapma becerisini.[9]

Bunların bazıları muhtemelen hâlâ sürüyor da. Yok Oluşa İsyan [*Extinction Rebellion*] olumsuz anlamda herkesin bildiği gibi (kimileri buna eğlenceli de diyebilir), Belçika başbakanının iklim ve çevre kriziyle baş etmek için acilen eyleme geçmenin gerekli olduğunu söyleyen bir videosunu dolaşıma soktular. Bu tabii ki gereklidir. Fakat kendisi gerçekte bunu söylememiştir. Ne yazık ki. Sahte haberlerin bazıları, üst konumlarda, karanlık tabloları kendi avantajlarına çevirmek için her şeyi yapabilecek kişilerden de geliyor olabilir. Sahtecilik kafa karışıklığının para birimidir. Kafa karışıklığı da kontrole temel oluşturur.[10]

Fakat mesele yunuslara geldiğinde. Pekâlâ. Çok daha basit ve nazik bir açıklama vardı. Özgün tweet İtalyancaydı. Ve son derece netti: Venedik'te temiz sular; Milan'da kuğular, Cagliari'de yunuslar. Kafa karışıklığı kısmen basit bir yanlış tercümenin

8. Llandudno'da keçiler: *https://www.facebook.com/JasonManford/photos/pcb.10157146434479352/10157146433029352/*. Arizona'da Javelinalar: *https://www.facebook.com/photo.php?fbid=10223569160165902&set=p.10223569160165902&type=3*. Pekin'de masmavi gökyüzü: *https://www.scmp.com/news/china/society/article/3079477/covid-19-lockdowns-brought-blue-skies-back-china-dont-expect*. Punjab'tan görünür olma: *https://edition.cnn.com/travel/article/himalayas-visible-lockdown-india-scli-intl/index.html*.

9. Sahte vido: *https://www.dailysabah.com/life/ai-and-deepfake-covid-19-poses-new-challenges-for-detecting-deceptive-tech/news*; ayrıca bkz. *https://apnews.com/86f61f3ffb6173c29bc7db201c10f141?utm_source=pocket-newtab-global-en-GB*.

10. Belçika başbakanı: *https://www.brusselstimes.com/all-news/belgium-all-news/politics/106320/xr-belgium-posts-deepfake-of-belgian-premier-linking-covid-19-with-climate-crisis/*. Üst noktalarda kafa karışıklığı: *https://edition.cnn.com/2020/08/05/tech/twitter-trump-restrict/index.html*.

sonucuydu. Bir kısmı da aceleci tekrarların. Esas fail, insani duygular içinde en sağlam olanıydı. Umut. Şair Emily Dickinson'ın zamanında söylediği gibi:[11] "Ruhun içine tüyleriyle tüneyen şey."

Gömülü Hazine

Lynn Margulis'in meşhur şairi kapatılmalara yabancı değildi. Dickinson hayatının büyük kısmını gerçek bir münzevi olarak geçirmiş, Massachusetts, Amherst'teki aile evinden nadiren ayrılmıştı (ve neticede evden hiç çıkmamıştı). Bazen yerel halk tarafından "Mit" olarak bahsedilen Dickinson, söylenenlere göre kendisini Dickinson ailesinin (Amherst'in Batı Mezarlığına bakan) *Çiftlik Evi*'nin üst katına, sade beyaz bir sabahlıkla kapatmış haldeydi. "Beyazlı hanımın" kapalı kapılar ardında nadir ziyaretçileriyle söyleşiler yaptığını söyleyen rivayetler dolaşıyordu.[12]

Dürüst olmak gerekirse, bunların ne kadarının doğru olduğunu aslında bilmiyoruz. Amerika'nın en meşhur şairlerinden biri olacak bu kadının hayatı, bugün bile hâlâ esrarlı bir bulutla sarılmış haldedir. Edebi varlığı, kadının kendisini dolambaçsız bir şekilde anlamaya dönük her girişimi karartan, nahoş bir mücadelenin odak noktası olmuştur. Hayattayken şiirlerinden yalnızca on tanesi yayımlanmıştı ve hepsi isimsizdi. Nitekim 1886'da 55 yaşında ölmeden önce, kız kardeşi Lavinia'yı kâğıtlarının hepsini yok etmekle görevlendirmişti.

Tüm dünyanın şansına, bu görev sadece kısmen gerçekleştirilmişti. Cenazeden günler sonra, Lavinia kız kardeşinin odasındaki bir sandığın en alt çekmecesinde bir hazine keşfetti. Sekiz yüz şiir ("fasikül" olarak bilinen) kırk küçük not defterine işlenmiş ve her biri sevgi dolu ellerle birbirine dikilmişti. Fasiküllerin arasında yüzlerce mektup, şiir ve Dickinson'ın eserlerine has bir form olan mektup-şiirler vardı. Bunların hemen hemen beş yüzü (çoğu kâğıt parçalarına kurşun kalemle yazılmıştı)

11. Özgün tweet: *https://twitter.com/duppli/status/1239491423243821058.* Tüylü şey: bkz. not 1.
12. Dickinson'un hayatı: Sewall, 1980; Smith, 2002; Wolff, 1986.

eltisi, yani ağabeyi Austin'in eşi Susan Huntington Dickinson'a not olarak yollanmıştı.

Sue'ya (veya Susie yahut Susan) yollanan mektuplar ve şiirler, basit nitelendirmelere meydan okuyan olağanüstü bir ilişkiden bahsetmektedir. İki kadın ömür boyu birbirlerinin yoldaşı ve sırdaşı olmuşlardı. Çocukluktan beri arkadaştılar. İkisi de şiire tutkulu bir sevgi besliyorlardı. Otuz yılı aşkın bir süre boyunca, kelimenin gerçek anlamıyla kapı komşusu gibi yaşamışlardı. İki ev arasındaki çimlerde üzerinde çok yürünmüş bir yolun fotoğrafı vardır. Birbirleri için son derece önemli oldukları açıktı.[13]

Tuhaf bir şekilde, Dickinson'ın ölümünden dört yıl sonra yayımlanan şiirlerinin ilk cildinde bunların hiçbirinden eser yoktu. Sue'dan hiç bahsedilmiyordu. Bunun en muhtemel açıklaması, yayından sorumlu kadın Mabel Loomis Todd'un, o dönemde Austin'in metresi olmasıdır. Susan'a yapılan referansların hepsini çıkarmak, bir rakibini tarihten silmenin iyi bir yöntemiydi.

Eldeki bulgulara kulak verecek olursak, Todd özgün el yazmalarından bazılarında Susan'ın ismini dahi silmişti. Mektup bağlamında yer yer baştaki "S" harfini ve Susan'ın sonundaki "an"ı silerek ismi "us" yani "biz"e çevirmişti. Tarihi yeniden yazmaktan dem vurmak. Ne var ki gelecek kuşaklar için yapılması çok güç bir şey bu. Yarının teknolojilerinin, geçmişte işlenen suçları açığa çıkarmayacağından asla emin olamayız. Ölümünden bir yüzyıldan uzun süre geçtikten sonra, becerikli Dickinson uzmanı Martha Nell Smith, denemeci John Erskine'in zamanında "neredeyse Amerikan biyografisi için yüz karasından farksız" dediği bir kandırmacayı kızılötesi ışıklar ve bilgisayarlı görüntüleme teknolojisinden yararlanarak doğruladı.[14]

Todd'un hayattayken şairle hiç tanışmamış olması daha da tuhaftır. Onu ilk gördüğü yer açık cenaze tabutuydu. (Susan tarafından) sevgiyle beyazlar içinde giydirilmiş ve boğazına bir

13. Üzerinde çok yürünmüş yol: bkz. Smith, 1992.

14. Aldatmayı açığa vurmak: *https://www.nytimes.com/1998/11/29/magazine/beethoven-s-hair-tells-all.html*. Yüz karasından farksız: alıntılandığı yer: Smith, 2002, s. 65.

demet menekşe konmuştu. Dickinson'u garip, hayal kırıklığına uğramış ve evde kalmış bir kız olarak gösteren anlatı muhtemelen Mabel'in işidir. Belki de "Mit" daha müstehcen bir hakikate kalkan olma niyetiyle yaratılmıştı. Belki de okurlara ilham verme amacındaydı. Haydi cömert olalım. İkincisiyse işe yaramıştı. *Emily Dickinson'ın Şiirleri* 1890'da anında kritik övgülerle karşılandı. İlk cilt, ilk iki yılda on bir kez yeniden basıldı.[15]

O günden beri Dickinson'ın eserleri hiçbir zaman baskısız kalmadı ve bir yazar olarak şöhreti alıp başını gitti. Ancak ne hayret verici ki, şiirlerinin eksiksiz bir şekilde ve yazarın istediği formun aynısıyla yeniden basılması 1955 yılına dek gerçekleşmedi. Dahası Emily'nin eltisiyle ilişkisinin muhtemel doğası hakkında konuşma cesaretinin gösterilmesi içinse bir yüzyıldan uzun zaman geçmesi gerekti. Bugün bile bu görüş tartışmalara konu olmaktadır. *New York Times*'ın, Dickinson'ın görümcesiyle arasındaki samimi yazışmaların 1998 gibi çok geç bir tarihte yayımlanmış derlemesi *Open Me Carefully* [Beni Dikkatli Aç] üzerine verdiği hüküm "yanardöner, muammalı ve tartışmalı" şeklindeydi.[16]

Bu mektuplarda bir şey oldukça açıktır. Emily Dickinson'ın kapanma deneyimi, Mabel Todd'un 19. yüzyılda yaşamış okuyucu kitlesinin hassasiyetleri için uydurduğu üzücü hapsoluşa hiç benzemiyordu. Samimi yazışmaları yayınlayan editörler bu konuda içtendirler. "Aşkı, reddedilişi, affetmeyi, kıskançlığı, umutsuzluğu, duygu yüklü ihtirasları tanıyan biriydi" diye yazmaktadırlar. "Dahası aynı anda yanında olup tamamen ulaşılmaz bir sevgiliye sahip olmanın getirdiği yoğun zevkin ve hüsranın farkındalığıyla yıllarını geçirmişti." *Open Me Carefully* okunduğunda bu sonuca itiraz etmek çok güçtür.[17]

---

15. Bkz. Wolff, 1986, s. 537.

16. Bilinen tüm şiirleri: Johnson, 1955. Susan'a mektuplar: Hart ve Smith, 1998. *New York Times* incelemesi: *https://www.nytimes.com/1998/12/13/books/two-belles-of-amherst.html.* İki kadın arasındaki aşk ilk kez Emily'den Susan'a yazılmış olan ve Susan'ın kızı Martha'nın 1914'te yayımladığı bir kitapta bahsedilmiştir. Dickinson ve eltisinin sevgili olma olasılığı, biyografisini yazan birkaç kişi tarafından ima edilmiş ama en kuvvetli şekilde Maryland İngilizce Profesörü Martha Nell Smith tarafından ortaya atıldı (Smith, 2002).

17. Sevgiyi tanıyordu: Hart ve Smith, 1998, s. xvii.

Susan Dickinson'ın ölümünden birkaç gün sonra eltisi için yazdığı, son derece duygulu ölüm ilanı, Emily'nin yaşamıyla ilgili bu görüşü destekler niteliktedir. "Dünyaya umudunu kaybetmemesi, son iki yıla kadar yatağa düşmemesi, sevgiden yoksun kalmaması, zihinsel çalışmalara veya toplumsal mesleklere yetersiz olmasından değildi" diye yazıyordu. "Aksine [şair] Browning'in beden için söylediği gibi 'ruhunun kafesi' çok ama çok nadirdi ve evinin kutsal sessizliği kıymeti ve çalışmaları için uygun bir atmosfer sunmuştu."[18]

Kapanma Deliliği

Hâlâ Koronavirüs sürecindeki kapanma deneyimiyle sarsılmış olup, evin "kutsal sessizliğine" yapılan referansları şüphe ve kıskançlıkla karışık bir duygu haliyle okuyacak birkaç insan tanıyorum. Herkes bu kadar şanslı değildi. Bu kadarı oldukça açıktır.

Kapitalizm toplumu dirençli ve sağlıklı bir şekilde bırakmış olsaydı, dünyadan çekilme döneminin açtığı hasarlar bu kadar ciddi olmayabilirdi. Fakat öyle olmadı. Çalışma hayatındaki güvencesizlik. Finansta istikrarsızlık. Politik yapıda gerilimler. Bölünmüş ve yoksullaşmış bir toplum. Pandemiden önce bunların hepsi gerçekti. Güçlükler karşısında hastalıktan en iyi şekilde sağ kurtulanlar zenginler ve ayrıcalıklı kesimler olurken, onlara verdiğimiz değerden çok daha önemli olan cephe hattındaki işçiler Covid-19'un trajik istatistiklerini dolduracaklardı. Kronik bir şekilde yetersiz ücret alan ve tehlikeli bir biçimde virüse maruz kalan marjinalleşmiş azınlıklar, pandeminin en ağır yükünü göğüslediler ve kapanma sırasında çoğu acı çekti.

En çok acı çekenler yoksullardı. Fakat yara almadan çıkan kimse kalmamıştı. Neredeyse bir gecede, pandemi tehlikeli kanatlarını açtıkça, dünya ekonomik ve toplumsal mübadelelerde eşi görülmedik bir yavaşlamayla yüzleşti. Gerçekliği şoke ediciydi. Karşılıklılık toplumun köşe taşıdır. Uygarlaştırıcı gücü kapitalizmi desteklerken öne çıkarılmış temel ahlaki savlardan

18. Hart ve Smith, 1998, s. 266-8.

biridir. Mübadele veya değiş tokuş ortadan kaldırılması imkânsız bir erdem olarak görülür. Yine de bir gecede yakın bir tehlikeye dönüşmüştü. Az çok katıksız bir kötülüğe.

"Bilinmedik bir dünya önümüze geldiğinde" diye soruyordu Zadie Smith kapanma denemelerinden oluşan derlemesinde, "Öncesine ait dünya hakkında neleri açığa vurur?" Yapılar çözülüyor. Destekleyici sistemler çöküyor. Aileler ayrılıyor. Keder avutulamıyor. Gerilimler yükseliyor. İlişkiler sınanıyor. Huzursuzluk ivme kazanıyor. BM dünya genelinde ev içi suiistimallerin, normalin %20 fazlasına çıktığı "gölge bir pandeminin" varlığını kayda geçirmişti. Buna eşit derecede rahatsız edici oranlara çıkan bir akıl sağlığı krizi eşlik ediyordu. Yalnızlık ve hüsran. Kafa karışıklığı ve keder. Bunlar dünya algımızı baştan inşa etmiş bir yıl boyunca, çoğu yaşama rengini vermiş duygulardı.[19]

Virüs topluma bir ayna tuttu. Gösterdiği yansıma gölgeli ve solgundu. Hayaletleri andıran, güçbela tanınabilecek bir çehre. Dickinson'ın aksine kapanmayı tercih etmemiştik. Dahası modern yaşam bizi getirdiği yoksunluklara da hazırlamamıştı. Gerilim muazzamdı. Hazırlıksız bir biçimde, uzun süre âtıl bırakılmış, yeterince geliştirilmemiş ve takdir edilmemiş kaynaklara bağımlı olduğumuz bir hayata atıldık. "Toplumdan kopuş bizi ticaret ve medyaya esir ve köle hale getirmiş bir sistemden bizi kurtardı mı? Yahut sistemin dışında geçen zaman bizi felç mi etti?" diye soruyordu roman yazarı Ottessa Moshfegh. "Zihinlerimiz gerçekten özgür mü?"[20]

Kapanma sürecinin tuttuğu aynaya ne kadar uzun bakarsanız, gölgeli imgesi o denli keskin ve rahatsız edici bir gerçeğe dönüşür. Kapanma bir sapmadan ibaret değildi. Yaşamlarımızın kalbinde, her yere yayılmış kaygıların damıtılmış haliydi. Bizler

19. Bilinmeyen dünya: Smith, 2020, arka kapak. Gölge pandemi: *https://www.bbc.co.uk/news/av/world-53014211/coronavirus-domestic-violence-increases-globally-during-lockdown.* Akıl sağlığı: *https://edition.cnn.com/2020/08/06/health/us-coronavirus-mental-health-problems-wellness/index.html;* ayrıca bkz. Pfefferbaum ve North, 2020.

20. Moshfegh: *https://www.theguardian.com/commentisfree/2020/apr/30/lockdown-novel-self-isolation-coronavirus-pandemic-ottessa-moshfegh.*

dünya gezegenine kapatılmış varlıklarız. Maddi bedenlerimize kapatılmış varlıklarız. Kültür ve göreneğin sınırlılıkları içine kapatılmışız. Bize ayrılmış zamana kapatılmışız. Sınırsız hayaller ve düşler kurma kapasitesine sahip mahluklarız. Yine de kendi yaşamlarımız içinde hapsolmuş haldeyiz.

Dış dünyanın yoğunluğu her zaman, bizi bu çetin gerçeklikten uzaklaştıran ayrıntılı bir hileden ibaret olmuştur. Açığa vurulduğunda, tek yapabildiğimiz şey dehşetle sarsılmak. Korkmamızda şaşılacak bir yan yok. Kapanma deliliğine girmenin de şaşılacak bir yanı yok. İlk içgüdümüz isyan etmekti. Serbest kalmak. İnkâr etmek. Belki bu inkâr kaçınılmazdır. Fakat dolaylı sonuçları bazen felaket olmuştur. Covid-19 inkârcılığında birleşip, zaman zaman sokakları kaosa sürükleyen ve "ikinci dalgadan" kaçınmayı imkânsız kılan olağanüstü koalisyon, bu içgüdünün gücüne şahitlik etmiştir.

Fakat bunlar yeni çıkmazımızın gerçekliğine verilmiş tepkilerin tamamı değildi. "Kendi kalplerimizde bile tepkiler karmakarışıktı" diye itiraf ediyordu Zadie Smith. "Fakat tek yapabildiği yitirilen şeylerin yasını tutmak bile olsa, herkesin onlara dönme kabiliyetini bulması doğru değil mi?"[21]

Bu kabiliyetler yas tutmakla da sınırlı değildi. Yiğitçe uyum sağlamaya çabaladık. Uzun süredir unutulmuş veya zamanı geçmiş denilerek kenara atılmış beceriler aceleyle yeniden diriltildi. Değersiz sayılan faaliyetler yeni anlamlar ve amaçlar kazandı. Farkında olmadan ayaklar mücevherlere takıldı. Gömülü hazineler özenle çıkarıldı. İlişkiler yeniden keşfedildi. Anılar yoğunluk kazandı. Çünkü durup düşünecek çok zaman yoktu. Mahrum kalma korkusu daha azdı. Çünkü herkes mahrumdu. Daha azıyla daha iyi yaşama becerisine daha fazla ilgi duyulur oldu. Zaman eskisi kadar dayatmacı değildi. Günler telaşını kaybetmişti. Artık dikkatimizi sürekli başka yerlerde olma amacıyla dağıtamaz olmuştuk. Gündelik yaşam bilenerek saf, eğilip bükülmez özüyle sade bir düzeye vardı.

Belki de şaşırtıcı olan, kapanmadan sadece bir ay sonra, nüfusun oldukça büyük bir kısmının kendilerini, en azından

21. Smith, 2020, s. 22.

bunların bir kısmını sürmesini diler halde bulmasıydı. Bir araştırmaya göre katılımcıların %85'i kapanma sırasında, her şey sona erdiğinde sürdürmeyi çok istedikleri şeyler bulmuşlardı. %10'dan daha küçük bir kısmı tamamen normale dönmek istiyordu. Geçen birkaç ay ve yeni bir ekonomik normal için yapılan çağrı seli bu tepkiyi doğruladı.[22]

Kapanma hayal gücümüzü özgür bırakıp daha iyi bir gelecek tasavvur etmemizi sağladı. Daha sağlıklı bir dünyaya inanmamızı. Unuttuğumuz veya hiç bilmediğimiz şeylerden keyif almayı. Daha temiz bir havayı. Daha az trafiği. Daha mavi gökyüzünü. Daha az duman izini. Birbirimize daha çok zaman ayırmayı. Daha az başarma baskısını. Yabancılara daha nazik olmayı. Daha az gürültüyü. Doğayla daha bağlantılı olmayı. Daha az acele etmeyi. Sessiz tefekkürlere daha fazla alan tanımayı. Venedik'teki yunusları. Bunlardan bazılarının devam etmesini ummak yanlış mıydı?

Yarım yüzyıldan uzun bir süre önce, Bobby Kennedy Kansas Üniversitesi'nde yaptığı konuşmayı, oyun yazarı George Bernard Shaw'dan alıntı yaparak kapatmıştı. Geniş kapsamlı ve "evrimsel" oyunu *Back to Methuselah*'da [*Methuselah'a Dönüş*] Shaw efsanevi yılana İncil'deki Havva'ya şöyle dedirtiyordu: "Şeyleri olduğu haliyle görüyor ve 'Neden' diye soruyorsun. Fakat ben şeyleri hiç olmadıkları halleriyle düşlüyorum ve şöyle 'Neden olmasın' diyorum." Neden olmasın? Sözcükler vizyonerlerin diline aittir.[23]

Unutması İmkânsız Acı

Kansas konuşmasından kısa süre sonra RFK, kentin ağırlıkla siyahi mahallelerinde yapacağı kampanya toplantıları için Indianapolis'e seyahat etmişti. Seyahat, birlikte yakın mesai

22. Bazı unsurları tutma: *https://www.thersa.org/about-us/media/2019/brits-see-cleaner-air-stronger-social-bonds-and-changing-food-habits-amid-lockdown.* Normale dönmeyi istememek: *https://www.theguardian.com/world/2020/jun/28/just-6-of-uk-public-want-a-return-to-pre-pandemic-economy?CMP=Share_iOSApp_Other.*

23. *Back to Methuselah:* Shaw, 1921, Kısım 1, Perde 1.

yürüttükleri 28 yaşındaki sivil haklar eylemcisi John Lewis tarafından örgütlenmişti. Kennedy 4 Nisan 1968 gününün akşamı kente vardığında, validen toplantıya katılmamasını salık veren bir çağrıyla karşılandı. O akşamın erken saatlerinde Martin Luther King Memphis'te vurulmuş ve öldürülmüştü. Vali güvende olmayacağını söylemişti.[24]

"*Siz* oraya gitmek istemeyebilirsiniz" diye yanıt vermişti Bobby Kennedy. "Fakat ben bu gece oraya 10 çocuğum ve hamile eşimle gidip, sokaklarda yatabilirim ve tamamen güvende oluruz." Bu bir cesaret gösterisi veya küstahlık değildi. Lewis'le uzun süredir devam ettirdiği işbirliği ona, henüz trajik havadisi duymamış, siyahilerin yoğun olduğu bir kalabalığın önüne çıkma ve haberi veren kişi olma imkânı verecek bir itibar ve ahlaki otorite vermişti.[25]

Yunan şair Aeschylus'tan alıntı yaparak, kayıplarının yasını onlarla birlikte tuttu: "Uykumuzda unutulması imkânsız acılar kalbimize, kendi çaresizliğimiz içinde ve irademize karşı bilgeliğe dönüşünceye kadar damla damla akar" demişti. Onlarla aynı duyguları paylaşıyordu. "Siyah olan ve bu fiilin adaletsizliği karşısında tüm beyaz insanlara karşı nefret ve güvensizlikle dolmaya hazır sizler karşısında, tek söyleyebildiğim kalbimde aynı hisleri beslediğim. Benim de ailemden biri öldürüldü ... beyaz bir adam tarafından katledildi" dedi. Ve ileriye giden yola işaret etti:

> Birleşik Devletler'de ihtiyacımız olan şey bölünmeler değil; Birleşik Devletler'de ihtiyacımız olan şey nefret değil; Birleşik Devletler'de ihtiyacımız olan şey şiddet veya kanunsuzluk değil; ihtiyacımız olan şey sevgi ve bilgelik, birbirimize şefkat ve ülkemizde ister siyah ister beyaz olsun hâlâ ıstırap içindeki kişiler karşısında adalet duygusu.[26]

24. Kennedy Indianapolis'te: bkz. Kennedy, 2018.
25. Tamamen güvende: *https://www.theguardian.com/us-news/2020/jul/26/john-lewis-robert-kennedy-civil-rights.*
26. RFK'nin Martin Luther King'in ölümü üzerine yorumları: *https://www.jfklibrary.org/learn/about-jfk/the-kennedy-family/robert-f-kennedy/robert-f-kennedy-speeches/statement-on-assassination-of-martin-luther-king-jr-indianapolis-indiana-april-4-1968.*

Kitle onu sessizce dinliyordu. Ara sıra alkışlıyorlardı. Haberin duyurulması dehşetli bir solukla karşılanmıştı. Fakat Kennedy'nin ses tonu üzgünlük ve saygı yayıyordu. Hiçbir şiddet olayı olmadı. Indianapolis o gece sakinliğini korudu. Ülkenin başka yerlerinde öfkeli isyanlar vardı. Anlamsız adaletsizliğe karşı öfkeli ifadeler vardı. 1968 yazı tüm ülke için çalkantılı bir yazdı. 2020 yazı da öyle oldu.

Suikasttan üç gün sonra, blues şarkıcısı Nina Simone, New York, Long Island'taki Westbury Müzik Festivali'nde sahneye çıktı. King'in anısına adanmış bir sahnenin duygu yüklü ortamı içinde, grup onun öldüğü gün yazdıkları *Why? (The King of Love Is Dead)* [Neden (Sevginin Kralı Öldü)] şarkısını çaldı. Şarkının bitmesinden hemen önce, Simone ölüm ve kayıplar üzerine kısa, doğaçlama bir yorumda bulundu. İçinde öfke, çaresizlik, keder ve umut vardı. Bu duyguların tümüyle vereceği mücadelenin trajik bir habercisi gibiydi. Hazırlıksız yaptığı ara konuşmanın sonlarına doğru sesi, önemli olan şeyleri korumak için sessiz bir yakarışta bulunurcasına kısılmıştı adeta. Sessizliğe sakin bir ton bıraktı ve çok yavaşça son nakarata başladı. Şarkının son mısrası hiçbir şeyi çözmüyordu. Kırık bir kalpten gelen, umutsuzca sırada neyin olduğunu soran bir çığlıktı.[27]

Bırakın Özgürlük Çınlasın

Sırada olabilecek şeylerden biri, böyle bir şeyin mümkün olduğuna kesinlikle inanan bir insanın rehberliğinde daha şefkatli, daha nazik, daha lirik politikalara geçişti. Kennedy'nin onur ve amaçla dolu kapsayıcı, eşitlikçi bir toplum vizyonu, tam da 1968'de ihtiyaç duyulan şeydi. Bugün buna eskisinden

27. Nina Simone'un yorumu: ne yazık ki o gün söylediklerini tamamen doğaçlama olmasına rağmen aslında yeniden yazamıyorum çünkü daha sonra yirmi beş yıl boyunca eserlerinin haklarını güvence altına almak için savaş veren ve nihayet kocası (ve menajeri) Andrew Stroud'un 2012'de vefatından sonra bunu başaran müzik şirketinin çıkardığı bir albümde yer almıştır: *https://www.factmag.com/2015/05/07/sony-battling-nina-simones-estate-over-secret-copyright-deal/*. Dolayısıyla şimdi sözleri bile kapitalizme aittir. Fakat hey, iyi haber onları şuradan ücretsizce dinleyebiliyor olmanız: *https://www.npr.org/2008/04/06/89418339/why-remembering-nina-simones-tribute-to-the-rev-martin-luther-king-jr?t=1596923892211*.

de fazla ihtiyaç vardır. Geriye dönüp bakıldığında, çarpıcı olan bu vizyonun ne kadar titiz ve kapsamlı bir şekilde düşünülmüş olmasıdır. Kansas'taki fikirler; Indianapolis'te sunulan konfor, Kaliforniya'da edilen teşekkürler: Bunların hiçbiri boş gevezelikler değildi. Meselelerin derin bir kavrayışı ve tarihteki yerimizle ilgili berrak bir görüş üzerinde temellenmişti.

Kampanya yoluna koyulmadan önceki yıl, Kennedy *To Seek a Newer World* [Daha Yeni bir Dünya Aramak] adını verdiği bir kitapta bu vizyonun unsurlarını bir araya getirmişti. Her zamanki gibi ilhamını bir şairden almıştı. Bu seferki Tennyson'un "Ulysses" şiiriydi. Burada İngiliz şair, son destansı yolculuğuna koyulmak üzere olan ve şiire adını vermiş kahramanı şöyle hayal eder:

> Işıklar kayalardan ışıldamaya başlar:
> Uzun gün sona erer; ağır ağır ay yükselir: derin
> İniltiler sayısız sesle doludur. Gelin, dostlarım,
> Daha yeni bir dünya aramak için çok geç değil.[28]

King'in suikastından iki ay sonra, Amerika'yı o daha yeni dünyaya götürebilecek adam da katledildi. Fakat ondan ilham alıp ona arka çıkmış genç siyahi eylemciler, bir elli iki yıl daha adaletsizliğe karşı kendi şiddetsiz protesto mücadelelerini devam ettirdiler. 1986'da John Lewis, Atlanta'yı temsilen Kongre'ye seçildi ve ardından bu makama oylarla on altı kez daha getirildi. Meslektaşları tarafından "Kongre'nin vicdanı" olarak tanınır oldu. "Doğru olmayan, adil olmayan, hakkaniyetli olmayan bir şeyler gördüğünüzde, bir şeyler söylemek gibi ahlaki bir yükümlülüğünüz vardır" demişti Aralık 2019'da Trump'ın itham edildiği oylama sırasında. Israrla Kongre'nin "tarihin doğru tarafında olmak gibi bir misyonu ve mecburiyeti" olduğunu söylemişti.[29]

Ömrü boyunca Lewis, genelde kanun ve düzen kuvvetlerinin siyahi insanlara yaptıkları sayısız adaletsizliğe tanık olmuştu.

28. Tennyson, *Ulysses,* çevrimiçi: *https://www.poetryfoundation.org/poems/45392/ulysses.*

29. Kongre'nin Vicdanı: *https://www.nytimes.com/2020/07/17/us/john-lewis-dead.html?action=click&module=RelatedLinks&pgtype=Article.*

Sürekli ilerleme vaazları verirken azınlıkların en temel haklarının hâlâ zalimce ortadan kaldırıldığı bir dünyanın ikiyüzlülüğünü haykırmıştı. 80 yaşını görmesine rağmen isimlerini asla unutmuyordu. "Emmett Till benim George Floyd'umdu" demişti, Floyd'un 25 Mayıs 2020 günü polislerin elinde ölümünden sonra. "O benim Rayshard Brooks'um, Sandra Bland'im ve Breonna Taylor'umdu."[30]

Till 1955'te Mississippi, Money'de beyaz bir esnafa cinsel amaçla yaklaşmakla suçlandıktan sonra iki beyaz erkek tarafından öldürülmüş 14 yaşında Chicagolu bir çocuktu. İşkence görmüş, vurulmuş, dikenli tellere sarılmış ve Tallahatchie Nehri'ne atılmıştı. İki adam cinayetten beraat ettirildiler. Davacısı daha sonra kadının yalan söylediğini itiraf etti. Till'in cenazesinde annesi, insanlar oğluna ne yapıldığını görebilsinler diye ısrarla açık tabutta merasim yapılmasını istedi. John Lewis o dönemde daha 15'indeydi.[31]

Altmış beş yıl sonra Siyahların Yaşamı Önemlidir [*Black Lives Matter*] hareketinin yükselişini görmeye yetecek kadar uzun ömürlü olmuştu. Bu sefer durumun farklı olduğunu düşünüyordu. "İnsanlar bugün mücadelenin esas olarak neyle ilgili olduğunu anlıyorlar" demişti *CBS This Morning*'de verdiği bir röportajda. "Tüm insanlık için özgürlük ve adalete giden çok ama çok uzun yolda bir adım daha." Röportajdan kısa süre sonra, 17 Temmuz 2020'de bir yıl önce teşhisi konmuş pankreas kanserine yenik düştü.[32]

Cenazesinin olduğu gün yayımlanan son sözleri, mücadelenin sürdürülmesine dönük tutkulu bir çağrıydı. "Hayatım boyunca barış, sevgi ve şiddetsizlik yolunun en mükemmel yol olduğunu göstermek için elimden gelen her şeyi yaptım" diye yazmıştı *New York Times*'ta. "Şimdi özgürlüğün çınlamasına izin verme sırası sizde."[33]

30. Unutulmayan isimler: *https://www.nytimes.com/2020/07/30/opinion/john-lewis-civil-rights-america.html.*

31. Emmett Till'in öyküsü: Tyson, 2017.

32. Çok çok uzun yol: *https://youtu.be/cjJGuHKZcog.*

33. Son sözler: *https://www.nytimes.com/2020/07/30/opinion/john-lewis-civil-rights-america.html.*

Aynadaki Hayaletler

Kapanma aynası huzursuz hayaletler tarafından sarılmıştır. Potter Heigham'daki köprünün soğuk taşları gibi, ölümsüz bir çukurun karanlık bakışlarını akla getirmektedir. Gözümüzü bu hayaletlerden uzağa çevirebiliriz. Ya da onlara geri bakacak cesareti bulabiliriz. Emily Dickinson'ın bize öğrettiği tercih işte buydu.

Onun kapanma stratejisi bizimkiyle birçok ortak özellik taşıyordu. Evin içine gömülme. Topluluğuyla sosyal mesafe kurarak ilişkilenme. Çok nadir görülse de arkadaşlarına düzenli şekilde küçük hediyeler veya sıkıntılı komşularına anlayış dolu sözcükler yollardı. Yerel çocuklarla arkadaş olmuştu ve onlara zencefilli çörekler pişirip bir sepetle aşağı katındaki penceresinden sarkıtırdı. Doksandan fazla farklı mektup arkadaşıyla düzenli şekilde yazışırdı. Annesi 1875'te bir inmenin ardından yatağa düşünce, Emily ona neredeyse yedi yıl bakmış, bu süreçte onu nasıl seveceğini öğrenmişti. "O Annemizken ... hiç yakın değildik" diye yazmıştı. "Fakat aynı Zeminde Madenlere tüneller açarak ulaşılıyor ve o Çocuğumuz olunca Duygusal Yakınlık geldi."[34]

Dickinson'a göre ölümle yüzleşme hayati bir karşılaşmaydı. Acıyı kabul etmek ona çare bulmanın ilk adımıdır. Bu ilkenin Thich Nhat Hanh'ın eserlerinde de yankısı vardır. Özünü damıtarak Bağlı Budizmin kaidelerinden birine dönüştürmüştür. "Acıyla temas kurmaktan veya acı çekmeden önce gözlerinizi kapatmadan uzak durun" diye yazmıştır. "Acı çekenlerle birlikte olmanın yollarını bulun. Bunlar sayesinde kendinizi ve başkalarını dünyadaki acıların gerçekliğine uyandırın."[35]

Gözlerimizi acıdan kaçırma eğilimi, başarısını her zaman 'daha fazla şeyin' barometresine göre ayarlamış bir toplumun öteki yüzüdür." Sadece toplumun nezaketi için değil, potansiyelimizin tamamına ulaşma yetimiz açısından da şaşırtıcı ve ağırlığı olumsuz yansımaları vardır. Bunu akışla ilgili araştırmalarımızda kendimiz de keşfettik.

34. Zemindeki madenler: Habegger, 2001, s. 607.

35. Bağlı Budizm: *https://www.lionsroar.com/the-fourteen-precepts-of-engaged-buddhism/*.

Bazı insanların akışı neden diğerlerinden daha kolay deneyimlediklerini anlamak istedik. Daha maddiyatçı tutumların bu beceriyi zayıflatabileceğini şimdiden (6. Bölüm) biliyoruz. Ayrıca kendinizi bir göreve vakfetme becerisinin, uzun vadede akışa rastlamayı kolaylaştırdığını da gördük. Fakat ilk olarak istenmeyen duygulardan kaçınma eğilimi yüksek insanlarda kendilerini düzenlemeye yarayan kaynakların daha zayıf olma eğiliminin olduğunu, ikinci olarak da daha maddiyatçı tutumları dışa vuran insanların istenmeyen şeylerden kaçınma eğiliminin yüksek olduğunu keşfedinceye dek bunları birbirine pek bağlayamamıştık.[36]

Bu şeyleri birbiriyle bütünleştiren çalışmamız, ne kadar maddiyatçı hale gelirsek istenmeyen şeylerden kaçınma eğilimimizin yüksek olduğunu ve bunun da akışı deneyimleme becerimizin gelişmesi için gereken zihinsel kuvveti baltaladığını işaret ediyordu. Görünen o ki bizler acıdan sakınarak, sıkıntıdan uzak durarak, ıstırabı yok sayarak, insani varoluşun en tatmin edici hallerinden birine ulaşma kapasitemizi yok ediyoruz. Öte yanda karanlıkla yüzleşmeye hazır olmamız sayesinde, zihnimizi özgür bırakıp akışı deneyimlemeye açıyoruz.

Emily Dickinson bu ilkenin büyüleyici bir örneği. Şiir onun hayatının eseriydi. Kapanma ise onun yazma stüdyosuydu. Kasten maddi varoluşunu fiziksel sınırların altına koymuştu. Sınırlılıkları içinde, gündelik yaşamıyla derinden bütünleşmiş bir şiir geliştirmişti. Kalbini dünyaya açtığı bir dil. "Sözcükler olmadan şarkılar söyleyen" umudu sunmuş bir felsefe. "Ve asla durmayan."[37]

Şiiri faniliğimizin güçlü bir farkındalığıyla doluydu: Kaybetme korkumuz; ayrılmanın kaçınılmazlığı ve varoluşun çekirdeğinde yatan ıstırap. Korkusuz ve asla elindeki uğraşa asla sırtını dönmemeye kararlı bir tutumla, yoğunluğunu temkinli, mistik bir bakışla gözden geçirmişti. Ölümlülüğü keşfi metaforlara bulanmıştı ve imgeleri çoğu kez derin bir doğa sevgisinden

36. Isham vd, 2020.
37. Bkz. not 1.

çekilip alınmıştı. Şiirlerinde ölüm bir haberci, bir rehber, hatta zaman zaman bir arkadaş olarak karşımıza çıkar:

> Ölüm için duramadığımdan
> O nazikçe benim için durdu
> Araba sadece bizden
> Ve Ölümsüzlükten başka bir şey taşımıyordu.[38]

Bir yorumcuya göre şiiri "ölümsüzlüğün hakemi" olarak kullanmaktaydı. Ölümün aşılandığı bir dünyada bilincin gizemine yaklaşmanın bir yolu. Sürekli insani işlerin dünya inşa etme görevini şekillendirse de çoğumuzun Dickinson'ın yaptığı gibi aramadığımız bir konudur bu. Ölüm tefekkürü, kapitalizmde yatan inkâra neredeyse tamamen yabancı bir şeydir.[39]

Ölüm onun dönemi için de çok fazlaydı. Aynı bugün hepimiz için olduğu gibi. Annesi 1882'de öldü ve genç yeğeni, Sue'nun oğlu Gib bir yıl sonra vefat etti. Sadece 8 yaşındaydı. 1884 güzünde şöyle yakınıyordu: "Ölümler benim üzerinde derin izler bıraktı ve Kalbim birini atlatamadan diğeri geldi." Bunu kötü sağlık durumuyla geçen aylar takip etti. Fakat yine de zaman zaman yazmayı başarabilmişti.[40]

1886'nın ilk ayları boyunca durumu kötüleşmeye devam etti. Son mektubu iki genç kuzeni Louise ve Frances Norcross'a yazılmış kısa bir nottu. Sadece şu yazıyordu: "Küçük Kuzenler. Geri Aradılar. Emily." 13 Mayıs günü bilincini yitirdi. 15 Mayıs sabahı nefes alışverişleri yorucu ve sığ hale gelmişti. "Gün berbat geçti" diye yazıyordu ağabeyi Austin günlüğüne. "[fabrika] düdüğü altıda çalmadan önce o korkunç nefes alışverişleri durdu." Bedenini yıkayan ve onu cenazeye hazırlayan Susan oldu.[41]

---

38. Çünkü duramazdım: Franklin, 1999, #479; Johnson, 1955, #712; ayrıca bkz. *https://www.poetryfoundation.org/poems/47652/because-i-could-not-stop-for-death-479.*
39. Ölümsüzlüğün hakemi: Derrick, 1983, s. 58; ayrıca bkz. Hagenbüchle, 1974.
40. Ölümler çok derinden: Habegger, 2001, s. 623.
41. Son gün: Habegger, 2001, s. 627.

Yeter

Bu yolculuk nerede bitecek? Kapanma sona erdiğinde kendimizi nerede bulacağız? Hayal etmeye cüret edeceğimiz o daha yeni dünya nasıl bir yer? Bu kitapta hedefim kısmen, aynadaki hayaletlerden hareketle insanların koşullarını kavramaya dönük bir içgörü keşfetmekti. Bu hayaletlerin bilgelikleri bazen bizim erişimimize kapalıymış gibi görünmektedir. Fani varoluş düzleminin çok ötesinde, cennet gibi diyarlarda gezinirler. Fakat tanrıların uğrak mekânı dağların eteklerinde, basit ölümlülerin bile takip edebileceği işlek yollar vardır.

Saf hayvani doğamızın içgüdüsel mutluluğunun ötesinde, kendi faniliğimize ilişkin ciddi bir farkındalık yatar. Dehşet verici gerçeği sürekli hayatlarımızın anlatısını şekillendirir. İnsani çalışmaların dünya inşa edici doğasında keskin bir berraklıkla kendisini gösterir. Devamlılığa duyduğumuz arzu bizi bir inşa çılgınlığına sevk eder. Ekonomik büyüme özü itibariyle bu çılgınlığın tecessümüdür. Hedefi ölümsüzlüğü getirmekten daha azı değildir. Ancak kapitalizmin ellerinde, başarısız olmaya yazgılıdır. Bu başarısızlığı kavramak bu kitabın hedeflerinden biri olmuştur.

Çalışmanın boşuna olduğunu iddia etmiyorum. Tam tersine insanın refahında temel bir unsur olarak çalışmayı kurtarmayı hedefliyorum. Akış haliyle ilgili en sağlam deneyimlerimizin sahası olma potansiyeli vardır. Dahası ölümsüzlüğün imalarına duyduğumuz sonu gelmez ihtiyaca da katkıda bulunmaktadır. Bu ödüllerin yitip gitmesi çalışma yozlaştığında olur. Çalışmanın kendisinde değil.

Peki, yolculuk nerede bitiyor? Bitmiyor. Ölümlülükle yüzleşme çabası asla bitmez. İnkâr tuzağına düşmekten kaçınmak için, sürekli acıyla kurulacak dürüst bir ilişki üzerinde demirlemelidir. Fakat umut olasılığını asla terk etmemesi gerekir. İşte bu Emily Dickinson'ın "tüylü şeylerle" ilettiği mesajdır. İnsanın potansiyelini tamamlama olasılığından asla vazgeçmememiz gerek.

Hayatlarımızın önündeki maddi sınırlar, en yoğun, en canlı, en olağandışı ve en sağlam insani duyguları deneyimleme po-

tansiyelimizi hiçbir şekilde sınırlamazlar. Ludwig Boltzmann'ın belirttiği gibi entropik bir dünyada olasılık dışılığı, ancak varlığının sürekliliğiyle aşılır.

Dickinson'ın kapanmasının iyi yönü yalnızlık değil sevgiydi. Belki de aynısı her zaman doğrudur. "O olmadan hayat sadece zaman geçirmektir" diye yazmıştır Ottessa Moshfegh. "Hayatlarımızın herhangi bir yerinde, herhangi bir şekliyle" olmadığında diye ısrar ediyordu Zadie Smith, "aslında tek var olan şey zamandır ve ondan hep çok fazla olacaktır."[42]

1947 tarihli romanı *The Plague*'te [*Veba**] (tamamen yaşadığımız çağlar için yazılmış olabilecek bir öyküdür) Nobel ödüllü yazar Albert Camus, benzer bir sonuca varır. Vebanın istilasına uğramış kentin sakinleri, normalliğin ve unutkanlığın diyarına cesurca ve süratle dönmelerine rağmen, sağ kalanlar "ortada her zaman özlemi duyulacak ve kimi zaman erişilebilecek bir şey varsa onun insan sevgisi olduğunu artık biliyorlardı."[43]

Bu gerçeklik kapitalizme uzaktır. "Fazlasına" duyduğumuz saplantı sürekli, insan kalbinin hassas dengesini karartmakta ve onu bize geri getirebilecek şiirleri karalamaktadır. Bütün faaliyetlerimiz içinde, Hannah Arendt'in *İnsanlık Durumu*'nda yazdığı gibi "şiir düşünceye en yakın olanıdır."[44]

Ölümünden kısa süre önce ilk sevgilisi Martin Heidegger'in çalışmalarına geri dönmüştü. O içinde düşüncenin sınırsız, değişmeyen bir Varlığın alanına kapılar açtığı, aşkın bir felsefe keşfetmişti. "Yanılgıya düşme alanından" eteğini çekip düşünce arenasına giren Heidegger, "tarihte tüm düzensizliklerin kaynağı olmuş iktidar arzusundan" feragat etmenin mümkün olduğunu söylemişti.[45]

Dickinson'ın şiirlerinin Heidegger'in felsefesiyle karşılaştırılmasında şaşılacak yan yoktur. Her ikisi de aşkın bir şeylerin peşine düşmüşlerdir. Yaşamın aralıksız gürültülerinin ötesinde

42. O olmadan (Moshfegh): bkz. not 20. O olmadan (Smith): Smith, 2020, s. 24.
* Albert Camus, *Veba*, Çev. Nedret Tanyolaç Öztokat, Can Yayınları, 2021. (y.h.n.)
43. *The Plague:* Camus, 1947, s. 245.
44. Şiir: Arendt, 1958, s. 170.
45. Heidegger'in aşkın felsefesi: Young-Bruehl, 2004, s. 474.

hayati bir şeyler. Biraz farklı bir şekilde olsa da aynısı Arendt için de geçerlidir. "Her tür faaliyet, hatta salt düşünce süreçleri bile" diyordu, "tefekkürün mutlak sessizliğiyle doruk noktasına ulaşmalıdır." Tamamen özgür olduğumuz bu geçici farkındalık en kıymetli ödülümüz olabilir.

Ona ulaşmak kolay değil. Thich Nhat Hanh'a göre bu tümüyle teknik bir mesele. Eve giden yolun nefesle başlayıp sona erdiğini söyler. Tüm alışverişlerimiz içinde en basiti olan bu edim, beklenmedik zenginliklere açılan kapıdır. Hepsi içinde en temel refahtır. İfşa ettikleri insanın keyif alma eğilimini asla tüketmez. Basitliği herkesin erişimine açıktır. Yaşadığımız sürece. Bedelsiz.

Nefes alır, nefes veririz.

Bazen bu armağan bizden zorla ele alınır. Neticede hepimiz bundan vazgeçmek zorundayızdır. Fakat ara sıra, sürekli verdiği avuntular bir yandan bizi ayakta tutmaya yeterlidir. Bize bitmek bilmez ihtirasların ötesine bakacak sükuneti sunmaya yeterlidir.

Çinli filozof Lao Tzu, iki bin beş yüz yıl önce "artık yettiği, bilmeye yeter" demişti. Bunu anlamaması kapitalizmin ölümcül kendini beğenmişliğindendir.

Kendimizi birer birey ve toplum olarak bunu bilmeyi sağlayacak yola koymak, bu kitaptan çıkarılacak başlı başına en önemli ders olarak karşımızdadır. Önümüzdeki güçlükler muazzam boyutlardadır. Fakat ödülleri de muazzamdır.

Teşekkür

Kültürel olan aynı zamanda kişiseldir. Kaliforniya ön seçimlerinin yapıldığı 4 Haziran 1968 günü benim 11. yaş günümdü. Bundan dolayı ertesi sabah 8:30 civarlarında (Los Angeles'ta gece yarısını yarım saat geçmişti), haberler geldiğinde kahvaltı yaparken ve okula hazırlanırken hâlâ mahmur olmamın sebebi buydu. Dehşeti fark edecek kadar büyük, sonuçlarını kavrayamayacak kadar küçüktüm. Fakat oradaydı. Oturma odamızdaki küçük siyah-beyaz TV'mizde cansız tek renkli resimde. Anlamsız bir saldırı daha. Günü bu sefer her şeyin farklı şekilde sona ereceğini umarak üzgün ve harap bir halde geçirdiğimi hatırlıyorum. Geçmeyince uyuşuk bir keder hissi içimi kaplamıştı. RFK ilkti. Fakat bu kitaptaki karakterlerin hepsi hayatıma çeşitli şekillerde dokundular. Bazen kişisel olarak. Bazen mesleki olarak. Kimi zaman da iki şekilde birden. Üzerimdeki etkilerinden dolayı

tüm kalbimle minnettarım. Dahası küçük bir yolla da olsa bu borcu ödeme şansı bulduğumdan dolayı da.

Birkaç yıl önce arkadaşım ve meslektaşım Jonathon Porritt *The World We Made* [Yarattığımız Dünya] adlı bir kitap yazdı. 2050 yılından geriye bakarak sürdürülebilir bir topluma geçişin öyküsünü anlatıyordu. 2019'da oyun yazarı Beth Flintoff, kitabı sahnede canlandırmaya girişti. Birden fazla karakterle öyküyü zekice anlattı. Sesleri eylemi ileriye taşıyordu. Bu kitabın tasarımına açıkça ilham kaynağı olmuş bir oyundu. Ona, yapımcı Becky Burchell'e, yönetmen Sophie Austin'e, aktörler Leann O'Kasi, Tom Ross-Williams ve Emma Cater'a ve elbette bu projeyi öğrenme fırsatını verdiği için Jonathan'ın kendisine minnettarım.

Bu kitaba esin olmuş iki ayrı özel kaynakta daha bahsedilmeye değer. İlki BK hükümetinin beklenmedik bir şekilde, 2019 Küresel Stratejik Eğilimler İncelemesi için kısa bir bilgilendirme yazısı yazma görevi vermesiydi. Bu yayın, jeopolitik istikrar karşısındaki potansiyel tehditleri anlamaya dönük periyodik bir ufuk tarama egzersiziydi. Makaleyi yazma görevi verenleri en çok ilgilendiren şey, yakında ekonomik büyümenin bizi terk etme olasılığıydı. Bu rapor eldeki kitaptaki fikirlerin bazılarına, özellikle de 2. Bölüm'deki iddialara kuluçka işlevi oynadı.

İkincisi Benoit Ost isimli genç bir ticari strateji yöneticisiyle rastlantı sonucu karşılaşmamdı. 2018 başlarında onunla tanıştığım gün, *Prosperity without Growth* kitabımı okuduğu ve kitap kendisini zamanını boşa harcadığına ikna ettiği için işten ayrıldığını herkese yeni duyurmuştu. İşverenleri beni o gün, işleri nasıl daha iyi hale getirebilecekleri konusunda kendilerine tavsiyeler vermem için, sürdürülebilirlik konulu bir panele davet etmemiş olsalardı her şey yolundaydı! Büyüme sonrası vizyonu daha geniş kitlelere taşımaya çalışmam konusunda beni ikna eden o oldu. Bu işi layığınca yapmak, düşündüğümden çok daha zordu. Fakat bocaladığım zamanlarda, bu sohbetin anıları beni ayakta tuttu.

Bu yolculukta yaslandığım insanların listesi, karakterlerimin listesinden çok daha uzun. Özellikle 1968 olaylarıyla ilgili birinci

elden tanıklıkları için Herman Daly, Kerry Kennedy ve Adam Walinsky'ye, sempatik ve parasempatik tepkilerde nefesin rolüyle ilgili içgörüleri nedeniyle Gaby Hock ve Lucas Rockwood'a, bana Lynn Margulis'in çalışmalarının önemini hatırlattığı için Gillian Orrow'a, sağlığın nörobiyolojisi üzerine yaptığımız büyüleyici fikir alışveriş için Peter Sterling'e ve güvenlik ihtiyacımızın insani koşullarda oynadığı hayati role dikkatimi çektiği için Rowan Williams'a minnettarım.

CUSP'taki meslektaşlarımla işbirliklerim de bu kitaptaki fikirlerin gelişimine muazzam katkılar yaptı. Akış konusu üzerine yaptığımız çalışmalardan ötürü Amy Isham ve Birgitta Gatersleben'e; insanların iyi yaşam özlemlerini beraber keşfettiğimiz Kate Burningham, Bronwyn Hayward, Anastasia Loukianov, Sylvia Nissen, Kate Prendergast ve Sue Venn'e; büyüme sonrasına ait ekonomi üzerine yaptığımız çalışmalardan ötürü Ben Gallant ve Simon Mair'e; büyüme olmadan refaha ulaşma güçlüğü üzerine yaptığımız tartışmalardan ötürü Chrissy Corlet Walker ve Angela Druckman'a; yıllarca finans ve para konuları üzerine yaptığımız söyleşilerimiz için Andrew Jackson'a; düşünsel bilime yaptığımız ortak yolculuk için Roger Coward ve Paul Hanna'ya; ve büyüme sonrasına ait yönetimde yaratıcılığın rolüne ortak ilgimizden ötürü Malaika Cunningham ve Marit Hammond'a minnet borçluyum. Büyüme sonrasına ait bir makro-ekonominin gelişimi üzerine Peter Victor'la birlikte sürdüğümüz uzun soluklu işbirliği, burada bir bakıma arka koltukta olmuştur. Fakat yer yer çıkarımları görünebilir. Desteği benim için hep önemli olmuştur.

Finansal desteği (Hibe: ES/M008320/1) bu çalışmanın tamamı için vazgeçilmez olmuş BK Ekonomik ve Toplumsal Araştırmalar Kurulu'na minnettarım. CUSP'un Yöneticisi olarak sorumlulukların muazzam bir avantaj sağladı. Fakat özellikle bu kitabı yazdığım sırada, iki Müdür Vekilim Kate Burningham ve Fergus Lyon'un profesyonel desteği ve mükemmel idari ekibimizin, Gemma Birkett, Catherine Hunt ve Neula Niland'ın desteği olmadan bunları gerçekleştirmem neredeyse imkânsız olurdu.

Polity Press'te bu kitabı hayata getiren herkese teşekkürlerimi iletiyorum. Özellikle projeye verdiği coşkulu ve sempatik desteği için Louise Knight'a, perspektifi ve dikkatli okuması için Justin Dyer'a ve özdeyişlerin karmaşıklıkları içinde yol bulmama yardımcı olduğu için Ines Boxman'a şükran borçluyum.

Her zamanki gibi Zac, Till ve Lissy Jackson'a minnettarım. Kendileri sadece bir şeyler yazmamı sağlayan motivasyonumun büyük bir parçası olmakla kalmamışlar, *Prosperity without Growth*'un yayımlanmasından sonraki yıllarda düşünceli, yaratıcı yetişkinlere dönüşecek kadar akıllı ve bana benim onlara öğrettiğimden daha fazlasını öğretecek kadar iyiliksever olmuşlardır. Kendi açılarından her biri, içgörülerini, düşüncelerini, moral desteklerini sunarak, masa tenisi oynayarak ve kimi zaman kendi yaramazlıklarımla baş etmeye çalışırken dikkat dağınıklıklarını hoş karşılayarak bu kitabın yazımında sırdaşım oldular.

Benzer bir şekilde babam Rich Jackson'la sohbetlerim, bir şekilde kendimi zaman zaman içine soktuğum düğümleri çözmemi sağladı. Kapandığımız günlerde gece geç saatlerde yaptığımız telefon görüşmeleri hem zamanın geçişini hem de yazmalarım üzerindeki ağır ilerleyişimi ölçmenin yolu oldu.

Son olarak en derin şükranlarımı, candan desteği ve projeyi yürütme becerime duyduğu sarsılmaz güven, çoğu kez bu işin altından kalkmamın tek sebepleri olmuş eşim Linda'ya borçluyum. Sohbetlerimiz düşüncelerimi geliştirdi. Düzeltmeleri ise yazımı geliştirdi. Ve hafızalarımızdaki en olağanüstü yıl, mevsimlerin ağır ağır geçişinin tadını çıkararak birlikte geçirdiğimiz zamanlar da ruhumu besledi. Sonsuz bir şekilde. Daha iyi bir kapanma partneri isteyemezdim.

Kaynakça

Addiss, s. ve s. Lombardo (çev.), *Tao Te Ching – Lao Tzu*, Boston ve Londra: Shambhala, 2007.

Angelou, M., *On the Pulse of the Morning*, New York: Random House 1993.

Arendt, H., *Love and Saint Augustine* (ed. J.V. Stock ve J.C. Stark), Chicago: University of Chicago Press (yeniden baskısı 1966), 1929.

Arendt, H., *The Human Condition*, 2. baskı, Chicago: University of Chicago Press (yeniden baskısı 1998), 1958.

Arendt, H., *The Life of the Mind*, New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1978.

Arendt, H., *The Last Interview – and Other Conversations*. Londra: Melville House, 2013.

Aristotle, *The Nicomachean Ethics* (çev. H. Tredennick ve J.A.K. Thompson), Londra: Penguin, 2004.

Armstrong, A. ve T. Jackson, *The Mindful Consumer: Mindfulness Training and the Escape from Consumerism. Big Ideas Series,* Londra: Friends of

the Earth, 2015. Çevrimiçi adres: *https://timjackson.org.uk/news_mindful-consumer/*.

Avent, R., *The Wealth of Humans: Work and Its Absence in the 21st Century*, Londra: Penguin, 2016.

Ayres, R. ve B. Warr, *The Economic Growth Engine: How Energy and Work Drive Material Prosperity,* Cheltenham: Edward Elgar, 2009.

Baumol, W., *The Cost Disease: Why Computers Get Cheaper and Health Care Doesn't,* New Haven ve Londra: Yale University Press, 2012.

Baumol, W. ve W. Bowen, *Performing Arts: The Economic Dilemma,* New York: Twentieth Century Fund, 1966.

Baumol, W., R. Litan ve C. Schramm, *Good Capitalism, Bad Capitalism, and the Economics of Growth and Prosperity*, New Haven ve Londra: Yale University Press, 2007.

Becker, E., *The Denial of Death,* New York: Free Press, 1973.

Belk, R., Possessions and the Extended Self, *Journal of Consumer Research* 15: s. 139–68, 1988.

Belk, R., M. Wallendorf ve J. Sherry, The Sacred and the Profane in Consumer Behavior: Theodicy on the Odyssey, *Journal of Consumer Research* 16: s. 1–38, 1989.

Belk, R., G. Ger ve s. Askegaard, The Fire of Desire: A Multi-Sited Inquiry into Consumer Passion, *Journal of Consumer Research* 30: s. 325-51, 2003.

Berger, P., *The Sacred Canopy: Elements of a Sociological Theory of Religion*, New York: Anchor Books, 1967.

Blackmore J., *Ludwig Boltzmann: His Later Life and Philosophy, 1900-1906: Book 1: A Documentary History*, Dordrecht: Springer, 1995.

Boltzmann, L., "On the Relationship between the Second Fundamental Theorem of the Mechanical Theory of Heat and Probability Calculations regarding the Conditions for Thermal Equilibrium" (çev. K. Sharp ve F. Matschinsky), 1877. İngilizce tercümesi: *Entropy* 17(4) (2015): 1971-2009. Çevrimiçi: *https://doi.org/10.3390/e17041971.*

Broda, E., "Erklärung des Entropiesatzes und der Liebe aus den Prinzipien der Wahrscheinlichkeitsrechnung" [Entropi Yasası ve Sevginin Olasılıkçı Akıl Yürütme Araçlarıyla Açıklanması], *Physikalische Blätter* 32(8): 337-41, 1976. Çevrimiçi: *https://onlinelibrary.wiley.com/doi/pdf/10.1002/phbl.19760320801.*

Broda, E., *Ludwig Boltzmann: Man, Physicist, Philosopher* (çev. L. Gray ve yazar), Woodbridge, CT: Ox Bow Press, 1983.

Camus, A., *The Plague* (çev. R. Buss), Londra: Penguin Modern Classics (yeniden baskısı 1987), 1947.

Carroll, L., *Through the Looking-Glass*, 1871. Çevrimiçi adres: *https://www.gutenberg.org/files/12/12-h/12-h.htm.*

Case-Winters, A., "The Question of God in an Age of Science: Constructions of Reality and Ultimate Reality in Theology and Science", *Zygon* 32(3): 351-75 1997.

Charlier, C., The Notion of Prudence in Smith's *Theory of Moral Sentiments. History of Economic Ideas* 4(1/2): 271-97,1996.

Churchill, C., *Serious Money*, Londra: Methuen, 1990.

Collier, P., *The Future of Capitalism: Facing the New Anxieties*, Londra: Penguin, 2019.

Common, M. ve s. Stagl, *Ecological Economics: An introduction*, Cambridge: Cambridge University Press, 2005.

Coote, A. ve J. Franklin (ed.), *Time on Our Side: Why We All Need a Shorter Working Week*, Londra: New Economics Foundation, 2013.

Corlet Walker, C. ve T. "Jackson, Measuring Progress – Navigating the Options". CUSP Working Paper no. 20. *Guildford: Centre for the Understanding of Sustainable Prosperity*, 2019. Çevrimiçi: *https://www.cusp.ac.uk/themes/aetw/measuring-prosperity/.*

Costanza, R., *Ecological Economics: The Science and Management of Sustainability*, Washington, DC: Island Press, 1991.

Coveney, P. ve R. Highfield, *The Arrow of Time: A Voyage through Science to Solve Time's Greatest Mystery*, Londra: HarperCollins, 1991.

Coyle, D., 2014. *GDP: A Brief but Affectionate History,* Princeton: Princeton University Press, 2014.

Csikszentmihalyi, M., *Flow: The Psychology of Optimal Experience*, New York: Harper & Row, 1990.

Csikszentmihalyi, M., "The Costs and Benefits of Consuming", *Journal of Consumer Research* 27(2): 262-72, 2000.

Csikszentmihalyi, M., *Materialism and the Evolution of Consciousness*, Eser: T. Kasser ve A. Kanner (ed.), *Psychology and Consumer Culture: The Struggle for a Good Life in a Material World*, Washington, DC: American Psychological Association, 2003.

D'Alisa, G., F. Damaria ve G. Kallis (ed.), *Degrowth: A Vocabulary for a New Era,* Londra: Routledge, 2014.

Daly, H., "Economics as a Life Science", *Journal of Political Economy* 76(3): s. 392-406, 1968.

Daly, H., "The Economics of the Steady State", *The American Economic Review* 64(2): s. 15-21, 1974.

Daly, H., *Steady State Economics*, Washington, DC: Island Press, 1977.

Daly, H., *From Uneconomic Growth to Steady State Economics*, Cheltenham: Edward Elgar, 2014.

Daly, H. ve J. Cobb, *For the Common Good: Redirecting the Economy Toward Community, the Environment, and a Sustainable Future*, Boston: Beacon Press, 1989.

Daly, H. ve J. Farley, *Ecological Economics: Principles and Applications*, Washington, DC: Island Press, 2011.

Darwin, C., *On the Origin of Species by Means of Natural Selection*, 1859. Çevrimiçi: *https://www.gutenberg.org/files/1228/1228-h/1228-h.htm*.

Darwin, C., *The Autobiography of Charles Darwin*, 1887. Çevrimiçi: *https://www.gutenberg.org/files/2010/2010-h/2010-h.htm*.

Darwin, E., *The Temple of Nature*, 1803. Çevrimiçi: *https://www.gutenberg.org/files/26861/26861-h/26861-h.htm*.

Davies, W., *Nervous States: How Feeling Took Over the World*, New York: Vintage Press, 2019.

Dawkins, R., *The Selfish Gene*, Oxford: Oxford University Press, 1976.

Derrick, P., "Emily Dickinson, Martin Heidegger and the Poetry of Dread", *Atlantis* 5(1/2): 55-64, 1983.

Dichter, E., *The Handbook of Consumer Motivations: The Psychology of Consumption*, New York: McGraw-Hill, 1964.

Dittmar, H., R. Bond, M. Hurst ve T. Kasser, "The Relationship between Materialism and Personal Wellbeing – A Meta-Analysis", *Journal of Personal and Social Psychology* 107: 879-924, 2014.

Douglas, M., "Relative Poverty, Relative Communication", A. Halsey (ed.), *Traditions of Social Policy*, Oxford: Basil Blackwell, 1976.

Douglas, M. ve B. Isherwood, *The World of Goods*, (2. baskı) Londra: Routledge, 1996.

Douglas-Hamilton, I., s. Bhalla, G. Wittemyer ve F. Vollrath, "Behavioural Reactions of Elephants towards a Dying and Deceased Matriarch", *Applied Animal Behaviour Science* 100(1-2): 87-102, 2006. Çevrimiçi: *https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0168159106001018*.

Easterlin, R., "Does Economic Growth Improve the Human Lot? Some Empirical Evidence", P.A. David ve M.W. Reder (ed.), *Nations and Households in Economic Growth: Essays in Honor of Moses Abramovitz*, New York: Academic Press, Inc., 1974.

Easterlin, R., *Happiness and Economic Growth: The Evidence*, Discussion Paper No 7187, Bonn: Institute for the Study of Labour (IZA), 2013.

Eddington, A., *The Nature of the Physical World: The Gifford Lectures 1927*, New York: The Macmillan Company, 1929.

Eivazi, M. ve L. Abadi, "Low Back Pain in Diabetes Mellitus and Importance of Preventive Approach", *Health Promotion Perspectives* 2(1): 80-8, 2012. Çevrimiçi: *https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3963658/*.

Felkerson, J., 2011. *$29,000,000,000,000: A Detailed Look at the Fed's Bailout by Funding Facility and Recipient*, Levy Economics Institute Working Paper no. 658, New York: Levy Economics Institute, 2011. Çevrimiçi: *http://www.levyinstitute.org/pubs/wp_698.pdf.*

Fioramonti, L., *The World after GDP: Politics, Business and Society in the Post-Growth era*, Cambridge: Polity, 2015.

Flamm, D., "Ludwig Boltzmann and His Influence on Science", *Studies in History and Philosophy of Science A* 14(4): 255-78, 1983.

Ford, M., *The Rise of the Robots,* Londra: Penguin, 2015.

Franklin, R., *The Poems of Emily Dickinson,* Cambridge, MA: Harvard University Press, 1999.

Frase, P., *Four Futures: Life after Capitalism*, New York: Verso Books, 2016.

Friedman, M., *Capitalism and Freedom*, Chicago: University of Chicago Press, 1962.

Fukuyama, F., "The End of History", *The National Interest* 16, 3-18, 1989.

Fukuyama, F., *The End of History and the Last Man,* Londra: Penguin, 1992.

Galbraith, J.K., *The Affluent Society*, 40. yıl dönümü baskısı, Londra: Penguin, 1958 (yeniden baskısı 1998).

Galbraith, J.K., *The End of Normal: The Great Crisis and the Future of Growth*, New York: Simon & Schuster, 2014.

Gale, B., "Darwin and the Concept of a Struggle: A Study of the Extra-Scientific Origins of Scientific Ideas", *Isis* 63: 321-44, 1972.

Gallagher, A., *Slow Ethics and the Art of Care*, Bingley, UK: Emerald Publishing Limited, 2020.

Gallwey, T., *The Inner Game of Tennis: The Ultimate Guide to the Mental Side of Peak Performance*, Londra: Pan Macmillan, 1975. (yeniden baskısı 2015).

Georgescu-Roegen, N., *The Entropy Law and the Economic Process,* Cambridge, MA: Harvard University Press, 1971.

Georgescu-Roegen, N., "Energy and Economic Myths", *Southern Economic Journal* 41(3): 347-81, 1975.

Gibran, K., *The Prophet*, Londra: Wordsworth Editions, 1923 (yeniden baskısı 1996).

Gold, M.S., D. Sehayek, s. Gabrielli, X. Zhang, C. McCusker ve B. Shoshan, "COVID-19 and Comorbidities: A Systematic Review and Meta-Analysis", *Postgraduate Medicine*, 14 Temmuz (ilk çevrimiçi), 2020. Çevrimiçi: *https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/00325481.2020.1786964.*

Goodwin, R., "A Growth Cycle", C. Feinstein (ed.), *Socialism, Capitalism and Economic Growth*, Cambridge: Cambridge University Press, 1967.

Gordon, R., *The Rise and Fall of American Growth: The US Standard of Living since the Civil War,* Princeton: Princeton University Press, 2016.

Gough, I., *Heat, Greed and Human Need: Climate Change, Capitalism and Sustainable Wellbeing,* Cheltenham: Edward Elgar, 2017.

Graeber, D., *Bullshit Jobs: A Theory,* New York: Simon & Schuster, 2018.

Guthold, R., G. Stevens, L. Riley ve F. Bull, "Worldwide Trends in Insufficient Physical Activity from 2001 to 2016: A Pooled Analysis of 358 Population-Based Surveys with 1.9 Million Participants", *The Lancet Global Health* 6(10): E1077-86, 2018. Çevrimiçi: *https//doi.org/10.1016/S2214-109X(18)30357-7.*

Habegger, A., *My Wars Are Laid Away in Books: The Life of Emily Dickinson,* New York: Random House, 2001.

Hagenbüchle, R., "Precision and Indeterminacy in the Poetry of Emily Dickinson", *Emerson Society Quarterly* 20(1): 33-56, 1974. Çevrimiçi: *https://web.archive.org/web/20160303221225/http://www.hagenbuechle.ch/pdf/precision.pdf.*

Halberstam, D., *The Unfinished Odyssey of Robert Kennedy,* New York: Open Road Media, 1968 (yeniden baskısı 2013).

Hansen, A., "Economic Progress and Declining Population Growth", *The American Economic Review* 29(1): 1-15, 1939.

Hari, J., *Chasing the Scream: The Search for the Truth about Addiction,* Londra: Bloomsbury, 2014.

Hart, E. ve M. Smith (ed.), *Open Me Carefully: Emily Dickinson's Intimate Letters to Susan Huntingdon Dickinson,* Middleton, CT: Wesleyan University Press, 1998.

Hastings, M., *Vietnam: An Epic History of a Divisive War, 1945–1975,* Londra: William Collins, 2018.

Hausknost, D., "The Environmental State and the 'Glass Ceiling' of Transformation", *Environmental Politics* 29(1): 17-37, 2020. Çevrimiçi: *https://doi.org/10.1080/09644016.2019.1680062.*

Hausknost, D. ve M. Hammond, "Beyond the Environmental State? The Political Prospects of a Sustainability Transformation", *Environmental Politics* 29(1): 1-16, 2020.

Hayek, F., *John Stuart Mill and Harriet Taylor: Their Friendship and Subsequent Marriage,* Londra: Routledge & Kegan Paul, 1951.

Heilbronner, R., *The Nature and Logic of Capitalism,* New York: W.W. Norton and Company, 1985.

Heller, A., *Hannah Arendt: A Life in Dark Times,* New York: New Harvest, 2015.

Hickel, J., *The Divide: A Brief Guide to Global Inequality and its Solutions,* Londra: William Heinemann, 2018.

Hobbes, T., *Leviathan,* 1651. Çevrimiçi: *https://www.gutenberg.org/files/3207/3207-h/3207-h.htm.*

Inglehart, R., R. Foa, C. Peterson ve C. Welzel, "Development, Freedom and Rising Happiness: A Global Perspective 1981-2006", *Perspectives on Psychological Science* 3(4): 264-85, 2008.

IPBES 2019, *Global Assessment: Policy Makers Summary*, Intergovernmental Science-Policy Platform on Biodiversity and Ecosystem Services, Çevrimiçi: *https://ipbes.net/news/Media-ReleaseGlobal-Assessment.*

IPCC 2018, *Special Report Global Warming of 1.5 Degrees*, Cenevre: Intergovernmental Panel on Climate Change, Çevrimiçi: *https://www.ipcc.ch/site/assets/uploads/sites/2/2019/06/SR15_Full_Report_High_Res.pdf.*

Isham, A., B. Gatersleben ve T. Jackson, "Flow Activities as a Route to Living Well with Less", *Environment and Behavior* 51(4): 431-61, 2018.

Isham, A., B. Gatersleben ve T. Jackson, "Materialism and the Experience of Flow", *Journal of Happiness Studies*, 17 Temmuz (ilk olarak çevrimiçi) 2020. Çevrimiçi: *https://doi.org/10.1007/s10902-020-00294-w.*

Jackson, T., *Material Concerns: Pollution, Profit and Quality of Life*, Londra: Routledge, 1996.

Jackson, T., "Evolutionary Psychology in Ecological Economics: Consilience, Consumption and Contentment", *Ecological Economics* 41(2): 289-303, 2002.

Jackson, T., "Sustainability and the Struggle for Existence: The Critical Role of Metaphor in Society's Metabolism", *Environmental Values* 12: 289-316, 2003.

Jackson, T., "Consuming Paradise? Towards a Social and Cultural Psychology of Sustainable Consumption", T. Jackson (ed.), *The Earthscan Reader in Sustainable Consumption,* Abingdon, BK: Earthscan, 2006.

Jackson, T., "Escaping the 'Iron Cage' of Consumerism", *Wuppertal Spezial* 48: 53-68, 2013. Wuppertal: Wuppertal Institute for Climate, Environment and Energy. Çevrimiçi: *http://www.sustainablelifestyles.ac.uk/sites/default/files/newsdocs/ws48_0.pdf.*

Jackson, T., *Prosperity without Growth: Foundations for the Economy of Tomorrow,* Londra: Routledge, 2017.

Jackson, T., "The Post-Growth Challenge: Secular Stagnation, Inequality and the Limits to Growth", *Ecological Economics* 156: 236-46, 2019. Çevrimiçi: *https://doi.org/10.1016/j.ecolecon.2018.10.010.*

Jackson, T. ve P.A. Victor, "Does Credit Create a Growth Imperative? A Quasi-Steady State Economy with Interest-Bearing Debt", *Ecological Economics* 120: 32-48, 2015.

Jackson, T. ve P.A. Victor, "Unravelling the Case for (and against) 'Green Growth' ", *Science* 366(6468): 950-1, 2019.

Johnson, T. (ed.), *The Complete Poems of Emily Dickinson,* Londra: Faber & Faber, 1955 (yeniden baskısı 1976).

Kaldor, N., *Causes of the Slow Rate of Economic Growth of the United Kingdom: An Inaugural Lecture,* Cambridge: Cambridge University Press, 1966.

Kallis, G., *Limits: Why Malthus Was Wrong and Why Environmentalists Should Car,* Stanford: Stanford University Press, 2019.

Kallis, G., s. Paulson, G. D'Alisa ve F. Demaria, *The Case for Degrowth,* Cambridge: Polity, 2020.

Kasser, T., *The High Price of Materialism*, Cambridge, MA: MIT Press, 2002.

Kavka, G., "Hobbes's War of All against All", *Ethics* 93(2): 291-310, 1983.

Kelton, s. , *The Deficit Myth: Modern Monetary Theory and How to Build a Better Economy,* Londra: John Murray, 2020.

Keynes, J.M., "Economic Possibilities for Our Grandchildren", *Essays in Persuasion,* New York: W.W. Norton & Co, 1930.

Kennedy, K., *Robert F Kennedy: Ripples of Hope*, New York: Center Street, 2018.

Kenway, P., "Marx, Keynes and the Possibility of Crises", *Cambridge Journal of Economics,* 4: 23-36, 1980.

Klein, N., *On Fire: The (Burning) Case for a Green New Deal*, New York: Simon & Schuster, 2019.

Kubiszewski, I., R. Costanza, C. Franco, P. Lawn, J. Talberth, T. Jackson ve C. Aylmer, "Beyond GDP: Measuring and Achieving Global Genuine Progress", *Ecological Economics* 93: 57-68, 2013.

Kuhn, T., *The Structure of Scientific Revolutions*, 2. baskı, Chicago: University of Chicago Press, 1970.

Lancaster, K., "A New Approach to Consumer Theory", *Journal of Political Economy* 174, 132-57, 1966.

Layard, R., *Can We Be happier? Evidence and Ethics,* Londra: Pelican, 2020.

Layard, R., *Happiness,* Londra: Penguin, 2005

Le Guin, U., (çev.) *Lao Tzu: Tao Te Ching – A Book about the Way and the Power of the Way,* Boulder, CO: Shambhala, 1997 (yeniden baskısı 2019).

Lebow, V., "Price Competition in 1955", *Journal of Retailing* 31(1): 5-10, 1955.

Locke, J., *Second Treatise of Government, 1689.* Çevrimiçi: *https://www.gutenberg.org/files/7370/7370-h/7370-h.htm.*

Lustig, R., *Fat Chance: The Hidden Truth about Sugar, Obesity and Disease,* Londra: HarperCollins, 2014.

Lustig, R., *The Hacking of the American Mind: The Science behind the Corporate Takeover of Our Bodies and Brains,* Londra: Penguin Random House, 2018.

Luxemburg, R., *The Accumulation of Capital* Londra: Routledge & Kegan Paul, 1913 (yeniden baskısı 1951). Çevrimiçi: *https://www.marxists.org/archive/luxemburg/1913/accumulation-capital/.*

Maathai, W., *Unbowed: One Woman's Story* Londra: Penguin, 2006.

Maathai, W., *Replenishing the Earth: Spiritual Values for Healing Ourselves and the World,* New York: Doubleday Religion, 2010.

Mair, s. , A. Druckman ve T. Jackson, "A Tale of Two Utopias: Work in a Post-Growth World", *Ecological Economics* 173, 2020. Çevrimiçi: *https://doi.org/10.1016/j.ecolecon.2020.106653.*

Margulis, L., *Symbiosis in Cell Evolution,* New Haven: Yale University Press, 1918.

Margulis, L., *The Symbiotic Planet: A New Look at Evolution,* New York: Basic Books, 1999.

Marmot, M., J. Allen, T. Boyce, P. Goldblatt ve J. Morrison, *Health Equity in England: The Marmot Review 10 Years On,* Londra: Institute of Health Equity, 2020. Çevrimiçi: *http://www.instituteofhealthequity.org/resources-reports/marmot-review-10-yearson.*

Martinez-Alier, J., *Ecological Economics: Energy, Environment and Society,* Oxford: Wiley-Blackwell, 1991.

Marx, K., *Das Kapital, Cilt 1.* 24. Bölüm: Conversion of Surplus-Value into Capital, 1867. Çevrimiçi: *https://www.marxists.org/archive/marx/works/1867-c1/ch24.htm.*

Maslow, A., "A Theory of Human Motivation", *Psychological Review* 50(4): 370-96, 1943.

Maslow, A., *Motivation and Personality,* New York: Harper, 1954.

McAfee, A., *More from Less: The Surprising Story of How We Learned to Prosper Using Fewer Resources – and What Happens Next,* New York: Simon & Schuster, 2019.

McCloskey, D.N., "Storytelling in Economics", C. Nash (ed.), *Narrative in Culture: The Uses of Storytelling in the Sciences, Philosophy and Literature,* Londra: Routledge, 1990.

McFague, s. , *Models of God: Theology for an Ecological, Nuclear Age,* Philadelphia: Fortress Press, 1988.

Meadows, D.H., D.L. Meadows, J. Randers ve W. Behrens III, *The Limits to Growth: A Report for the Club of Rome's Project on the Predicament of Mankind,* New York: Universe Books, 1972.

Meagher, M., *Competition Is Killing Us: How Big Business Is Harming Our Society and Planet – and What to Do about It,* Londra: Penguin, 2020.

Mill, J.S., *Principles of Political Economy, 1848.* Çevrimiçi: *https://www.gutenberg.org/files/30107/30107-pdf.pdf.*

Mill, J.S., *Utilitarianism, 1861.* Çevrimiçi: *http://www.gutenberg.org/files/11224/11224-h/11224-h.htm.*

Mill, J.S., *Autobiography, 1873.* Çevrimiçi: *http://www.gutenberg.org/files/10378/10378-h/10378-h.htm#link2HCH0005.*

Morris, W., *News from Nowhere or an Epoch of Rest: Being Some Chapters from a Utopian Romance, 1890. Çevrimiçi: https://www.marxists.org/archive/morris/works/1890/nowhere/index.htm.*

Newfield, J., *RFK: A Memoir,* New York: Nation Books, 1969 (yeniden baskısı 2003).

Nietzsche, F., *The Joyful Science, 1882.* Çevrimiçi: *https://www.gutenberg.org/files/52881/52881-h/52881-h.htm.*

Nietzsche, F., *Thus Spake Zarathustra, 1883.* Çevrimiçi *https://www.gutenberg.org/files/1998/1998-h/1998-h.htm.*

Nietzsche, F., *Beyond Good and Evil, 1886.* Çevrimiçi: *https://www.gutenberg.org/files/4363/4363-h/4363-h.htm.*

Nietzsche, F., *The Will to Power, 1901.* Çevrimiçi: *https://www.gutenberg.org/files/52915/52915-h/52915-h.htm.*

Norris, P. ve R. Inglehart, *Cultural Backlash: Trump, Brexit and Authoritarian Populism,* Cambridge: Cambridge University Press, 2019.

Nussbaum M., "Mill between Aristotle and Bentham", *Daedalus* 133(2): 60-8, 2004.

Nussbaum M., *Frontiers of Justice: Disability, Nationality and Policy Design,* Cambridge: Cambridge University Press, 2006.

Packard V., *The Hidden Persuaders,* New York: I.G. Publishing, 1957 (yeniden baskısı 2007).

Peston, R., *WTF: What Have We Done? Why Did It Happen? How Do We Take Back Control?,* Londra: Hodder & Stoughton, 2017.

Pfefferbaum B. ve C.S. North, "Mental Health and the Covid-19 Pandemic", *The New England Journal of Medicine* 383: 510-12, 2020. *https://www.nejm.org/doi/full/10.1056/NEJMp2008017.*

Philipsen, D., *The Little Big Number: How GDP Came to Rule the World and What to Do about It,* Princeton: Princeton University Press, 2015.

Piketty, T., *Capital in the 21st Century* (çev. A. Goldhammer), Cambridge, MA: Harvard University Press, 2014.

Piketty, T., E. Saez ve G. Zucman, "Distributional National Accounts: Methods and Estimates for the United States", NBER Working Paper

no. 22945, National Bureau of Economic Research, 2016. Çevrimiçi: *http://www.nber.org/papers/w22945.*

Porritt, J., *Hope in Hell,* New York: Simon & Schuster, 2020.

Prigogine, I. ve I. Stengers, *Order Out of Chaos,* New York: Random House, 1984.

Raworth, K., *Doughnut Economics: Seven Ways to Think Like a 21st-Century Economist,* Penguin/Random House, 2017.

Ridley, M., *The Red Queen: Sex and the Evolution of Human Nature,* Londra: Penguin Books, 1994.

Ridley, M., *The Evolution of Everything,* Londra: Harper Collins, 2015.

Robeyns, I. ve R. van der Veen, *Sustainable Quality of Life: Conceptual Analysis for Policy-Relevant Empirical Specification,* Report to the Netherlands Environmental Assessment Agency, 2007. Çevrimiçi: *https://www.pbl.nl/en/publications/Sustainablequalityoflife.*

Rorty, R., *Philosophy and the Mirror of Nature,* Princeton: Princeton University Press, 1979.

Rossi, A., "Sentiment and Intellect: The Story of John Stuart Mill and Harriet Taylor Mill", A. Rossi (ed.), *Essays on Sex Equality,* Chicago: University of Chicago Press, 1970.

Roszak, T., *The Voice of the Earth: An Exploration of Ecopsychology,* New York: Touchstone, 1992.

Rousseau, J.-J., *Émile, 1762.* Çevrimiçi: *http://www.gutenberg.org/files/5427/5427-h/5427-h.htm#link2H_4_0003.*

Sagan, C., *The Demon-Haunted World: Science as a Candle in the Dark,* New York: Random House, 1996.

Sagan, D. (ed.), *Lynn Margulis: The Life and Legacy of a Scientific Rebel,* New York: Chelsea Green Publishing, 2012.

Sagan, L., "On the Origin of Mitosing Cells", *Journal of Theoretical Biology* 14: 225-74, 1967.

Sapp, J., "Too Fantastic for Polite Society: A Brief History of symbiosis theory", D. Sagan (ed.), *Lynn Margulis: The Life and Legacy of a Scientific Rebel,* New York: Chelsea Green Publishing, 2012.

Sattelmeyer, R., *Thoreau's Reading: A Study in Intellectual History with Bibliographical Catalogue,* Princeton: Princeton University Press, 1988.

Schlesinger, A., "The Future of Liberalism: The Challenge of Abundance", *The Reporter,* 3 Mayıs: 8-11, 1956.

Schumacher, E.F., "Buddhist Economics", *Small Is Beautiful: Economics as If People Mattered,* New York: Harper & Row, 1974.

Schwartz, s. , "A Theory of Cultural Values and Some Implications for Work", *Applied Psychology* 48(1): 23-47, 1999.

Schwartz, s. , "Value Orientations: Measurement, Antecedents and Consequences across Nations", R. Jowell, C. Roberts, R. Fitzgerald ve G. Eva (ed.), *Measuring Attitudes Cross-Nationally: Lessons from the European Social Survey,* Londra: Sage, 2006.

Sen, A., The Living Standard. *Oxford Economic Papers,* 36: 74-90, 1984.

Sen, A., *Development as Freedom,* Oxford: Oxford University Press, 1990.

Sewall, R., *The Life of Emily Dickinson,* Cambridge, MA: Harvard University Press, 1980.

Shaw, G., *Back to Methuselah: A Metabiological Pentateuch, 1921.* Çevrimiçi: *http://www.gutenberg.org/files/13084/13084-h/13084-h.htm.*

Shiller, R., *Narrative Economics: How Stories Go Viral and Drive Major Economic Events,* Princeton: Princeton University Press, 2019.

Smith, A., *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations, 1776.* Çevrimiçi: *http://www.gutenberg.org/files/3300/3300-h/3300-h.htm.*

Smith, M., *Rowing in Eden: Re-Reading Emily Dickinson,* Austin: University of Texas Press, 1992.

Smith, M., "Susan and Emily Dickinson: Their Lives, in Letters", W. Martin (ed.), *Cambridge Companion to Emily Dickinson.* Cambridge: Cambridge University Press, 2002

Smith, Z., *Intimations: Six Essays*, Londra: Penguin, 2020.

Solomon, s. , *The Worm at the Core: On the Role of Death in Life,* New York: Allen Lane, 2015.

Standing, G., *The Precariat: The New Dangerous Class,* Londra/New York: Bloomsbury, 2011.

Sterling, P., *What Is Health? Allostasis and the Evolution of Human Design,* Cambridge, MA: MIT Press, 2020.

Stillinger, J., *The Early Draft of John Stuart Mill's Autobiography,* Urbana: University of Illinois Press, 1961.

Storm, s. , *The New Normal: Demand, Secular Stagnation and the Vanishing Middle-Class,* INET Working Paper no. 55, Mayıs 2017. Çevrimiçi: *https://www.ineteconomics.org/uploads/papers/WP_55-Storm-The-New-Normal.pdf.*

Streeck, W., *How Will Capitalism End? Essays on a Failing System,* Londra ve New York: Verso, 2016.

Stuckler, D. ve s. Basu, *The Body Economic: Eight Experiments in Economic Recovery from Iceland to Greece,* Londra: Penguin, 2014.

Sumaila, U.R. vd, "Investment to Reverse Biodiversity Loss Is Economically Beneficial", *Current Opinion in Environmental Sustainability* 29: 82-8, 2017. Çevrimiçi: *https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0168159106001018.*

Summers, L., "US Economic Prospects: Secular Stagnation, Hysteresis, and the Zero Lower Bound", *Business Economics* 49(2): 66-73, 2014.

Teilhard de Chardin, P., *Science and Christ,* New York: Harper & Row, 1968.

Teulings, C. ve R. Baldwin (ed.), "Secular Stagnation: Facts, Causes and Cures", *London: Centre for Economic Policy Research,* 2014. Çevrimiçi: *https://voxeu.org/content/secular-stagnation-facts-causes-and-cures.*

Thich Nhat Hanh, *The Art of Power,* New York: HarperCollins, 2007.

Thich Nhat Hanh, *At Home in the World,* Londra: Penguin, 2016.

Thoreau, H., *On the Duty of Civil Disobedience, 1849.* Çevrimiçi: *https://www.ibiblio.org/ebooks/Thoreau/Civil%20Disobedience.pdf.*

Thunberg, G., *No One Is Too Small to Make a Difference,* Londra: Penguin, *2019.*

Trebeck, K. ve J. Williams, *The Economics of Arrival: Ideas for a Grown-Up Economy,* Bristol: Policy Press, 2019.

Turner, A., *Between Debt and the Devil: Money, Credit and Fixing Global Finance,* Princeton: Princeton University Press, 2015.

Tyson, T., *The Blood of Emmett Till,* New York: Simon & Schuster, 2017.

Varoufakis, Y., *Talking to My Daughter: A Brief History of Capitalism,* Londra: Penguin, 2017.

Victor, P.A., *Managing without Growth: Slower by Design, Not Disaster,* 2. baskı, Cheltenham: Edward Elgar, 2019.

Victor, P.A., *Vindication: The Life and Work of Herman Daly* (yayıma hazırlanıyor), Londra: Routledge, 2021.

Vigano, E., "Not Just an Inferior Virtue, Nor Self-Interest: Adam Smith on Prudence", *Journal of Scottish Philosophy* 15(1): 125-43, 2017.

Washington, H. (ed.), *The Writings of Thomas Jefferson, Cilt 8,* Charleston, SC: Nabu Press (yeniden baskısı 2010), 1871.

Waters, M.-A. (ed.), *Rosa Luxemburg Speaks,* Londra: Pathfinder Books, 1970.

Webster, K., *The Circular Economy: A Wealth of Flows,* Cowes: Ellen McArthur Foundation Publishing, 2016.

Welby, J., *Dethroning Mammon: Making Money Serve Grace,* Londra: Bloomsbury, 2016.

Wilber, K., *A Brief History of Everything,* (Gözden geçirilmiş baskı) Boston: Shambala, (2000) 1996.

Wilhelm, R., (çev.) *I Ching or Book of Changes,* Londra: Arkana (yeniden baskısı 1989), 1923.

Wilkinson, R. ve K. Pickett, *The Spirit Level: Why Equality Is Better for Everyone,* New York: Bloomsbury Press, 2009.

Wilkinson, R. ve K. Pickett, *The Inner Level: How More Equal Societies Reduce Stress, Restore Sanity and Improve Everyone's Wellbeing,* New York: Allen Lane, 2018.

Williams, T., *Cat on a Hot Tin Roof. Cat on a Hot Tin Roof and Other Plays,* Londra: Penguin (yeniden baskı 1998), 1955.

Wolf, M., *The Shifts and the Shocks: What We've Learned – and Have Still to Learn – from the Financial Crisis,* Londra: Penguin, 2015.

Wolff, C., *Emily Dickinson,* New York: Alfred A Knopf, 1986.

Young-Bruehl, E., *Hannah Arendt: For Love of the World,* New Haven: Yale University Press, 2004.

Kapitalizm çöküyor. Daha fazla şey elde etmek için sürdürülen amansız arayış, iklim felaketine, sosyal eşitsizliğe ve finansal istikrarsızlığa yol açıyor. Bu da bizi küresel bir salgında hazırlıksız bıraktı. Tim Jackson'ın iddialı ve kışkırtıcı kitabı, bize kapitalizmin ötesinde, anlam ve ilişkiler yaratma arayışının kâr ve iktidar arayışına baskın geleceği bir dünyayı tahayyül etme cesareti veriyor. *Büyüme Sonrası*, sistem değişikliği için yazılmış bir manifesto olduğu kadar insanlığın içinde bulunduğu açmazlar üzerine derin tartışmaların da fitilini tutuşturacak bir girişim.

Değişimin orta yerinde bile büyümeye saplanıp kalmış haldeyiz. *Büyüme Sonrası* bu saplantı sona erdiğinde olabilecek şeyler hakkında bir düşünme şekli. Bizi toplumsal ilerlemenin yeni hudutlarını keşfetmeye davet ediyor. Haritası çıkarılmamış toprakların olduğu bir yöne, bolluğun dolarla ölçülmediği ve tatminin amansızca maddi servet biriktirerek elde edilmediği keşfedilmemiş topraklara işaret ediyor.

KDV'den muaftır.

AYRINTI • İNCELEME
ISBN: 978-605-314-631-5
9 786053 146315